

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР АРХІВОЗНАВСТВА І БІОГРАФІСТИКИ
ЖИТОМИРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО АГРОЕКОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕЛІТИ
У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ЄВРОПИ**

ПРАЦІ КАФЕДРИ СУСПІЛЬНИХ НАУК ЖИТОМИРСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО АГРОЕКОЛОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Наукова монографія

II том

За ред. І. А. Мельничука

Житомир-2019

Рецензенти:

Р. М. Конта – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

І. І. – Ярмошик – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства ЖДУ ім. Івана Франка;

О. М. Рудакевич – доктор політичних наук, професор, професор кафедри філософії і політології Тернопільського національного економічного університету;

Л. Д. Романчук – проректор з наукової роботи та інноваційного розвитку ЖНАЕУ; доктор сільськогосподарських наук, професор, Заслужений працівник сільського господарства України.

Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи: наукова монографія / О. В. Скидан, І. А. Мельничук, В. П. Капельюшний, Н. Й. Романюк та ін. / За ред. І. А. Мельничука. – Житомир, Вид-во «Рута», 2019. – 200 с., з іл.

Колективна монографія підготовлена співробітниками кафедри суспільних наук ЖНАЕУ на основі матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи» (ЖНАЕУ, 19 листопада 2018 р.) та інших публікацій в межах виконання науково-дослідної теми «Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи».

У праці на основі міждисциплінарного підходу до дослідження українсько-європейських взаємовпливів показана синхронність вектору розвитку нашої держави і Європи протягом всієї спільної історії, провадиться думка про значущість імен і творчих здобутків кращих представників вітчизняної еліти у формуванні європейського цивілізаційного простору.

Дослідження буде корисним для науковців, студентства, цікавим для широкого загалу.

ВІД РЕДАКТОРА

Пропонована до уваги читачів монографія підготовлена співробітниками кафедри суспільних наук Житомирського національного агроекологічного університету. Книга підводить підсумок другого року роботи колективу над науково-дослідною темою «Трансформація українського суспільства та його еліти у контексті цивілізаційного розвитку Європи».

На кафедрі працюють фахівці різних галузей соціально-гуманітарного знання, що дозволила розкритися мультинауковому і міждисциплінарному методам досліджень, провести різнобічний аналіз проблем, що вивчаються, надати комплексну оцінку результатів. Таким чином, кафедра продовжує практичне впровадження сучасного підходу до наукової роботи.

Разом з тим, дослідження має і традиційні для праць такого типу ознаки – звідси генеральна історична лінія дослідження, поділ загального тексту на фахові підрозділи, загальна схема побудови, часткове використання у монографії матеріалів, апробованих на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи» (ЖНАЕУ, 19 листопада 2018 р.), яка була проведена кафедрою у межах виконання обраної науково-дослідної тематики.

Крім того, колектив пов'язаний офіційними угодами про співпрацю і обмін науковою та науково-дослідною інформацією з науковими та науково-освітніми установами в Україні та за її межами, що знайшло своє відображення у публікаціях досліджень колег, які працюють у межах досліджуваної проблематики.

З повагою,

І. А. Мельничук, д. іст. наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ.

ВСТУПНЕ СЛОВО

**О. В. Скидан,
д.е.н, професор,
ректор Житомирського національного
агроекологічного університету**

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЖНАЕУ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Історії створення нашого університету передувала цікава передісторія. У 1899 р. за повелінням імператора Миколи II було відкрито Ледухівську нижчу сільськогосподарську школу I розряду ім. Шкуріна в с. Ледухів Кременецького повіту Бердичівської округи Волинської губернії. У 1920 р. Ледухівську сільськогосподарську школу переведено у с. Нова Чорторія Новоград-Волинського повіту, на її базі незабаром було відкрито Волинський агрономічний технікум.

Саме цей технікум у 1929 р. було переведено до м. Житомира, об'єднано з Житомирським землеустрійним технікумом і створено Волинський сільськогосподарський політехнікум, який у 1930 р. став Житомирським сільськогосподарським інститутом. Історія Ледухівської сільськогосподарської школи тісно пов'язана з постаттю відомої благодійниці Наталії Оржевської, онучки відомого декабриста Федора Шаховського.

Вона десять років поспіль була фрейліною імператорського двору. У 1897 р. переїхала до маєтку у Нову Чорторію Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. У 1920 р. Новочорторійський маєток Наталія Оржевська передала державі. Восени в ньому відкрилася Ледухівська нижча сільськогосподарська школа. У школі та незабаром уже в технікумі Наталія Оржевська вчителювала, навчаючи німецької мови.

Справжніми подвижниками викладацької праці наповнена і подальша історія розвитку університету житомирського періоду. З 1927 р. Постановою Раднаркому технікум перетворено на вищий навчальний заклад, який з 1930 р. отримує звичну і в подальшому славну на Поліссі і Волині назву Житомирського сільськогосподарського інституту. Деяке уявлення про інститут тих часів дає стаття у газеті за 1927 р. :

і утворення Волинського сільськогосподарського політехнікуму, який мав три факультети – землеустрою, агрорільничий і робітничий. У 1930 р. відбулася реорганізація Волинського сільськогосподарського політехнікуму в Житомирський сільськогосподарський інститут, про що було сказано вище. Початковий період становлення університету найбільш яскраво відображають фотографії:

У. С. Р. Р.
**НАРОДНИЙ КОМІСАРІЯТ
 ОСВІТИ.**
 Інформаційно-Інформаційний Відділ.

Звіт подається не пізніше 20 Жовтня
 1926 року в 1 прим. до НКО, в 1 прим.
 Округової інспекції в 1 прим. завідається
 установі.

РІЧНИЙ ЗВІТ

ЗА 1925—26 ШКІЛЬНИЙ РІК (для інститутів, технікумів та робфаків).

Назва установи	Інституту Технікуму Робфаку	Житомирський Землеустроїний Технікум і.м. А.Т.Раковського на Волині.
Коротенька історія установи: Бувши з 1912р. Землеустроїною школою було в 1922р. реорганізовано в Метовий Технікум, який з 1923/24р. прийняв назву Землеустроїного Технікума. За ці роки установа зміцнилася, організувала три Технікуми Землеустроїної праці, переводить курси Н.К.Зенка, веде наукову та виробничу роботу. Протягом часу з 1922 року Волині та Поділью Технікум дав більше 100 землеустроїників (Закінч. техніків). Крім того що року по землеустроїю працює до сїєї сїчур. (не закінчені техи.)		
Назва установи	Житомирський Землеустроїний Технікум і.м. А.Т.Раковського на Волині	
Адреса	м. Житомир, вул. К.Маркса, ч. 18.	

Ансамбль струнних народних інструментів Житомирського сільськогосподарського інституту, 1938 р.

Заняття в лабораторії механізації сільського господарства, 1935 р.

Заняття з ґрунтознавства на курсах з підвищення кваліфікації працівників сільського господарства, 1935 р.

Заняття на хмільовому відділі ЖСГІ, 1934 р.

Перший випуск вечірніх курсів при ЖСГІ, 1930 р.

Тютюновий відділ ЖСГІ, 1933-1937 рр.

У будинку колишнього Волинського окружного суду, де нині розташовано перший корпус університету, до 1930 року був Палац праці.

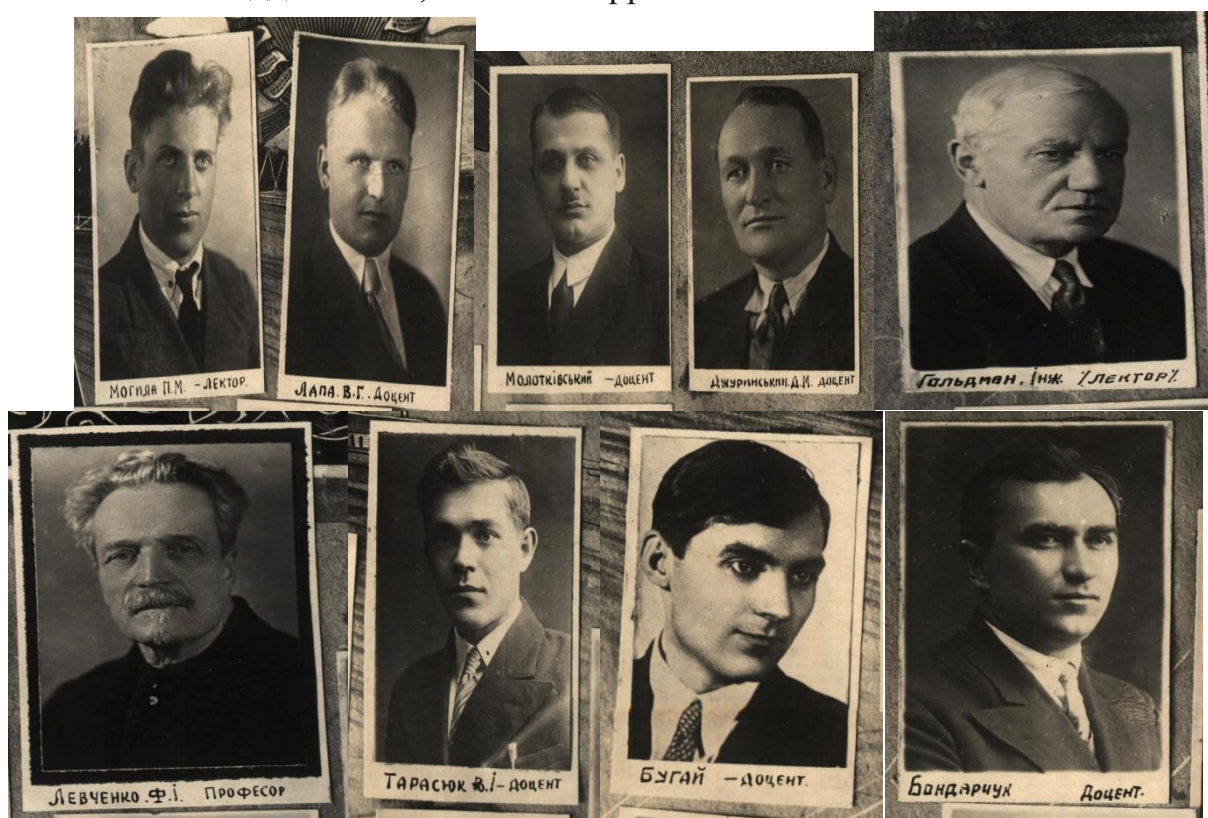

Футбольна команда Волинського агротехнікуму, 1929 р.

Хмельовий відділ ЖСГІ, 1933-1937 рр.

Викладачі Житомирського сільськогосподарського інституту,
1933-1937 рр.

Викладачі Житомирського сільськогосподарського інституту,
1933-1937 рр.

Заняття на робітничому факультеті

Випуск землевпорядного факультету 1930 р.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ЗА СОЦІАЛІСТИЧНІ КАДРИ

Одноразова газета

Орган парткомітету, профкому та дирекції житомирського СГІ

11 лютого 1937 року

Більшовицький привіт фахівців соціалістичного

Нові соціалістичні кадри

Сталінська Конституція за-була громадянську робо-тисла вільні права кожнотого і владі державні існо-го громадянина СРСР, пра-ти на відміну, одержують-во на працю, право на від-діпномі вершій ступені, поченок, право на освіту. Це т.т. Курман, Штобека, право на матеріальне забез-Пругер, Андюнов, Давляо-печесна в старості—рані-на, Побєзюков, Табєєв, право громадян СРСР на-Головня та інших. Набути ав-залєсні від національності, пускиками звания в основ-і рас. Друга п'ятирічка новчастішого того багату а народному господар-ській потреби для агрономи-стат і в керуванням але на цьому зупинитися нія-воського Сталін дає ве не можна. Буржуазні і цілком-ляні наслідки, буржуазні фахівці може бути тоді під-літаскою. Неназ проми коли ми систематично пра-своєсть уже зараз займає-одине з перших місць у світі, читиме нові досягнення в-Зростає кричуща когорта теорії і практики, в аймаку нових людей—сталінських з сталінськими руками та-авошовицькі—сталінськими бути звания треба, переда-господарстві. Колгоспне се-вати колгоспному активу, до зараз обслужує 91 проц. назначити його агрономічним-всіх одноосібних господар-званнями, підносити культ-ст. На колгоспних радгосп-турни—рівень—безумовно-всіх полів працює 46000 широті сталінського рух-тракторів, 80000 кон байлів, чисел і нашого радянського-25 млн. тракторних плугів фашизм.—бути класово пиль-молотоків, сівалок та інш. ним, захищати нашу бать-Зайснюється лозунг воєн-ківств, агента фашизму, які-Зараз навчається у середніх і першою загін контр-та інших учбових закладах революцій, прибіраються на-віктора мільйони студентів. всі ділянки народного го-Це нові соціалістичні кадри, які вивчаються в ра-сподарстві і вивать шкору. зні ділянки якого народно-Бони діють так, де від-го господарства: заводні, сільське госпо-де вводи не зміють швидко-транспорт, сільське госпо-розшир авани виробл-ство, опалюють і ру-завидають з ними і фак-хляють техніку вперед. тично допомагають їм. сийно-Житомирський сільгосп-Перед випускниками від-іституту випускає 73 фа-криваються широкі пер-кшій соціалістичного сіль-спективи творчої й швид-ського господарства, з них 7 членів і кандидатів парт-першої роботи.

„Ка дри вирішують все“

Рік	Кількість агрономів
1930	21
1931	79
1933	66
1934	101
1935	87
1937	157
1939	100
1940	182
1941	138

Навчання закінчено

Навчання закінчено. Соціалістичне сільське госпо-дарство—колгоспи, МТС та радгоспи одержують нове поповнення кваліфікованих агрономів, які вивчають стіїн радянського вившу, і де серйозно займають під-ковитим освоєнням нової сталінської агрономії і засвоювати її повністю. Боротьба за високий ста-лий врожай на основі ди-ференційно-коллективної

З моменту заснування і до початку війни наш вищий навчальний заклад підготував для сільського господарства країни 921 агронома.

Як бачимо, в роки становлення Житомирський сільськогосподарський інститут вніс свою вагому частку у нагальне для республіки завдання – насичення регіону кваліфікованими фахівцями з вищою освітою.

УНІВЕРСИТЕТ СЬОГОДНІ

Житомирський національний агроекологічний університет – єдиний в державі аграрний вищий навчальний заклад екологічного спрямування та єдиний на Житомирщині національний ВНЗ, який є базовим з підготовки фахівців для більшості галузей економіки Полісся України (Житомирської, Рівненської, Волинської областей).

Нині це великий комплекс з розвинутою інфраструктурою:

- **8 факультетів** (агрономічний, технологічний, ветеринарної медицини, інженерії та енергетики, екології і права, лісового господарства, обліку та фінансів, економіки та менеджменту);

- **42 кафедри та 85 їх філій** на виробництві та в науково-дослідних установах;

- **5 Науково-інноваційних інститутів** (інститут економіки і агробізнесу; інститут агротехнологій та землеустрою; інститут тваринництва та ветеринарії; інститут екології та лісу; інститут механізації агропромислового виробництва та енергоефективності);

- 4 навчально-наукових центри;

- Центр післядипломної освіти;

- Дослідне поле;

- Ботанічний сад;

- Навчальна ферма та навчально-науково-виробнича клініка ветеринарної медицини;

- Наукова бібліотека;

- Розвинута мережа громадського харчування;

- Спортивна база;

- Навчально-методичний комплекс «Музей історії українського села»

В структурі університету 2 ВНЗ I-II рівнів акредитації: Будівельний коледж в місті Житомирі та Технікум землевпорядкування в селищі Ярунь Новоград-Волинського району Житомирської області.

В межах міжнародного партнерства університет співпрацює з Японією, Німеччиною, Швецією, Польщею, Італією, США, Великобританією, Францією, Данією, Нідерландами, Литвою, Росією та іншими країнами. Важливим напрямом міжнародної діяльності є надання можливості студентам вивчення новітніх сільськогосподарських технологій та організації приватного бізнесу при проходженні виробничої практики у фермерських господарствах

Великобританії, Німеччини, Франції, Данії, Нідерландів, Польщі, Швейцарії, США.

В університеті функціонує дві спеціалізовані вчені ради з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня:

Д 14.083.02 – доктора (кандидата) економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності) та спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством;

Д 14.083.01 доктора сільськогосподарських наук за спеціальністю 03.00.16 – екологія.

Видається науково-теоретичний збірник «Наукові горизонти», як фаховий для публікації результатів наукових досліджень з сільськогосподарських, ветеринарних, економічних і технічних наук.

Порівнюючи дві епохи – часи становлення і сучасність університету, можемо впевнено заявити: університет, його науково-педагогічний склад, студентство, пам'ятаючи кожен етап зростання, впевнено дивиться у майбутнє.

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В ХІХ ст. Волинська губернія стає одним з найбільших в Україні регіоном компактного проживання німецького етносу. В цей період проходила інтенсивна колонізація Волині, яка не тільки наклала політичний відбиток на соціально-економічний розвиток краю, а й урізноманітнила духовне життя його мешканців. Одне з найважливіших місць в громадському і культурному житті німецьких колоністів займала релігія. За віросповіданням їхні релігійні громади поділялися на лютеранські, менонітські, баптистські, штундистські.

На Волині серед німецьких колоністів найбільш поширеним було лютеранство, яке тут сповідувало на кінець ХІХ ст. 164425 осіб, або 98,72% усіх волинських німців [1, с. 9]. Лютеранська церква в регіоні мала досить міцне коріння. В 1783 р. в містечку Корець Рівненського повіту була побудована перша кірха і з'явилася пасторська парафія [2, с. 33]. В 1801 р. було започатковано створення аналогічної парафії в Житомирі, а в останній третині ХІХ ст. в місті збудували кірху в пізньоготичному стилі. В 1862 р. лютеранську церковну парафію заснували в м. Рожище Луцького повіту, яка була другою за величиною в губернії, після Житомирської. В 1881 р. була заснована лютеранська церковна громада у Володимирі-Волинському, в 1888 р. в Тучині, в 1889 р. – Новограді-Волинському [3, с. 59]. В 1899 р. були створені парафії в Луцьку і Рівному.

На початок ХХ ст. відправи релігійних служб на Волині здійснювали 13 кірх і 191 молитовний будинок. Слід зазначити, що церковні споруди на Волині будували як правило з дерева, лише у великих містах – Житомирі, Рівному, Луцьку вони були кам'яними.

До другої половини ХІХ ст. в регіоні відчувалась певна нестача церковнослужителів, особливо пасторів. Так, на Волині їх було всього вісім. Кожному з них підпорядковувалось в середньому по 40 колоній і звісно, що вони далеко не завжди могли відвідати поселенців [4, с. 166]. Колонії були розкидані одна від одної приблизно на 40-50 км, до них можна було добратись тільки на конях. Щоб відвідати всі громади, пастор змушений був по декілька тижнів проводити в дорозі. З собою він брав розкладне ліжко, матрац, подушки, покривала, а також різноманітну релігійну літературу (Біблії, церковні

календарі), спорядження для причастя тощо. Прибувши в колонію, пастор йшов у кірху або молитовний будинок. Його проповідь, як правило, тривала не більше години, вона була насичена різноманітними прикладами з природи і життя. Під час богослужіння проводився екзамен конфірмантів, які були підготовлені вчителями. Після нього відбувався власне обряд конфірмації і причастя. Служба Божа завжди супроводжувалася церковними співами. Наступного дня пастор оглядав школу, проводив вінчання, ввечері зустрічався зі всією громадою, а вранці він їхав до наступної колонії.

Німецький пастор на Волині не був державним службовцем, він не отримував зарплати, а жив за рахунок різноманітних відрахунків колоністів. Він повинен був розумітися також у медицині, будівництві, сільському господарстві. Тому колоністи йшли до нього зі своїми бідами і труднощами. Звичайно пастор не міг побувати в кожній колонії і тому в нього там завжди були помічники – кантори.

На Волинь деякі колонії запрошували канторів з Польщі, для інших вони призначалися Житомирським пастором [5, с. 115]. Вони виконували функції регентів церковного хору і завідували шкільною справою, мали право у проводити хрещення і відспівування померлих. Нестачу священиків у колоністів компенсували також предігери. Це були люди, яких обирала громада для проведення проповідей під час відсутності пастора або кантора. Потреба в духовних особах підштовхувала колоністів до створення спеціальних курсів при великих церковних громадах.

Так, при створеній у 1863 р. лютеранській церковній громаді колонії Гаймталь Житомирського повіту, в 1904 р. були організовані спеціальні курси, на яких велася підготовка канторів для всіх німецьких колоній Київського учбового округу (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська губернії) [6, с. 162].

Незважаючи на відірваність від своєї історичної батьківщини, німці-лютерани зберігали традиційну релігійність у побуті та повсякденному житті. Наприклад, досить своєрідним у них був обряд шлюбу. Перед кожним весіллям необхідна була церковна згода на нього. Пастор оголошував всій громаді промову, яка закінчувалася словами: «Якщо будь-хто має якісь законні заперечення проти шлюбу вищезгаданої пари, то нехай завчасно доповість про це кому потрібно, якщо ні, то потім нехай мовчить». Вінчання молодих проходило в тій громаді, де жила наречена. Перед цим дяк приходив до будинку, де мало відбутися весілля і проголошував коротку промову. В піст весілля не відбувалися, оскільки в цей час заборонялося танцювати, співати, грати тощо. Розлучень у середовищі волинських німців практично не було. Якщо між подружжям виникали серйозні незгоди, тоді пастор приходив до них

і згладжував сімейні проблеми.

Обряд хрещення новонароджених дітей у німців-лютеран проходив як правило через 6-8 тижнів після пологів. Це відбувалось в основному в будні дні, після обіду або ввечері. Оскільки в колоніях було недостатньо пасторів, то їх обов'язки виконували кантори, які були в школі вчителями. Батько дитини разом з майбутніми кумами прибували до кірхи, де відбувався обряд хрещення. Дитина, як правило отримувала одне із старих німецьких імен (Фрідріх, Адольф, Густав, Пауліна, Жозефіна, Матильда тощо). Хрестини дітей святкувалися помпезно або скромно, залежно від достатку. Окремі заможні колоністи запрошували на цю подію майже всю колонію, інші, які мали менші статки, обмежували коло гостей тільки найближчими родичами. За їхніми звичаями, жінка, яка вперше після пологів виходила з дому, обов'язково повинна була йти в першу чергу до церкви. Ця подія відбувалася на сороковий день після народження дитини.

Обряд поховання померлих також був досить своєрідним у німців-лютеран. В них було прийнято, щоб на похорони запрошували, тобто було певне число родичів і сусідів. Це було пов'язано з тим, що на поминальному обіді повинна бути обмежена кількість людей. Разом з тим на відспівування померлого міг прийти будь-хто, але потім на обід він не йшов. Труна з тілом покійного переважно стояла в будинку, а влітку за сприятливої погоди на дворі. Кантор або пастор проводив повну траурну службу. В колоністів було також прийнято, щоб хтось з членів громади проголошував жалобну промову, в якій бажано було виражати найбільшу скорботу, яка могла розчулити не тільки рідних, але й усіх присутніх, в тому числі кантора або пастора. Тоді цей оратор вважався найкращим. На шляху до кладовища необхідно було співати релігійні пісні. Там також відбувалася траурна промова і відспівування покійника.

Аналіз джерел свідчить, що практично кожне кладовище в німецьких колоніях Волині було прекрасно огорожене і мало багато дерев. Як засвідчують німецькі дослідники, в центрі кладовища завжди стояв високий хрест та дзвіниця, де проводилась служба Божа [7, s. 41]. Слід відмітити, що німецькі кладовища відзначалися охайністю та чіткою системою розміщення могил. Відспівування покійника проводилось до тих пір доки не виростав могильний пагорб. Після цього всім присутнім пропонувалось стати на коліна і прочитати молитву «Отче наш». Після поховання люди йшли на поминальний обід. Перед цим на кладовищі пастор, кантор, або інша духовна особа, яка проводила відспівування, дякувала всім за те, що взяли участь в похоронах і від імені близьких запрошувала повернутися в будинок покійного і задовольнитися тим, що Бог пошле. Слід звернути увагу на те, що в колоністів існувала чітка система взаємодопомоги в скрутний час. На поминальному обіді обов'язково

повинен бути присутнім священник, він зазвичай сидів в центрі столу, читав молитву, співав релігійні пісні тощо.

Слід зазначити, що релігійні обряди і традиції волинські німці-лютерани зберігали до радянських часів.

Серед великих німецьких релігійних громад на Волині виділялись також меноніти, які залишили свою батьківщину через релігійні переслідування. У кожній своїй колонії вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні старійшини, об'єднані у спеціальні ради. Вони мали в колонії необмежену владу. Непокірних, за рішенням старійшин, виганяли з общини. В той час це було рівноцінно смерті, оскільки вигнанців не приймало жодне товариство. Правда такі випадки у них траплялися досить рідко. Про це свідчать і численні архівні документи. Так, в 1855 р. волинська палата державного майна детально обстежила в губернії поселення менонітів і прийшла до таких висновків: «Будь-яких розправ і порушень дисципліни в них не було. Розгляд домашніх справ, що рідко трапляється, тому що вони хорошої поведінки, проводиться в колі самих колоністів у присутності шульца. Винуватець сам повинен був вибачитися за вчинений проступок. Основним покаранням були штрафи, які накладалися в межах від 15 коп. до 1 руб. сріблом» [8, арк.235].

Меноніти в кожній своїй колонії мали молитовний будинок в якому щонеділі проводили богослужіння місцеві релігійні служителі-шульмейстери. Однак їх для всієї губернії не вистачало і тому до менонітів приїжджали кантори з Царства Польського, або з тих губерній, де вони теж мешкали.

Так, до менонітів колонії Забузькі Голендри Володимир-Волинського повіту приїжджав кантор з Гродненської губернії, якого для здійснення релігійних обрядів два рази на рік запрошували в колонію. Хрестини і поховання померлих в їхніх колоніях проводив предикант (дяк), який був з числа колоністів. Вони переважно не отримували заробітної плати від місцевої громади [9, арк.229]. В кожному поселенні менонітів велася метрична книга, де фіксували померлих і тих, хто вступав у шлюб. Її вів пастор, який подавав ці відомості у Віленську духовну консисторію [10, арк.124]. Саме там знаходилося в той час духовне керівництво менонітів, які проживали на території Російської імперії.

Меноніти проживали на Волині до початку 70-х років XIX ст. В цей час царський уряд провів військову реформу, за якою вводилась загальна військова повинність. Згідно закону, тепер меноніти повинні були служити у війську, що суперечило їхнім релігійним переконанням. Вони шукали компромісу з урядом і згодом домовились про альтернативну службу, яка полягала у безплатній праці протягом трьох років за місцем проживання. Меноніти, незважаючи на

цю домовленість, не були впевнені в гарантіях царського уряду і почали залишати Волинь. Переважна більшість їх емігрувала до Америки і Канади, де вони, як правило, осідали в схожих з Волинню місцевостях [11, с. 31].

Особливий вплив у другій половині XIX ст. в німецьких колоніях мали баптисти. Їхні емісари розгорнули активну діяльність у другій половині 60-х рр. XIX ст. Ідеї баптистів знайшли своїх прихильників і на Волині. Вже в 1865 р. їх тут нараховувалось більше 3 тисяч, а в 1895 – уже 5981 чоловік [12, с. 13].

В 1896 р. Управління Київського учбового округу вивчало окремі поселення баптистів на Волині. Зокрема, досить детально був вивчений стан німців – баптистів колонії Нова, Житомирського повіту. В той час в цьому повіті проживало 4 тисячі баптистів – німців [13, с. 152]. Переважно вони селилися окремими колоніями і займалися винятково землеробством. Більшість з них володіли землею на правах власності ще з 1863 р. Баптистська колонія за зовнішнім виглядом практично не відрізнялася від колонії лютеран – німців. Будинки баптистів були розташовані на значній відстані один від одного. Ниви їхні були добре оброблені й огорожені, а домашній інвентар відрізнявся від того, яким користувалися німці – лютерани і українські селяни тим, що був більш досконалим. Баптисти жили набагато заможніше від селян і німців – лютеран. Землю вони орали лише залізними плугами, їхні поля були чистими й доглянутими. Вони користувалися також різними сільськогосподарськими машинами.

Усі релігійні, громадські питання баптисти обговорювали в молитовних будинках. Це були окремі приміщення з високою стелею, хорами і підвищенням на зразок естради. В його центрі стояв стіл, накритий чорним сукном зі срібними позументами. Це було місце духовного наставника, зліва стояли лавки для жіночого хору, справа для духового оркестру. Всі інші місця були для прихожан. На стінах німецькою і російською мовами були зроблені написи: «Один Господь, одна віра, одне хрещення», «Бога бійтесь, царя шануйте» [14, арк.152].

В переважній більшості молитовних будинків працювали школи. Про те з часом громади, виходячи з педагогічних міркувань і з точки зору правильного виховання дітей, прийшли до висновку про переведення шкіл в окремі будинки.

Духовних наставників баптисти утримували за рахунок громади. Інколи для проведення служби вони запрошували проповідників, які мали спеціальну духовну освіту з Німеччини. У скоєних гріхах баптисти каялися перед всією громадою. Якщо між ними виникали конфлікти, то їхні учасники не допускалися до причастя до тих пір, доки вони не помиряться один з одним. Напевно тому серед німецьких баптистів не траплялися випадки, щоб вони

судилися один з одним. Досить розвинутою серед баптистів була система взаємодопомоги. Тому відверто бідних серед них не було. Горілки вони не вживали. Хоча їм дозволялось її використовувати як лікувальний засіб при простудних захворюваннях і то тільки поодинці, а не спільно. Вино, пиво можна було вживати, але при цьому не напиватись.

Усі баптисти були освіченими, читали книги і виписували місцеві газети [15, арк.153]. Точних даних про кількість баптистських шкіл фактично немає, оскільки сектанти переслідувались поліцією і досить часто створювали їх нелегально, або ж навчали дітей самостійно.

В 1887 р. з метою припинення насадження баптизму власті наказали закрити виявлені поліцією школи в яких навчалися діти баптистів. В 90-х роках ХІХ ст. окремі їхні колонії почали просити дозволу на відкриття шкіл. Так, в 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту вирішили відкрити в себе Міністерське народне училище. Для його розміщення вони побудували великий, критий залізним дахом, будинок. Царський уряд дав на це свою згоду і 3 жовтня 1896 р. в присутності головного губерньського інспектора Лубенця, трьох духовних наставників, а також представників з інших німецьких колоній воно було відкрите. По закінченні цієї церемонії всі присутні заспівали гімн «Боже царя храни». Після цієї події баптисти колоній В'язовці та Івашкевичі Житомирського повіту також почали ходатайствувати про відкриття в них російських міністерських народних училищ.

Слід відмітити, що німецькі баптисти Волині мали значний вплив не лише в краї, а й серед одновірців усієї Російської імперії. На це, зокрема, вказує те, що 3 січня 1909 р. в колонії Нейдорф Житомирського повіту відбувся з'їзд духовних наставників німецьких баптистів усієї Росії [16, арк.78]. Такі дії баптистів викликали обурення в Київського, Подільського і Волинського генерал – губернатора, пізніше він дав головному жандармському управлінню наказ стежити за тим, щоб баптисти більше не проводили ніяких зібрань.

Потрібно відмітити, що волинські баптисти не поривали зв'язків із своєю історичною батьківщиною, що проявилось у різноманітних друкованих виданнях які надходили з Німеччини. Так, значного поширення в краї набула брошура німецькою мовою «Neue evangelische Hirtenstimme» [17, арк.1-26]. Вона пройшла цензуру і нічого крамольного влада в ній не знайшла. Тому брошура розповсюджувалася на Волині відкрито.

Урядові установи, православну церкву непокоїла активність баптистів і їхній вплив на місцеве населення. Тому вони змушені були звертати на них увагу. Особливо вона посилилася перед початком першої світової війни. Зокрема, Волинському головному жандармському управлінню була дана вказівка перевіряти політичну благонадійність німців – баптистів, які

проживали в колоніях Кутузовської волості Житомирського повіту [18, арк.142-147]. Ця надмірна «увага» з боку властей змушувала їх залишати край і виїжджати за межі імперії.

Поряд з баптизмом на Волині набув поширення і штундизм. «Stund» («Штунд») така назва була поширена через те, що члени цієї секти після звичайної церковної служби збиралися в кірсі й додатково вивчали Біблію. Організація цих гуртків в німецьких колоніях України була пов'язана з іменем прибулого з Базельської місії Йогана Бонкемпера, який розгорнув активну проповідницьку діяльність в Україні. Послідовники Бонкемпера знайшлися і на Волині. Так, в 1884 р. штундисти були виявлені в колонії Синьова Рівненського та Горошках Житомирського повітів [19, с. 145]. Штундисти розповсюджували серед місцевого населення Новий Заповіт і Псалтир на російській мові. Вони спеціально нікого не наvertати в реформаторську віру, а переконували вчитися грамоті, щоб самим читати Святе Письмо і старатися за прикладом німецького братства «Друзів божих» (Stund), жити похристиянському і кинути пияцтво та інші шкідливі звички [20, с. 9, 10].

Діяльність штундистських сект не залишалася поза увагою місцевих світських і духовних властей, вони піддавались переслідуванням та засудженням.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що німці-колоністи, які мешкали у Волинській губернії в XIX – на початку XX ст. сповідували свої традиційні вірування, які були поширеними на їхній історичній батьківщині. Також у їхніх колоніях було досить поширене сектанство, представлене менонітами, баптистами, штундистами.

Джерела та література

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII – Волынская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – М., 1904. – С. IX.
2. Gisbrecht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheit: Selbsverlag, 1992. – S. 33
3. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 59-61.
4. Мой отец был путешествующим пастором на Волыни // Родина Волынь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Серия «Труды Житомирской научно-краеведческого общества исследователей Волыни». – Т. 17, Визентхайд – Житомир: Из-во Волынь, 1998. – с. 166.
5. Надольська В Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – с. 115.
6. Arnd N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 162.

7. Weiss I. Heimat auf Zeit. Die Schulgemeinde Julianow-Boratyn. 1875–1940 // Wolhynische Hefte 2. Folge Historischer Verein Wolhynien.- Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1993. – S. 41.
8. Державний архів в Житомирській області (далі ДАЖО) – Ф. 58. – Оп. 1. – спр. 1060. – Арк. 235.
9. Там само. – Арк. 229.
10. Там само. – Арк. 124.
11. Gisbrecht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1992. – S. 31.
12. Памятная книжка Вольнской губернии на 1895 год.–Житомир, 1895.–С. 13.
13. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 152.
14. Там само.
15. Там само. – Арк. 153.
16. ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1178. – Арк. 78.
17. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 696. – Спр. 170. – Арк. 1-26.
18. Там само. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 142-147.
19. Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – С. 145.
20. Ушинский А.Д. О причинах появления рационалистических учений штунды и некоторых других подобных в сельском православном населении и мерах против распространения учений этих сект. – К., 1884. – С. 9, 10.

НІМЦІ ВОЛИНИ – ЖИТОМИРЩИНИ В 40-50-х рр. ХХ ст. ТА ПРОЦЕСИ ЇХ РЕАБІЛІТАЦІЇ

40-і роки ХХ ст., часи II Світової війни – один із найдраматичніших періодів в історії народів СРСР та й усього людства. Не минула вона і німців, яким довелося воювати по обидві сторони фронтів. Після закінчення війни німці страждали від переслідувань, репресій тощо. Лише в 50-х рр. почалася поступова реабілітація.

Зазначимо, що проблематикою цього періоду займалися українські науковці Євтух В. Б., Чирко Б. В. [1], Лутай М. Є. [2], російські вчені Кирилов В. М., Разінков С. Л. [3], німецький вчений Айсфельд А. [4]. Однак цілісного дослідження з даної проблематики на сьогоднішній час не існує.

Друга світова війна стала драматичним випробуванням для німців Житомирщини. Після підписання пакту Ріббентропа-Молотова (23 серпня 1939 р.) і договору «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною» (29 вересня 1939 р.) німці отримали право виїзду на свою історичну батьківщину. Німецьке керівництво прийняло ряд постанов, зокрема, «Про імперські громадянства», «Про захист чистоти раси» тощо. Згідно цих постанов почали складати списки осіб серед етнічних німців, які ділилися на чотири розділи. До першого і другого заносили прізвища тих, хто «активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність», до третього списку ввійшли етнічні німці, які мали зв'язки з поляками, до четвертого тих, хто примкнув до польської нації. Особи, що попали до перших двох розділів стали громадянами рейху, інші могли отримати імперське підданство лише через десять років. У складній ситуації опинилися ті німці, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті рейхом. Радянська влада поставилася до цих людей досить жорстоко і більшість з них було вислано до східних та північних регіонів СРСР.

Після нападу Німеччини на СРСР було прийнято ряд постанов та указів президії Верховної Ради СРСР про виселення німців з України та ряду регіонів РРФСР. Широкомасштабна депортація німців з України розпочалася згідно постанови РНК СРСР від 3 вересня 1941 р. «Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги УРСР, Орловської і Курської областей»

Плани виселення встановлювалися для Житомирської, Чернігівської, Полтавської, Дніпропетровської областей. Оскільки на території Житомирщини в липні-серпні 1941 р. йшли бойові дії то плани виселення німців не

виконувалися. Слід зазначити, що на фронтах у лавах Червоної Армії воювали 171 459 етнічних німців. Багато з них були відзначені орденами та медалями. Однак сталінське керівництво віднеслося до німців по-іншому. На завершальному етапі війни стала проявлятися особлива «увага» до етнічного складу Червоної армії, коли радянські війська почали визволяти країни Європи. У березні 1944 р. була підготовлена спеціальна директива за № 11406910, в якій вимагалось до 15 липня 1944 р. виявити серед рядового і сержантського складу військ естонців, латишів, литовців, поляків, німців, австрійців і відкомандирувати їх у розпорядження відділу укомплектування армії для направлення в національні військові формування. По суті в армії почалася етнічна чистка від якої найбільше постраждали німці [2, с. 61].

Драматичною була доля німців які опинилися на окупованих територіях. Їх звинувачували у співробітництві з фашистами, адже багато німців змушені були працювати на окупантів, оскільки знали мову. У спеціальні табори висилали німців, які залишалися на окупованій території Житомирщини їм «приписували» будь-які провини: співробітництво з окупантами, антирадянську агітацію тощо.

Окрему групу репресованих німців Житомирщини становили репатріанти, примусово вивезені до Німеччини, Австрії. Цих німців відправляли на спецпоселення у віддалені регіони СРСР. Для прикладу можна подати дані одного з німців Житомирщини Еделя Володимира Петровича 1930 р. н., уродженця с. Рудня Фасова Володарськ-Волинського району. В 1943 р. у віці 13 років, вивезений до Східної Пруссії, де працював на загальних роботах в м. Кенігсберг. Після звільнення міста був взятий в 25-й гв. стрілецький полк, брав участь у боях по звільненню Праги, за що мав подяку від Верховного Головнокомандувача. У вересні 1945 р. він був демобілізований і направлений в розпорядження Володарськ-Волинського райвійськкомату. З жовтня 1945 по травень 1946 р. працював у Рудній Фасовій їздовим (згідно характеристики працював добре). У цьому ж 1946 р. Едель В. П. відправляють в Комі АРСР на ст. Княжпогост Північнопечорської залізничної дороги. Едель В. П. писав клопотання, показував подяку Верховного Головнокомандуючого (Й. Сталіна), довідку з військової частини, колгоспу, але йому 23 грудня 1948 р. оголосили наказ «що виселений довічно», як особа німецької національності (Директива НКВС СРСР № 181 від 11 жовтня 1945 р.). Навіть після смерті «батька народів» уже в 1954 р. він зобов'язаний був один раз в рік відмічатися в комендатурі. Ось так рідна батьківщина зустріла свого воїна, який неповнолітнім брав участь у боях і мав подяку від командування. Таких випадків були тисячі. Ці люди проживали і працювали в надзвичайно важких умовах. Спецпоселенців поділяли на кілька категорій

обліку: виселенці – вислані з постійних місць проживання в 30-х рр.; репатріанти – вивезені примусово до Німеччини, Австрії; колишні в'язні – засуджені, що відбули строк і прикріплені до певного місця проживання; «фольксдойче» – німці, що народилися на території СРСР і мали пільги від окупантів; власівці – засуджені за перебування в Російській визвольній армії; «указники 1948 р.» колишні селяни, які не виробляли трудовні і були вислані в повоєнний період з метою перевиховання.

У великих спецпоселеннях була комендатура, де були заведені картки на кожного спецпоселенця. Особливо жорстко в цей період контролювали «осіб німецької національності». Після наказу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. характер обліку німецьких спецпоселенців змінився й правове положення ускладнилося. Вони давали розписку про те, що згідно цього наказу виселені довічно, а за самовільний виїзд (втечу) піддавались засудженню на 20 років каторжних робіт [5, арк. 4]. Серед спецпоселенців досить високим був відсоток німців (див. таблицю 1). (Складена О. Г. Суліменком, Є. Р. Тіміряєвим в 2015 р.)

Таблиця 1

Німці-спецпоселенці у % до загальної кількості

№ п\п	Категорії	Загальна кількість	В тому числі німці	% до загальної кількості
1	Виселенці	11228	7975	71,03
2	Репатріанти	6545	6213	94,92
3	Колишні в'язні	433	166	38,33
4	«Власівці»	306	98	32,02
5	«Фольксдойче»	87	30	34,48
6	«Указники 1948 р.»	407	4	0,98
	Разом	19006	1448	76,22

Кількість загиблих німців-спецпоселенців встановити дуже складно, адже багато з них гинули і були поховані в братських могилах на неозорих просторах СРСР. Однак, в окремих регіонах колишнього Радянського Союзу пишуть Книги Пам'яті і намагаються встановити точну кількість загиблих, адже й вони в глибокому тилу своєю працею вносили вклад в Перемогу [6, арк. 1–12].

Слід зазначити, що значний внесок у дослідженні долі німців Волині-Житомирщині зробили російські вчені Нижньотагільського державного соціально-педагогічного інституту. Там була створена лабораторія «Історичної

інформатики», яка виробила проект «Gedenkbuch» («Книга пам'яті») де була створена електронна база даних німців-в'язнів Тагіллагу, Богословлагу, Усольягу, ВТТ (виправно-трудова табора) Челябметалургбуду загальним об'ємом близько 68 тисяч персоналій. За запитом українського вченого М. П. Костюка вчені Нижньотагільського соціально педагогічного інституту надали дані про німців Волині-Житомирщини, яких спочатку депортували, а потім демобілізували в трудову армію на Урал (таблиці 2-6) [3, с. 328-332]. Дані про німців Волині-Житомирщини:

2. Розподіл по місцю народження.

Регіон	Кількість,чол.	%
Волинська губ.	237	6,1
Волинська обл.	45	1,2
Житомирська обл.	3897	92,3
Рівненська обл..	19	0,5
Всього:	3897	100,0

3. Розподіл за національністю.

Національність	К-ть, чол..	%
Німці	3867	99,2
Українці	6	0,2
Поляки	5	0,1
Росіяни	2	0,1
Євреї	2	0,1
Фіни	1	0,0
Болгари	1	0,0
Угорці	1	0,0
Чехи	1	0,0
Відсутні дані	11	0,3
Всього:	3897	100

4. Розподіл за місцем мобілізації в трудову армію.

Регіон	К-ть, чол.	%
Україна, Молдавія, Крим	463	11,9
Казахстан	2384	61,2
Середня Азія	127	3,3
Урал	197	5,1
Сибір і Далекі Схід	386	9,9
Інші	31	0,8
Відсутні дані	309	7,9
Всього:	3897	100

5. Розподіл по ВТТ НКВС

Регіон	К-ть, чол.	%
Челяблаг	2915	74,8
Богословлаг	821	21,1
Тагіллаг	138	3,5
Усольлаг	23	0,6
Всього:	3897	100

6. Розподіл причин вибуття з тудармії

Причини вибуття	К-ть, чол.	%
Демобілізовано, звільнено (в т. ч. за інвалідністю)	1203	30,9
Переведення на інші об'єкти НКВС	896	23,0
Переведення на спец населення	641	16,4
Заарештовано, засуджено	195	5,0
Померло	751	19,3
Інші причини	49	1,3
Всього:	3897	100,0

Статистичні дані засвідчують, що доля німців – тудармійців була в основному трагічною.

Порівняно кращі часи для німців-спецпоселенців з'явилися у 1954 р., вони могли з'являтися в комендатурах один раз у рік, але виїхати з місця поселення не мали права, лише взимку 1956 р. спецпоселенці остаточно звільнялись від обліку в комендатурах і могли проживати за межами поселень (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 року і Постанови Ради Міністрів СРСР № 62-41 сс від 17 січня 1956 р.) [7, арк. 11]. Першим депортованим народом, який звільнявся від спецпоселень були німці, і важливе значення в цьому питанні відіграв візит канцлера ФРН К. Аденауера в Москву в 1955 р. В цілому процес реабілітації жертв політичних репресій в області, як і по всьому СРСР активізувався після XX з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Німці Житомирщини за кількістю репресованих були на третьому місці після українців та поляків. В ті роки постраждало 4245 німців. Найбільш інтенсивно процес реабілітації проходив в 1956–1962 рр. в подальшому він призупинився. Депортовані житомирські німці, як і всі інші вихідці з республіки не мали права повертатися в ті місця, де вони проживали до депортації, це пояснювалось тим, що вони укорінились за новим місцем проживання, а райони їхнього попереднього проживання були заселені іншими людьми, тому значна частина німців не змогла повернутись на Житомирщину. В 1965 р. делегації німців добились прийому в ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР, де висунули вимоги повної реабілітації, однак отримали

відмову. Як наслідок, це привело до масового виїзду німців з СРСР до ФРН. У 1970 і 1980 рр. колишні волинські німці, які прибули на нове місце проживання не могли забути своєї «батьківщини». Вони почали друкувати спогади про Волинь, створювати земляцтва, товариства. Так, зокрема 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі з ініціативи М. Арндта, предки якого проживали в Житомирському повіті, було створено «Historischer Verein Wolhynien» («Історичне товариство волинян»). Воно видавало часопис «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), де друкувалися спогади колишніх вихідців з Волині-Житомирщини [8, s. 11-37]. Окремі наші колишні земляки-німці публікували свої праці про історії своїх колоній, тобто початки виникнення, географічне положення, розвиток в царській Росії та в радянські часи (колективізація, голодомор, репресії 1937–1938 рр., війна, післявоєнний період). До таких робіт слід віднести спогади колишнього вихідця з Фасової Рудні Володарськ-Волинського району Леонарда Кремрінга. Зокрема, згадуючи 1938 р., він зазначає, що за три ночі вересня 1938 р. було заарештовано 45 чоловік і як він довідався через 50 років у 1988 р. в ФРН, всі вони були розстріляні через шість днів після арешту 28 вересня 1938 р. Також був репресований і його батько Адольф Кремрінг, реабілітований рішенням військового трибуналу ПрикВО від 27 травня 1958 р. [9, с. 124-145].

Слід зазначити, що подібних праць виходило досить багато, але серед них варто відмітити роботу Дональда Міллера «Репресії німців в житомирському регіоні України в 1930-х роках». В ній автор подав коротку історію становлення баптизму на Волині, а також період «великого терору» та процеси реабілітації, адже і його предки постраждали від безпідставних звинувачень та репресій [10, р. 122-125].

Процесу реабілітації німців сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х і на початку 50-х років». З прийняттям Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», реабілітація німців підходить до свого завершення, але тисячі вихідців з Житомирщини не змогли повернутися на свої колишні землі й змушені були емігрувати до Німеччини на початку 90-х рр. ХХ ст.

Така трагічна доля німців Житомирщини, які внесли значний вклад у розвиток і окультурення регіону і безпідставно постраждали від переслідувань, депортацій та були заарештовані, фальшиво звинувачені, замордовані, принижені, розстріляні, зморені голодом, або працювали у гулагах, спецпоселеннях, трудових арміях за часів радянського тоталітарного режиму.

Джерела та література

1. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920-і–1990-і рр.) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко; Центр етносоціолог. та етнополіт. досліджень НАН України. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
2. Лутай М. Є. Німці в Україні: історія і сьогодення / М. Є. Лутай. Житомир, 2010. – 240 с.
3. Кириллов В. М., Разинков С.Л., Волынские немцы в лагерях Урала (по материаллам электронного банка данных / В. М. Кириллов , С.Л. Разинков. Німці в історії Волині. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк 1-2 жовтня 2015 р. (за ред. М. В. Костюка) Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016 – 512 с.
4. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. Köln, 1992. – S.11-37.
5. Матеріали архіву Інформаційного Центру Управління внутрішніх справ України в Житомирській області (далі Архів ІЦ УВС в Житомирській області) – Спр. 5678. Арк. 4.
6. Книга Памяти: 3461 трудармейца немецкой национальности, погибшие в Богословлаге в годы войны. М.: Готика, 2000 – 104 с.
7. Архів ІЦ УВС в Житомирській області. – Спр. 5101. Арк. 11.
8. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. Köln, 1992. – S.11-37.
9. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000. – S. 41-43.
10. Donald N. Miller. Under arrest: repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s, Zhitomir, Ukraine. Printed by Volyn.– P. 122-125.

**НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДЖЕРЕЛ)**

Волинська губернія в ХІХ – на початку ХХ ст. була поліетнічним регіоном. Тут поряд з українцями проживали: поляки, чехи, євреї, німці, росіяни. Досить чисельною була німецька громада колоністів, яка на початок ХХ ст. нараховувала майже 200 тис. осіб. Проблеми німецької колонізації Волині давно цікавили вчених, але німецька історіографія не знаходила свого висвітлення та систематизації.

Зазначимо, що проблематика німецькомовних джерел знаходила своє певне відображення в роботах українських науковців (Поліщук Ю. М., Суліменко О. Г. [1]; Лутай М. Є. [2] та інші.), так і на представницьких форумах [3]. Однак ґрунтовних розвідок, в яких було б систематизовано виключно німецькомовні джерела від ХІХ до початку ХХІ ст. немає. Сподіваємося, що історіографічний огляд німецькомовних джерел та їх коротка характеристика дасть можливість глибше вивчити та висвітлити тему дослідження.

Мета цієї статті є прагнення комплексно проаналізувати німецькомовні джерела від ХІХ до початку ХХІ ст. Слід зазначити, що у другій половині ХІХ ст. почали з'являтися праці німецьких дослідників, в яких подавалась історія виникнення колоній у Південно-Західному краї, а також їхнє релігійне та шкільне життя. Так, в 1862 р. вийшла праця Е. Буша «Матеріали до історії і статистики церковної і шкільної суті в євангельсько-лютеранських громадах Росії» [4], а також праця Е. Келлера «Оповідання з Півдня Росії» [5]. Серед них слід виділити роботу Е. Буша, який багато років працював пастором в різноманітних лютеранських громадах Росії і спираючись на свій власний досвід, показав значення церковної освіти в житті німецьких колоністів в імперії, а також навів статистичні дані про кількість лютеранських громад Росії в цілому, та в окремих її регіонах зокрема, в тому числі й на Волині.

В кінці ХІХ ст. німецька колонізація Волині знайшла відображення в німецькомовній пресі яка виходила в імперії. Так, зокрема в 1889, 1890 рр. в газеті «St. Petersburger Zeitung» [6] було надруковано ряд статей, в яких німецькі автори критикували російського дослідника А. Веліцина за перебільшення кількості німецьких колоністів на Волині та наявну в них землю.

Слід відмітити, що дослідження історії виникнення поселень колоністів в імперії продовжилось і на початку ХХ ст. Так, в 1909 р. у Франкфурті на Майні

вийшла праця Х. Хеге «Коротка історія менонітів» [7]. Аналізуючи цю роботу, зазначимо:

1) це дослідження мало узагальнюючий характер та відображало життя менонітських колоній в цілому по всіх регіонах їх розселення;

2) висвітлюючи життя менонітської спільноти, автор лишав поза увагою найважливіші економічні аспекти;

3) обмеженість джерельної бази дослідження не дозволила авторові розкрити всі найважливіші події з життя менонітів. Разом з тим варто зазначити, що дана робота була одним з перших досліджень виникнення менонітської спільноти на теренах Росії і вона заклала фундамент для історіографії досліджень менонітів в імперії в цілому та на Волині зокрема.

В період Першої світової війни німецькі дослідники до згаданої проблематики зі зрозумілих причин майже не зверталися. У міжвоєнний період, особливо в 20-30-ті рр. як в СРСР, так і в Німеччині з'явилося ряд досліджень, що безпосередньо торкалися історії колонізації Волині. Варто зазначити, що в цей період окремі українські радянські дослідники німецького походження також почали вивчати історію появи своїх земляків на теренах Волині. Одним з них був краєзнавець, літератор Самуїл Нікель уродженець колонії Андріївка Житомирського повіту. У 1935 р. вийшло його дослідження «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [8]. Книга містила певний матеріал про переселення німців на Волинь та утворення їхніх колоній, стосунки колоністів з місцевим населенням, становлення німецької освіти та релігії в регіоні. Певну увагу автор приділив також трагічній долі волинських німців у роки Першої світової та громадянської війни. Водночас С. Нікель зі зрозумілих на той час причин замовчував голодомор 1932-33 рр., а також звеличував Сталіна та успіхи колективізацій в Україні. Слід відмітити що постать С. Нікеля була досить помітною й він зазнав переслідувань радянських репресивних органів. Про С. Нікеля навіть у сучасній німецькій історіографії є досить ґрунтовні дослідження. Зокрема це стаття Річарда Бенерта «Самуель Нікель: марксистський погляд на історію волинських німців» [9].

У 30-х рр. німецькі дослідники, паралельно з радянськими, почали заповнювати прогалини у вивченні історії волинських німців. Так, в цей час виходить цілий ряд праць німецьких істориків. Серед них слід виділити праці А. Карасенка і К. Люка «Німецькі поселення на Волині» [10], М. Хенніга «Євангельсько-лютеранські церкви в Польщі-Волині» [11], Я. Штаха «Німці в Сибіру, Середній Азії і на Далекому Сході» [12], А. Карасека і Е. Стриговського «Говорять німці на Волині й Поліссі» [13]. Більшість названих праць містять матеріали про господарське життя волинських німців, регіони їхнього компактного поселення, а також релігійне і культурне життя

колоністів. Серед названих робіт слід виділити працю Я. Штаха в якій автор показав, яким чином німці з Волині та інших регіонів виїжджали до Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сходу під час проведення столипінської аграрної реформи, а також їхній внесок в окультурення цих регіонів імперії.

Під час Другої світової війни німецькі вчені продовжували досліджувати історію поселень в Україні в цілому і на Волині зокрема. Так, у 1941 р. з'явилися праці вчених: А. Бройєра «Переселення німецьких сукновиробників на східноєвропейський центральний простір (1550-1830 рр.)» [14], К. Штумпа «Східне переселення (1816–1822 рр.)» [15]. Зокрема К. Штумп навів дані про кількість колоністів, які прибували в імперію до 1822 рр. і їхню професійну приналежність. З даною праці видно, що найбільше в імперію на той час прибувало ремісників і селян.

Не дивлячись на те, що названі праці вийшли в період Другої світової війни, коли німці захопили українські землі, в них міститься суто історичний матеріал і в цілому вони позбавлені ідеологічних фашистських штампів. Але, оскільки ці роботи були опубліковані в Німеччині, то вони потрапили до радянських спецховищ і тому стали доступними для науковців лише на початку 90-х рр. ХХ ст.

У післявоєнний період німецькі вчені продовжили свої дослідження Волині. У 1954 р. в Штутгарті колишніми східними переселенцями було засновано часопис «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»). Він виходив до початку 80-х років і друкував краєзнавчі розвідки німців – дослідників Волині. Зокрема, в 1954 р. тут було надруковано працю Ф. Рінка «Волинські німці» [16]. Вчений показав початки німецької колонізації краю в кінці ХVІІІ ст., карту розміщення материнських і дочірніх колоній до початку Першої світової війни. Він продовжив своє дослідження і в наступні роки. Уже в 1959 р. вийшла його нова робота «Волинські німці: їх діяльність і їхня доля» [17]. У ній автор навів дані про перші поселення німецьких ремісників і землеробів у краї, а також визначив, де знаходилися найголовніші материнські колонії в регіоні. Цінним є те, що вчений склав карту євангельсько-лютеранських громад на Волині, Київщині і Поділлі. Він також показав процес заснування церковних громад з 1767 по 1901 рр. і після 1918 р. Ф. Рінк описав шкільне та релігійне життя в колоніях, а також навів дані про кількість жителів в них на 1914 р.

Таким чином, в післявоєнний період роботу з історії німецьких поселень на Волині проводили колишні вихідці з її земель і друкувалися вони в основному в Німеччині.

Слід відмітити, що 70-ті рр. стали своєрідним етапом у вивченні історії німецької колонізації ХХ ст. Волині за кордоном. Це було пов'язано з тим, що там виросло нове покоління німців, які емігрували з Волині до Німеччини,

США, Канади та інших держав. Колишні волиняни почали публікувати спогади про свою «батьківщину». Цінними в цьому відношенні є спогади М. Арндта [18], предки якого проживали в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»), яке почало свою офіційну діяльність 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі. Одним з головних його наукових консультантів був відомий знавець Східної Європи, доктор історії Е. Гьош. З ініціативи товариства в травні 1988 р. в Бонні відбувся перший міжнародний симпозіум «Німці в СРСР: колись і тепер».

У 1979 р. товариство видало перший номер часопису «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»). Цей часопис відіграв значну роль у вивченні німецької колонізації Волині. Зокрема, в ньому друкувалися дослідження з даної проблеми, спогади колишніх вихідців з Волині. Так, в 1982 р. вийшов другий номер «Волинських зошитів», який містив 15 статей. Особливо цікавими серед них є «Походження волинських німців» В. Куна; «Волинські німці та інтереси влади» [19] В. Кун у своєму дослідженні показав процес заселення Волині німцями, їх походження та райони колишнього проживання тощо. Варто окремо виділити роботу М. Арндта. Адже в ній дослідник на архівних документах показав трагічну долю його земляків в кінці XIX – на початку XX ст., відобразив масову еміграцію волинських німців до США, Бразилії, Сибіру. При цьому він показав, як влада змушувала їх вдаватися до таких дій. Автор також навів дані про кількість німців, які переселялися до названих вище країн та місця, де вони створювали свої нові колонії. Вчений також проаналізував причини негативного ставлення царської влади до німецької аграрної колонізації Волині, показав вплив будівництва транспортних магістралей (залізниць) на масову еміграцію німців з Волині.

У 1984 р. вийшов з друку 3-й номер часопису «Волинські зошити», в якому були праці відомих німецьких істориків: доктора Е. Гьоша «Росія і російські німці», В. Гізбрехта «Волинь і волинські німці» «Переселення волинських німців», Г. Гольца «Торгівля і промисли німців на Волині». В цьому номері також подавалися схеми й карти окремих колоній і загальна карта розміщення німців на території Волинської губернії в 1918 р. [20]. Серед названих робіт на особливу увагу заслуговує праця Г. Гольца «Торгівля і промисли німців на Волині». В ній автор показує початки поселення німецьких ремісників в краї, детально аналізує причини переселення німецьких сукновиробників з Сілезії до Волині і заснування ними тут перших суконних мануфактур, наводить перелік різних ремісничих професій, які були поширені серед волинських німців. Вчений у своїй праці окремо зупинився на колоніях менонітів на Волині. Зокрема, він відтворив їхній вклад у розвиток тваринництва і промислів в

регіоні. Про менонітів йде мова й у названій вище праці В.Гізбрехта. Зокрема, він зазначав, що вони мали зразкове господарство і були ініціаторами розведення нових порід худоби на Волині.

Аналізуючи названі роботи, варто зазначити, що в них дещо перебільшується вклад німців у розвиток сільського господарства краю і замовчувалось працелюбство українського селянства.

В 1986 р. у «Волинських зошитах» були опубліковані праці В. Гізбрехта «Переселення в Першу світову війну», П. Леоненко-Гар «Проживали в Східній Волині» [21]. До згаданих статей додавалися карти областей переселення волинських німців в різні регіони імперії, колоній Торчин і Брижище Луцького повіту. Німецькі дослідники в названих працях особливий акцент зробили на переселенні німців до Сибіру. Цікавими на наш погляд є карти, на яких були детально зображені переселенські пункти на території імперії, через які проходили волинські німці на шляху до Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Казахстану.

В 1988 р. у «Волинських зошитах» досить цікавими були роботи М. Арндта «Переселення волинських німців до Балтики» (1907–1913 рр.); Х. Шмідта «Волинь під Варшавською консисторією» [22]. У них дослідники розкривали причини масових виїздів німців з Волині до Прибалтики в 1907–1913 рр. та їх подальшу долю. На наш погляд, однією з найцікавіших тут є робота Х. Шмідта, який у передвоєнні роки був пастором на Волині. Після від'їзду до історичної батьківщини, він став одним з провідних вчених по дослідженню ролі лютеранської церкви в німецьких громадах регіону. Його робота містить досить змістовний матеріал про німецькі громади на Волині, їх історію тощо.

У 90-х рр. ХХ ст. продовжувалась дослідницька робота німецьких вчених у «Волинських зошитах», де з'явилися публікації про церковні громади волинських німців [23], а також побачила світ фундаментальна праця Д. Нойтатца, в якій висвітлювалось «німецьке питання» в Причорноморських районах імперії та на Волині [24]. Зокрема остання праця містить багатий статистичний матеріал про кількість землі, яка була в колоністів на правах власності та оренди. При цьому вчений використав документи царського уряду, Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, архівні матеріали Державних історичних архівів України та Росії.

У цей же час продовжували свої дослідження й інші німецькі вчені. Серед них варто виділити працю М. Арндта «Німці на Волині. Культурно-історичний погляд» [25]. Ця робота є досить цікавою в культурологічному аспекті. Вона насичена різноманітними ілюстраціями, ксерокопіями документів, фотографіями тощо.

На початку 90-х рр. ХХ ст. до історії німецьких поселень на Волині почали звертатися молоді німецькі вчені. Так, в 1995 р. в Мюнхені вийшла робота Б. Праксенталера «Документи про волинських німців у Житомирському обласному архіві» [26], в якій систематизовано фонди архіву, що стосувалися волинських німців. Цінність дослідження в тому, що вона дає можливість швидко знайти відповідні документи про волинських німців. Праця також містить посилання на різноманітні німецькі джерела.

На початку ХХІ ст. інтерес до вивчення цієї проблематики зі сторони німецьких дослідників продовжився. Так, в 2000 р. вийшла робота-спогади Л. Кремрінга «Втрачена батьківщина Волинь» [27]. В ній автор подав повну історію створення колонії Фасова Рудня на Житомирщині, де він народився та провів дитячі та юнацькі роки. В книзі показано щасливі і трагічні сторінки життя колоністів у цьому селі в різні періоди історії.

В 2002 р. вийшла ґрунтовна праця Е.Бютова «Буго-голендри на Волині: Слід та історія» [28]. В монографії подається матеріал про початки і причини еміграції різних етнічних груп німців (менонітів, буго-голандців, померанців, швабів тощо) до Волині та розселення їхніх колоній в регіоні. Автор зосередив увагу на материнських(головних) та дочірніх колоніях, показав у них господарське, культурне та духовне життя тощо.

Важливим для вивчення німецької історіографії колонізації Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. є матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині», яка відбулася в Луцьку 1-2 жовтня 2015 р. Цінними для досліджуваної теми є статті Г. Кьоніга «40 років історичному товариству «Волинь», Е. Конгана «Спогади про депортацію волинських німців у 1916 р» [29].

Аналізуючи роботи німецьких вчених, варто зазначити, що вони мають певні недоліки. Загальним недоліком усіх цих дослідників є те, що вони надмірно ідеалізують вклад своїх співвітчизників у розвиток сільського господарства, промисловості, культури Волині. Німецькі вчені в окремих роботах показують, що саме їхні предки принесли на Волинь тваринництво, нові методи обробки землі, знаряддя праці тощо, обходячи стороною вікові землеробські традиції українського селянства. В цілому ж роботи німецьких вчених містять цікаві дані про своїх земляків і вони є цінним джерелом вивчення історії німецького етносу на Волині.

Джерела та література

1. Поліщук Ю. М., Суліменко О. Г. Німці Волині в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: політико-правовий аспект / Ю.М.Поліщук. О.Г.Суліменко. – Житомир: Вид. «Волинь» 2004. – 165 с.

2. Лутай М. Є. Німці в Україні : історія і сьогодення / М.Є. Лутай. – Житомир, 2010. – 540 с.
3. Deutsche in der Geschichte Wolhyniens, Materialien der Internationalen wissenschaftlich – praktischen Konferenz, Luzk 1-2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: Druck-und Verlagshaus «Tverdynja», 2016 – 512 s.
4. Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen-und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland / E. Busch.-St. Peterburg: G. Haeffel, 1862.
5. Keller S. Erzählung aus Süd-Rußland / S. Keller. – Berlin, 1892.
6. St. Petersburger Zeitung. – 1889 – №№ 39, 162, 165; – 1890 – №№ 17, 20, 44, 46.
7. Hege Chr. Kurze Geschichte der Mennoniten / Chr. Hege. – Frankfurt am Main, 1909.
8. Nickel S. Die Deutschen in Wolhynien./ S. Nickel. – Kiev, Charkow; Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935.
9. Benert R Samuel Nickel: A Marxist View of Volhynian German History/ R. Benert// Deutsche in der Geschichte Wolhyniens, Materialien der Internationalen wissenschaftlich – praktischen Konferenz, Luzk 1-2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: Druck-und Verlagshaus «Tverdynja», 2016 – 512 s.
10. Karasek A., Luck K. Die Deutschen Siedlungen in Wolhynien/ A. Karasek, K. Luck. – Leipzig, 1931.
11. Hennig M. Die evangelisch – Lutherische Kirche in Polnisch – Wolhynien/M.Hennig. – Selbstverlag, 1933.
12. Stach J. Das Deutschtum in Sibirien, Mittelasien und dem Fernen Osten/ J. Stach. – Stuttgart, 1938.
13. Karasek A., Strygowski E. Sagen der Deutschen in Wolhynien und Polesien/ A. Karasek, E. Strygowski. – Leipzig, 1938.
14. Breyer A. Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550-1830 /A. Breyer. – Leipzig, 1941.
15. Stumpp K. Ostwanderung(1816-1822) / K. Stumpp – Leipzig, 1941.
16. Rink F. Das Wolhyndeutschtum / F. Rink// Heimatbuch. – Stuttgart, 1954. – S. 31-34.
17. Rink F. Die Wolhyniendeutsche: Ihr Werk und ihr Schicksal/ F.Rink // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46-47.
18. Arndt N. Die Shitomirer Arndts/ N. Arndt. – Würzburg, 1970. – 152 s.
19. Kuhn W. Herkunft der Wolhyniendeutschen; Arndt N. Wolhyniendeutschen und Machtinteressen / W. Kuhn, N. Arndt // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheld: Selbsverlag, 1982. – 172 s.
20. Hösch E. Rußland und Rußlanddeutschen; Gisbrecht Wolhyniendeutschen. Die Verbannung der Wolhyniendeutschen; Holz H. Deutsche Anteil am Handel und Geerbe Wolhynien/ E. Hösch, W. Gisbrecht// Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheld: Selbsverlag, 1984. – 184 s.
21. Giesbrecht W. Verbannung in Ersten Weltkrieg, 2. Teil; Leonenko-Gahr P. Erlebtes in Ostwolhynien/ W. Giesbrecht, P. Leonenko-Gahr// Wolhynische Hefte 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheld: Selbsverlag, 1986. – 231 s.
22. Arndt N. Umsiedlung Wolhynischen Kolonisten ins Baltikum 1907-1913; Schmiedt H. Wolhynien unter dem Warshauer Konsistorium/ N. Arndt, H. Schmiedt // Wolhynische Hefte 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheld: Selbsverlag, 1986. – 231 s.

23. Wasen H. Eine Amtreise durch Wolhynien, Nachdruck aus: St. Peterburgisches Ewangelisches Sonntagsblatt.1871./ H. Wasen// Wolhynische Hefte 6. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheld: Selbsverlag, 1990. – 154 s.
24. Neutatz D. Die «Deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien (1856-1914)./ D.Neutatz // Wolhynische Hefte 7. Folge? 1993-1994 s.
25. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer überblick / N.Arndt – 1994. – 96 s.
26. Praxentahler B. Aktenbestände über die Wolhyniendeutschen imgebietsarchiv Shitomir/ B.Praxentahler. – Osteuropa institut. – München, 1995. – 101 s.
27. Kremring L. Verlorene Heimat Wolhynien/ L. Kremring. – Neuffen – Wiesentheid, 2000. – 223 s.
28. Bütow E. Bugo-Holländer in Wolhynien: Spuren und Geschichte / E.Bütow. – Schwerin: Bütow, Zhitomir, 2002 – 268 s.
29. Kónig G. 40 Jahre Historischer Verein Wolhynien; Koncak E. Erinnerungen an die Deportation der Wolhyniendeutschen im Jahre 1916./G. Kónig, E.Konchak// Deutsche in der Geschichte Wolhyniens, Materialien der Internationalen wissenschaftlich – praktischen Konferenz, Luzk 1-2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: Druck-und Verlagshaus «Tverdynja», 2016 – 512 s.

ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗУНР) У 1918–1920 рр. ПЕРСОНАЛІЇ

Сучасний світ характеризується глибокими якісними змінами та трансформаціями. Це повною мірою стосується й України. В нашій державі, в умовах серйозних політичних і соціально-економічних потрясінь, складно й суперечливо склалися ринкові відносини й нові соціальні шари. Разом з тим, переборені негативні наслідки тоталітарного минулого, сформувалися демократично орієнтовані державовладні та управлінські структури. На фоні подій революції Гідності, російської агресії, анексії Криму та війни на Донбасі, по-новому, постають питання про владу та її носіїв, авторитет і здатність вищих державних інстанцій та військових керівників.

У цьому зв'язку цілком закономірний і природний інтерес сучасного суспільства до проблеми військового лідерства, особистостей військових керівників, їх ролі в соціальному та історичному процесі. Причому цей інтерес не тільки не знижується, а скоріше, навпаки, згодом посилюється. Адже мова йде про тих людей, які за всіх часів перебували й перебувають у фокусі суспільної уваги й на авансцені соціально-політичної історії. Особливо цікавим є період відновлення української державності після першої світової війни.

Революція в Австро-Угорщині в жовтні 1918 р. призвела до розпаду імперії. Виникли нові держави: Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Югославія та Західноукраїнська Народна республіка в Східній Галичині. Були утворені великі українські осередки й в Західній Галичині, які проголосили свою незалежність.

18 жовтня 1918 р. на з'їзді представників західноукраїнських політпартій та церковних ієрархів (Львів), було створено Українську Національну Раду, очолив яку відомий патріот та громадсько-політичний діяч – Є. Петрушевич. Першим кроком нової влади стало видання маніфесту, в якому було проголошено створення Української держави на українських етнічних землях колишньої Австро-Угорщини. Бажання всіх українців відстоювати власну незалежність було вороже сприйняте іншими країнами (Польща, Румунія, Угорщина), які прагнули за будь-яку ціну експропріювати ці території на свою користь.

13 листопада 1918 р. було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та обрано її президента – Є. Петрушевича. Нова республіка займала територію близько 70 тис. кв. км., 71% її населення складали українці, 14% – поляки, 13% – євреї [5]. Новостворений український

уряд відразу ж розпочав формування регулярної армії та військового апарату управління, оскільки в складних міжнародних умовах незалежність Республіки, оточеної ворожими військами поляків та більшовиків, була під загрозою. Творення історії ЗУНР відбувалось кооперованими зусиллями українських політиків та військових, останні принесли найбільші жертви задля свободи власного народу.

Військова еліта завжди займала особливе місце в структурі та ієрархії українського суспільства. Її специфіка визначається тією соціальною базою, з якої вона сформувалась та родом занять. Основу цієї бази завжди становив офіцерський корпус. І якщо у світовій політологічній та соціологічній літературі військова еліта розглядається лише як носій неабияких полководницьких якостей, виявлених у бойових боях і походах, а також при керівництві й керуванні великими військовими формуваннями. То у вітчизняній історії військова еліта обов'язково була й значною політичною силою.

Проте, якщо історія політичної еліти України вивчена докладно, то військові персоналії історіографія зачіпає не так глибоко, в більшості випадків це розрізнені спогади та мемуари (М. Омелянович-Павленко [14], О. Сецінський [15] та ін.) чи роботи із опису загальних бойових операцій та загонів (І. Крип'якевич [8], В. Голубко [6], О. Думін [7], М. Лазарович [9], М. Литвин [10, 11], Н. Вовк [3]).

Досягнення зазначеної дослідницької мети передбачає реалізацію низки пошуково-аналітичних завдань, а саме:

- окреслити особливості революційно-визвольних змагань на території Західної України в 1918-1920 рр.
- розглянути окремі персоналії військової еліти та її роль у бойових революційних подіях;
- окреслити специфіку впливу військовиків на політичні процеси державотворення в Західній Україні.

Тема військової еліти періоду правління Західноукраїнської Народної Республіки досить масштабна і, звичайно, не може обмежуватись рамками цієї статті, проте це перший крок до вивчення ролі українського офіцера у творенні власної історії. Наукова новизна дослідження полягає у спробі розглянути формування української державності 1918–1920 рр. через призму особистісного фактору вітчизняної військової еліти.

В першу чергу звернемо увагу на особистість *Д. Д. Вітовського* (1887–1919 рр.), який вважається одним із кращих представників військової еліти Західноукраїнської народної республіки. Історичну славу патріот здобув завдяки славетній Львівській перемозі в 1918 р.

Цей рік став переломним для всіх українців, колись велична Австро-

Угорська імперія наближалась до розпаду, на її теренах повставали молоді держави: Польща, Венгрія, Чехословаччина, Югославія. Політичне життя світової арени було сповнене активних національних рухів, серед яких опинились й українці, що також прагнули до відродження власної держави.

На жовтень 1918 р. Д. Д. Вітовський (Львів) вже отримав звання сотника легіону Українських січових стрільців та був зайнятий організацією збройного повстання на Західній Україні. Відправною точкою якого стала офіційна відмова австрійської адміністрації (31 жовтня 1918 р.) передати владу українцям у Львові. На терміновому скликанні Центрального військового комітету Д. Д. Вітовський закликав: «Якщо ми не візьмемо Львів у цю ніч, то завтра його займуть поляки!» [2].

1 листопада 1918 р. розпочалась Галицька революція. У Львові події розвивались з надзвичайною швидкістю, за одну ніч місто перейшло під контроль українських сил. Такий сценарій став можливий завдяки особистим військовим талантам Д. Д. Вітовського, рішучі дії були направлені відразу в кількох напрямках: погоджено нейтралітет із австро-угорським гарнізоном Львова; самостійне захоплення влади губернськими та повітовими комісарами; поповнення львівського гарнізону (1400 стрільців і 60 старшин) військовими силами командира УСС О. Букшанова; знищення мосту через р. Сян (що мало стати перешкодою на шляху польського війська).

Польський удар у відповідь не змусив чекати, маючи велику чисельну перевагу полякам вдалось захопити північну частину Львову і далі успішно просуватись по місту. 5 листопада Д. Д. Вітовський був терміново відізваний (на посту його замінив полковник Г. Коссак) зі Львову Українською народною радою та призначений на посаду державного секретаря військових справ ЗУНР. Його головним завданням стало створення професійної боєздатної Української Галицької Армії.

Д. Вітовський ретельно підійшов до відбору вищого особистого складу, запрошуючи в УГА обдарованих генералів як російської, так й австро-угорської армії (А. Кравс, М. Омелянович-Павленко, К. Гофман та ін.) [2]. Саме його зусиллями на 1919 р. Галицька армія нараховувала близько 100 тисяч військових та 1400 старшин [1].

Ще одним важливим організаційним нововведенням стало створення Державного військового секретаріату ЗУНР, який повинен був організувати регулярну армію, її запілля, військову адміністрацію, мобілізацію і вишкіл поповнення, озброєння, забезпечення всім необхідним для ведення сучасної війни. Наступними рішеннями Д. Вітовський розпочинає організацію дванадцяти військових округів в Східній Галичині та Буковині, задля чого оголошує часткову військову мобілізацію, демобілізацію австро-угорських

військових частин на території Західноукраїнської Народної Республіки та затверджує військову присягу.

Адміністрація ЗУНР високо цінила також й політичні здібності державного секретаря, саме тому навесні 1919 р. полковника було запрошено до дипломатичної місії в Париж, де мали бути пройти важливі переговори з галицької лінії розподілу. Проте представники світових держав (В. Вільсон, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж) не підтримали українське бачення, віддавши перевагу польським зазіханням на ці земля, намагаючись створити санітарний кордон у вигляді незалежної Польської держави між Європою та більшовицькою Росією.

Подорож з переговорів додому стала трагічним кінцем для Д. Д. Вітовського: літак, на якому перебував секретар вибухнув у повітрі (4 серпня 1919 р.). В українській історії Дмитро Вітовський залишив короткий, але надзвичайно яскравий слід: патріот, рішучий військовий, перший головнокомандувач Української Галицької армії, далекоглядний політик, він став яскравим прикладом звитяжної боротьби за незалежність українського народу.

Окремої уваги заслуговує *Михайло Омелянович-Павленко* (1878–1952) – головнокомандувач Галицької армії, активний прихильник українського революційного руху, один із фундаторів Одеської військової громади та завзятий співучасник військової українізації.

Таку почесну посаду як головнокомандувач УГА, М. Омелянович-Павленко отримав завдяки вагомому послужному списку, зокрема вже в травні 1917 р. він очолює українську військову маніфестацію, а восени того ж року отримує посаду начальника військової залоги Катеринославу. Глибоко усвідомлюючи корінні трансформації в суспільстві Михайло Омелянович-Павленко підтримує та розвиває ідею створення патріотичної національної мілітарної організації – «Вільне козацтво», а також так званого «Катеринославського гайдамацького куреню» – підрозділу, в якому служили в основному військовослужбовці-українці російської армії.

Зауважимо, що ще під час правління гетьмана П. Скоропадського військові здібності М. Омелянович-Павленка були високо оцінені, саме тому він здобув звання «генерал-хорунжого» і отримав посаду начальника Полтавської одинадцятої пішої дивізії (хоча не підтримував політику гетьманату). Незважаючи на те, що катастрофічно не вистачало особового складу (близько двухсот старшин та підстаршин), генералу вдалось сформувати військове ядро, що мало стати в майбутньому основою дивізії.

Під час правління Центральної Ради, М. Омелянович-Павленко знаходився в центрі політичних подій – Києві, де одержав від Військового міністерства

призначення на посаду «військового радника» в Одеський військовий округ.

10 грудня 1918 р. М. Омелянович-Павленко стає головнокомандуючим Українською галицькою армією. Основною його заслугою була ретельна внутрішня військова політика, націлена на інноваційні трансформації, покликані підняти боєздатність українського війська. Унікальний професіонал, М. Омелянович-Павленко, отримавши під керівництво різношерстий особовий склад із українців австро-угорської армії та офіцерів-австрійців прийняв єдине можливе рішення – переорганізувати УГА за англійським зразком. Виявивши тактичну далекоглядність М. Омелянович-Павленко також виявив повагу до галицьких самобутніх традицій, що було високо оцінено вояками УГА. Товариші по службі відзначали також виховану тактовність та скромність нового головнокомандувача, та й він сам писав в своїх мемуарах: «Під час моєї дальшої служби я ніколи не зловживав титулом начального вождя. Я завжди підписувався, як командуючий Армією, тобто клав вагу на технічне керування військовим ділом, бо вважав, що в тих умовах духовий провід має належати більше Військовому Секретареві, як синові своєї землі» [14, с. 22].

В червні 1919 р. Михайло Омелянович-Павленко стає військовим радником президента та уповноваженого диктатора ЗУНР Є. Петрушевича та продовжує плідну роботу по реорганізації війська, а також комунікацій в тилу. Після того генерал продовжив боротьбу за українську незалежність вже в армії УНР. Вся військова служба М. Омеляновича-Павленко стала яскравим прикладом пошуку справедливості та свободи для українського народу.

В грудні 1918 р. в Тернопіль приїжджає полковник *В. Курманович* (1876–1945), професійний військовий, обдарований політик, справжній патріот, він відразу опиняється у вирі революційних подій. Державний секретар військових справ полковник *Д. Вітовський* і командувач Галицької армії генерал *М. Омелянович-Павленко* відразу високо оцінили послужний список *В. Курмановича* та призначили його в Жовкву із терміновим завданням – об'єднати українські військові загони в єдину бойову групу «Північ», передбачалося що вона стане підкріпленням північного крила українсько-польського фронту [12].

Розпочавши роботу *В. Курманович* оголосив мобілізацію та консолідував і підпорядкував п'ять стрілецьких сотень (на основі військових груп *І. Жлея*, *О. Перфецького*, *Ю. Головінського*, *Б. Шашкевича*, *М. Шлемкевича*, *В. Стафіняка*, *О. Демчука* та ін.), організував штаб групи «Північ» з центром в Сокалі.

У січні 1919 р. *В. Курманович* приступив до реорганізації Галицької армії, ядром якої стала саме «Північ», далі – перший галицький корпус, що складався з: 5-тої Сокальської стрілецької бригади (очолив *О. Демчук*), 6-тої Равської стрілецької бригади (очолив *Ю. Головінський*), 9-тої Белзької стрілецької

бригади (на чолі – В. Стафіняк) та 10-тої Янівської стрілецької бригади (очолив М. Клемкевич) [10, с. 131]. В подальшому ці бригади брали участь в численних битвах українсько-польської війни, на теренах Наддніпрянської України, мужньо відстоюючи незалежність власного народу проти більшовиків та «білого» руху.

В лютому 1919 р. у Львові (а потім вони продовжились й у Ходорові) відбулись переговори із представниками Антанти з приводу територіального розподілу, в яких прийняв участь й В. Курманович в якості військового радника.

12 лютого 1919 р. полковник отримує нове призначення від Державного секретаріату військових справ – начальник штабу Галицької армії, також на нього тимчасово покладаються обов'язки держсекретаря військових справ Західноукраїнської народної республіки.

Відзначимо, всі колеги В. Курмановича у своїх спогадах відмічають його надзвичайну працьовитість, здатність працювати по двадцять годин на добу. Саме ця його риса дозволила провести кардинальні нововведення в армії: кількість військовиків була доведена до п'ятдесяти тисяч, створені три корпуси, дванадцять військових округів та дванадцять бригад, «гарматні», «летунські», інженерні та інші частини.

В той же час В. Курманович приймав активну участь у військових операціях, зокрема у Вовчухівській, з метою звільнення Львову. 17 лютого 1919 р. українські військові корпуси Г. Коссака та О. Микитки блокували вихід польським військам на залізничному шляху Перемишль – Львів. Проте союзницькі сили Антанти не підтримали визвольного наступу українських загонів та навіть змусили припинити наступ, з чим вимушено погодився уряд Західноукраїнської народної республіки.

На початок літа 1919 р. більша частина Української галицької армії та уряд ЗУНР відійшли на терени Тернопілля, з військової точки зору ситуація була критичною. Саме тому в червні представниками Української національної Ради було обрано Є. Петрушевича Уповноваженим диктатором, до якого переходила вся повнота виконавчої та законодавчої влади ЗУНР. Сподівання виправдались, новому керівнику вдалось переломити ситуацію на користь українців та навіть провести контрнаступ, так звана «Чортківська офензива» [10, с. 135].

В цих умовах В. Курманович продовжує внутрішню роботу по впорядкуванню українського війська, загальної форми, уставу, матеріально-технічного оснащення й ін.

Незважаючи на тимчасові перемоги, перед обличчям значних сил польської армії (підтриманих країнами Антанти) та переважаючою кількістю більшовицького війська, Галицька армія об'єднується із силами УНР та ведуть

значні наступальні операції на теренах Правобережжя. У серпні створюється Штаб Головного отамана, до якого входять й представники УГА. В. Курмановича призначено помічником Начальника штабу М. Юнаківа в новому званні – генерал-хорунжий. Цей складний період відзначався і перемогами і поразками українських військ. Билися за кожне місто, село, залізничний вузол. Відкриття нового Денікінського фронту ще більше послабили українські позиції, змушуючи військове командування розпорозувати й так не великі сили.

Наприкінці 1919 р. Штаб Головного отамана припинив своє існування. Важко хворий В. Курманович від'їхав на лікування до Австрії. Після одужання генерал переїжджає в табір інтернованих частин Української Галицької армії (близько п'яти тисяч чоловік) в німецьке Яблонне (Чехословаччина). Незважаючи на вимушену еміграцію В. Курманович продовжує плідно працювати на благо власного народу. В жовтні 1920 р. він отримує нове призначення від уряду Західноукраїнської Народної Республіки, що також існує в еміграції. Генералу доручено сформувати із залишків УГА в Яблонному військовий загін, проводити набір та навчання військовій справі добровольців. В. Курмановичем були організовані (при підтримці чехословацького уряду) та активно діяли гімназія, культурно-освітні курси, гуртки, навіть випускався журнал «Український скиталець». Після ліквідації табору в 1923 р. В. Курманович переїжджає до Відня, де продовжує приймати активну участь у громадсько-політичному житті еміграції.

В червні 1919 р. командує Української Галицької армії призначають *А. Грекова* (1875–1959). Талановитий воєначальник, герой, активний організатор створення професійної армії Західноукраїнської Народної Республіки, його заслуги важко переоцінити. Генерал приступив до своїх обов'язків в дуже важкий для українців час: складна ситуація на фронті, нестача офіцерського складу, проблеми з постачанням. Проте рішучість нового командира проявилась відразу ж, 8 червня він надає наказ звільнити від поляків Чортків, що й було успішно виконано. Далі йде черга Бучача, Струсова, Тернополя, і 24 червня частини УГА підійшли до Львова. Успіхи української армії підняли патріотизм місцевих українців, до армії було мобілізовано більше 15 тисяч галичан. І хоча подальші події (описані вище) не дали розгорнути масштабну революцію, незаперечним залишається вагомий внесок А. Грековим у відродженні української державності.

Не можемо оминати увагою й *Григорія Коссака* (1882–1939) – одного із засновників Українського січового стрілецтва та Української Галицької армії. Одна з славетних сторінок його військового життя припадає на оборону Львова від польських військ 5–11 листопада 1918 р. Очоливши січових стрільців, разом

із Д. Вітовським та Г. Стефанівим, Г. Коссак захопив та утримував центр Львову. Проте, незважаючи на локальні поразки й відносно малу чисельність, польським військовикам вдалося зайняти стратегічно сприятливі позиції. Бої точились по всьому місту, завзяті та криваві. Українські військові, зокрема, Г. Коссак розуміли наскільки важливо утримувати Львів до проголошення незалежної республіки, що й сталося 13 листопада 1918 р.

Всі військові підрозділи, які визнали республіку, були проголошені частинами нової Української Галицької Армії. Це дозволило розпочати роботу з організації боєздатних військових округів та розпочати мобілізацію в українське військо. Незважаючи на гостру нестачу військовиків, Г. Коссак категорично заборонив приймати на службу 13-14-річних хлопців, за спогадами Л. Шанковського, командир так пояснив своє рішення: «Це ще діти, які не знають, що у війську воюють, їдять і сплять згідно наказів керівництва. Хто за ними буде носити булки з маслом на фронт і що вони будуть їсти, коли кухня вчасно не зготує обід? Вони хочуть вдавати з себе героїв, а потім будуть плакати за мамою. А тепер хай забираються ці вояки додому, і хай мої очі не бачать їх» [13].

В кінці 1918 р. Г. Коссака призначають очолити третій, а потім й п'ятий корпуси Української Галицької армії (Стрійська військова область). Він отримує чин полковника та займається навчанням молодого покоління нових патріотів у Стрійській гімназії. В 1920 р. полковник потрапляє у табір для інтернованих у Чехословаччині (Ліберці), а згодом емігрував в Австрію, жив й на Закарпатті. В українській історії Г. Коссак назавжди залишиться справжнім патріотом, поклавшим життя задля незалежності власного народу.

Тим же гордим шляхом пройшов й *Гнат Стефанів* (1885–1949), активний учасник «Листопадового зриву» 1918 р., сотник, який очолив встановлення української влади, став організатором та очолив Золочівську округу ЗУНР. З листопаду по грудень 1918 р. постав на чолі Начальної Команди Українських Військ у Львові; під його командуванням українське військо перейшло до наступу в боях із поляками.

Наше дослідження немає можливості охопити весь проблематичний спектр історичної ролі військової еліти у боротьбі за створення української державності. Проте із викладеного можемо зробити наступні висновки:

–розвалення Австро-Угорської імперії та занепад російського царизму стимулював на цих теренах піднесення національно-визвольних рухів, одним з яких стало прагнення етнічних українців до розбудови власної незалежної Української Держави;

–політична еліта у ході державотворення зіткнулась із військовою агресією інших країн (Польща, Румунія, Більшовицька Росія), що спонукало її до створення органів військового керування;

–в період з 1918 по 1920 рр. на теренах ЗУНР активно формується регулярна вітчизняна армія (УГА), яка веде активні успішні військові операції з оборони та звільнення етнічних українських земель;

–військова еліта прагнула до досягнення своєї основної мети, яку можна визначити як збереження й зміцнення державного устрою, стабілізація сформованих суспільних відносин, забезпечення стійкого військового, соціально-політичного, економічного та духовного розвитку суспільства й припинення руйнівних дій з боку противників незалежної України.

Джерела та література

1. 10 подвигів Дмитра Вітовського // Терноград [Електронне джерело]. – Режим доступу: <https://ternograd.te.ua/2017/11/10-подвигів-Дмитра-Вітовського>.
2. Витовский Дмитрий Дмитриевич // Герои Украины [Електронний источник]. – Режим доступу: <http://heroes.profi-forex.org/ru/vitovskij-dmitro-dmitrovich>.
3. Вовк Н. Спеціальні служби секретності Української Галицької Армії як складові системи інформаційного забезпечення війська / Н. С. Вовк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 809. – С. 57 – 61.
4. Голубко В. Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр. / В. Голубко // Шляхами історії // Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2004. – С. 279 – 293.
5. Гарін В. Історія України [Електронне джерело] / В. Б. Гарін, І. А. Кіпцар, О. В. Кондратенко. – К., 2012 р. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/18380625/istoriya/istoriya_ukrayini
6. Голубко В. Український офіцерський корпус у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / В. Голубко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». – № 571. – 2006. – С. 180–189.
7. Думін О. Українська Галицька Армія (1918–1920) // Українська Загальна Енциклопедія: У 3 т. – Львів–Станіславів–Коломия, 1932. – Т. 3. – С. 772.
8. Крип'якевич І. Історія українського Війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. – 568 с.
9. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, – 2016. – 628 с.
10. Литвин М. Віктор Курманович / М. Литвин, К. Науменко // Західно-українська народна республіка 1918-1923. Уряди. Постаї. – Львів, 2009. – С. 128–138.
11. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті / М. Литвин // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 106 – 111.
12. Мельник І. Генерал Галицької Армії Віктор Курманович [Електронне джерело]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/59217>.
13. Овсяник Ю. Трагічна доля полковника [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://photo-lviv.in.ua/trahichna-dolya-polkovnyka/>
14. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920) [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://www.rulit.me/author/omelyanovich-pavlenko-mihail-vladimirovich>.
15. Сецінський О. Фрагмент з бою на Львів у Листопаді 1918 р.: Спогад учасника / Осип Сецінський // Гомін України. – 1954. – 30 жовт., 6, 13 листопада.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ. (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Вагомою складовою ефективного розвитку будь-якої країни є наявність дієвої політичної еліти. Становлення української політичної еліти на сьогодні одна з найактуальніших проблем, так, як ідеологічні перетворення суспільства в Україні має генерувати верства, що поєднувала б у собі національні ідеї, духовність, інтелект, патріотизм та змогла бути взірцем для наступних поколінь. Державі потрібна власне національно налаштована політична еліта, що є професійно відповідальною. Варто зазначити, що історія свідчить про те, що елітотворчі процеси є довготривалими. Для дослідження формування і зародження української політичної еліти і національної ідеї варто проаналізувати діяльність української політичної еліти та національної ідеї початку ХХ ст.

Еліта завжди виступала активним учасником суспільних процесів, тому її формування, становлення та діяльність є актуальним об'єктом дослідження багатьох науковців із різних напрямків – політології, соціології, елітології, мистецтва тощо. Не оминули це питання й увагою історики, котрі досліджують місце еліти у політико-соціальній та культурно-освітній сфері суспільства в певному хронологічному проміжку часу, серед яких: Ю. Авер'янов [1], Ф. Рудич [2], Д. Корбіков [3], М. Козловець [4,], Л. Кочубей [5], О. Крюков [6], В. Липинський [7], Ф. Рудич, А [8]. Ребкало [9], С. Телешун [10], О. Траверс [11], В. Фадєєв [12], В. Парето [13] та інші.

Розвиток демократії в Україні, яка включає розбудову соціальної та правової держави та створення суспільно-громадянських структур, знаходиться у прямій залежності від процесів формування та функціонування політичної еліти. З огляду на те, що головним елементом у політичній системі України є держава, основними чинниками еволюції та зміцнення суспільного добробуту є ті представники політичної еліти, які працюють у владних структура (тобто, представники правлячої еліти). Отже, для досягнення мети даного дослідження варто звернутися до основних понять категорії «політична еліта».

Дослідник Ю. Авер'янов зауважив, що попередниками сучасних теорій еліт були Платон, Карлейль, Ніцше. Як цілісна система поглядів ці теорії були сформульовані на початку ХХ ст. В.Парето, Г.Москою, Д.Лернером, І.Роту та ін. Кожен з дослідників трактував еліту по-своєму [1, с. 401-403]:

– люди, які є найпрофесійнішими у відповідних сферах їх діяльності (Парето);

- найбільш активні у політичному відношенні люди, які орієнтовані на владу, організована меншість суспільства, правлячий клас, який здійснює всі політичні функції, монополює владу (Моска);
- люди, які мають найвищі у суспільстві престиж, статус, багатство, інтелектуальні або моральні переваги над більшістю людей, найвищі почуття відповідальності (Ортега-і-Гассет);
- люди, які мають формальну владу в організаціях і інститутах, які визначають соціальне життя (Дай);
- «богонатхненні» особистості, які мають харизму (Фройнд, Вебер);
- меншість, яка здійснює найбільш важливі функції у суспільстві, має найбільший вплив (Келер);
- відносно невеликі групи, що складаються з осіб, які займають головні позиції у політичному, економічному, культурному, житті суспільства (відповідно – політична, економічна, культурна еліти);
- найбільш кваліфіковані спеціалісти, менеджери і вищі службовці в системі бюрократичного управління;
- провідні представники будь-яких соціальних груп – професійних, етнічних, локальних.

У свою чергу відомі дослідники вважають, що «альтиметричний критерій є одним із визначальних для емпіричного дослідження еліти. Згідно з цим критерієм до еліти можна віднести тих, хто розподіляє цінності всередині нашого суспільства і впливає на всі сфери життєдіяльності суспільства, зокрема на політичну, економічну, соціальну та культурну» [7, с. 137].

На думку О. Крюкова, кінець XIX – початок XX ст. характеризується розвитком та значним зростанням ролі та впливу на суспільний процес політичних еліт як своєрідного середовища, що відбирає, виховує і пропонує суспільству своїх представників для політичного керівництва та управління. Відповідно, зростає інтерес науковців – філософів, соціологів, політологів – до дослідження політичної еліти. Виникають різноманітні напрями, школи, виходить друком низка статей та монографічних досліджень, присвячених різним аспектам аналізу еліт [6, с. 11].

Як зауважує Л. Кочубей, протягом XX ст. було опубліковано значну кількість праць, присвячених проблемі формування та функціонування еліт. Вивчення політичних еліт стало одним із провідних напрямів західної політичної науки. При цьому необхідно зазначити, що існує значне розходження у визначенні самого терміну «еліта», наявність різного співвідношення «еліта» – «політичний клас» [5, с. 98-99].

Дослідниця стверджує, що визнання існування правлячих еліт є спільним

для переважної більшості політологів ХХ ст. Однак, при вирішенні питання про те, який тип відносин складається між політичною елітою і рештою суспільства, існують глибокі розбіжності. Можна виокремити дві основні моделі [5, с. 106]:

1. Стверджується існування особливих, відокремлених еліт, що мають абсолютний вплив на решту суспільства (олігархічна, елітаристська моделі). Родоначальниками першої були представники макіавелівської школи та ідеологи технократичної теорії еліт.

2. Існування множини еліт, що тісно взаємопов'язані та водночас конкурують одна з одною (поліархічна, демократична моделі).

На думку українського вченого В. Липинського еліта – це національна аристократія. У ході дослідження, автор вказував, що у тому випадку, коли національна аристократія бажає організувати пасивний народ, їй слід мати в очах цього народу хоча б моральний авторитет. «Кожночасно національна аристократія, – писав В. Липинський, – мусить мати, крім матеріальної сили, ще й моральний авторитет в очах своєї нації. Без цих двох основних прикмет: матеріальної сили і морального авторитету – немає і не може бути національної аристократії. А без національної аристократії – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації» [7, с. 137].

Проаналізувавши термін «еліта» слід зауважити, що можна виокремити два концептуальні підходи до визначення даного поняття: ціннісний (ті, що здатні керувати) та функціональний (ті, кого обрали).

1. Сутність ціннісного підходу полягає в тому, що існування еліти пояснюється тим, що одні люди є більш інтелектуально та морально розвинені, ніж інші. У даній ідеї є багато прихильників на Заході, оскільки вона передбачає природне виокремлення найбільш здібних до керування осіб, які якнайкраще здійснюватимуть управлінську діяльність.

2. Сутність структурно-функціонального підходу полягає в тому, що еліта тлумачиться з огляду на важливі функції управління, які їй є критеріями до обрання людей, які будуть їх виконувати. Таким чином, рамки у структурно-функціональному підході є дещо ширшими, ніж у інших підходах.

Однак, на думку Л. Кочубей суть елітизму полягає у визнанні того, що суспільством завжди правила обрана меншість, наділена особливими соціальними, психологічними й політичними якостями. На думку автора найпоширенішими підходами до пояснення феномену політичних еліт у політології є також функціональний (альтиметричний) та ціннісний (меритократичний)» [5, с. 99].

Еліта відіграє визначальну роль для будь-якого суспільства, тому що вона

виконує певні, тільки їй притаманні функції. Серед загальних функцій світових національних еліт науковці виділяють такі [9, с. 6-18]:

- передача накопиченого нацією та людством досвіду та інформації;
- творець і носій знань;
- творення розумної опозиції щодо різного роду сумнівних соціальних перетворень, ідей сталого розвитку інноваційних та адаптаційних процесів;
- активне просування вітчизняного досвіду і знань у світовий інформаційний простір;
- лідерство у формуванні державної політики та культури тощо.

В Україні демократична система управління державою та інститути громадянського суспільства створювалися в умовах напівцивілізованого періоду історії. Це зумовлюється тим, що характер української еліти, як зазначають більшість дослідників, був кланово-корпоративний, незважаючи на те, що це не притаманне для нашої держави явище.

Як зазначає М. А. Козловець, на початку ХХ ст. Українська Народна Республіка зазнала поразки саме через те, що національна еліта – політична, економічна, військова, духовна ідея – була занадто слабка і не зуміла опанувати суспільство соціально. Росія гнобила Україну не лише економічно, а й духовно. Вона зманювала, нищила національну еліту, добре усвідомлюючи, що без духовного осердя народ перетворюється у натовп, бездуховну юрбу [4, с. 20-21].

Саме безвольність і розгубленість тодішньої верхівки, яка в екстремальних умовах не зуміла здійснити належний вплив на широкі народні маси, призвели до того, що останні виявилися дезорієнтованими, незмобілізованими, не здатними організовано виступити на захист свободи і незалежності. Більше того, в умовах загострення багатьох соціальних проблем, гальмування реформ, передусім земельної, політичної нестабільності зовнішнім силам не так важко було збурити проти української державності соціальні низи та люмпенізовані прошарки суспільства. Загалом, визвольні змагання 1917–1921 рр. ще раз підтвердили, що без соціальної бази у вигляді провідного соціального прошарку національна держава неможлива [4, с. 21].

Надалі в Україні протягом кількох декад більшовицького тоталітарного режиму, коли система влади перетворилася на ірраціональну, по суті, знеособлену, денациональну мегамашину, йде тотальне винищення національної ідеї, українських, національно свідомих провідників: політиків, військових, адміністраторів, творчої інтелігенції, лікарів, учительства. А до подій, пов'язаних з голодомором 1932–1933 рр. як способом політичного винищення українства як нації, надто тісно підступають масові політичні репресії, ліквідація священників, кращих представників національної еліти. На тлі тотального відчуження від власності й влади під гаслами «знищення класів»

(насамперед куркульства), «побудови безкласового суспільства» були репресовані ті верстви українського суспільства – заможні селяни, кооператори, підприємці, комерсанти, торговці та ін., які становили виробничий цвіт нації й у перспективі могли стати соціальною базою національного відродження, а сам український народ поступово перетворювався на етнографічну масу, частину «нової історичної спільності – радянського народу» [4, с. 21].

Останні десятиліття ХХ ст. і початок ХХІ ст. відзначилися подальшими змінами соціального порядку, спонукаючи дослідників до вдосконалення теоретико-аналітичного інструментарію, що виявилось у концептуалізації та розробці нових дослідницьких підходів. Окрім вже загальноновизнаних, хоча і дещо дискусійних теорій інформаційного, постіндустріального суспільства та постмодерної доби, дослідники пропонували тематизувати поточні соціокультурні зміни як процеси становлення «суспільства ризику», пізньомодерного суспільства чи глобалізації [12, с. 126].

Еліта ж сучасного етапу повинна відповідати засадам свого призначення, до яких можна віднести відповідальність своєму призначенню у сфері національного державотворення та пошук шляхів його реалізації. Еліта виконує надзвичайну роль, яка полягає у вирішенні протиріч між стихійними та хаотичними трансформаціями на попередньому етапі розвитку українського суспільства та необхідністю його модернізації на сучасному етапі.

Практично весь період історії, а особливо ХХ ст., характеризується нищівними діями проти національної еліти нашої держави. З огляду на це, слід зауважити, що Україна століттями існувала під впливом інших керівників, її територіям нав'язувалися чужі принципи, спосіб життя, культура та традиції. Відтак, не випадково, що період історії ХХ ст. характеризується розрізненими цілями та поглядами, яким відповідали різні рівні національної свідомості, відсутність національної ідентичності, сформованої в обставинах регіональної, ідеологічної, конфесійної та мовної лінії поділу. Така спадщина нанесла нищівний удар нації та державотворенню, призвела до різноманітних конфліктів та напруженості на соціальному підґрунті й досі відгуки історії перешкоджають консолідації суспільства в Україні.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку є аналіз та обґрунтування шляхів усунення наслідків історичних подій ХХ ст. у сучасному українському суспільстві. Пошук методів виховання любові та поваги до власної національності в українців та формування почуття національної гідності у них.

Джерела та література

1. Аверьянов Ю. И. Политология : энциклопед. слов. / Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: становлення і тенденції розвитку : за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
3. Корбіков Д. С. Політичний клас або політична еліта України: питання політологічного дискурсу / Д. С. Корбіков // Вісник СевНТУ [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. – Вип. 123. – Севастополь : [б. в.], 2011. – (Серія: Політологія). – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vsntu/polit/2011_123/123_16.pdf
4. Козловець М. А. Політична еліта як чинник цивілізаційного поступу України / М. А. Козловець // Наукові праці МАУП. – 2014. – Вип. 1. – С. 20-26.
5. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції / Л. О. Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 96-107
6. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія / За наук. ред. Е. А. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919-1922 рр. / В. Липинський. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 490 с.
8. Рудич Ф. М. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення / Ф. М. Рудич // Віче [Електронний ресурс]. – 2009. – № 9. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1449>
9. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки : монографія / В. А. Ребкало, М. І. Пірен, В. В. Тертичка. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 180 с.
10. Телешун С. Политическая элита в Украине. Новая система власти // С. Телешун, А. Колпаков. – Режим доступу: <http://rus.for-ua.com/analit/2002/07/18/132522.html>
11. Траверс О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. Траверс // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 27-36
12. Фадеев В. Пізньомодерний соціальний порядок та трансформації політичного життя / Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.
13. Pareto V. Traite de sociologie generale // V. Pareto Oeuvres completes. – Geneve, 1968. – Т. XII. – Р. 26-43.

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ, ЗАНЕПАДУ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ОДНІЄЇ З ЦЕРКОВ НА ЖИТОМИРСЬКІЙ (НА ПРИКЛАДІ С. ЗАБРІДДЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Церква с. Забріддя Черняхівського району Житомирської області має більш як двохсотрічну історію. Для вознесення молитов до Бога Забрідська церковна община побудувала в далекому 1770 р. церкву на власні кошти. Про першу церкву відомо небагато. Однак ми знаємо, що освятили її на честь зачаття Святої Анни. Вона була витвором мистецтва дерев'яного зодчества тодішніх українських умільців. Вся будівля, в тому числі й куполи були зведені без жодного цвяха. Багато ікон, євангельських сюжетів було написано безпосередньо по дереву на блакитному фоні. Оскільки в селі проживала велика кількість поляків церква на той час спочатку була, уніатською. Однак це тривало недовго.

Після третього поділу Польщі 1795 р. село, як і весь край, перейшло під владу Росії. Поступово кількість прихожан зростала. У середині XIX ст. Церква вже не могла вмістити всіх парафіян. За рішенням Житомирського губернського комітету в 1851 р. було дозволено будівництво нової церкви за казенний кошт. У навколишніх густих лісах було достатньо будівельного матеріалу. Люди зрізали могутні дуби та сосни, влітку сушили їх, а потім використовували в будівництві. Новозбудована церква в 1866 р. стала просторішою і красивішою, її було видно з усіх частин села.

Безперечним є те, що в духовному житті жителів села протягом кількох століть церква, незалежно від усяких перепон і труднощів була постійним Домом Молитви і Слова Божого, виховувала своїх парафіян у дусі пошани й любові до ближнього. Протягом кількох століть у Забрідській церкві горять свічки, сяють у вишиваних рушниках ікони.

Забрідська церква завжди допомагала тим, хто постраждав. Так, в 1812 р. у Волинській Єпархії була затверджена кварта «для сбора подаяний в пользу разорений от всяких случаев» яка існувала до 1867 р. [1]. Крім молитв про перемогу співвітчизників у кривавих війнах XIX–XX ст., парафіяни вносили пожертвування постраждалим воїнам, вдовам, калікам, а також виховання їхніх дітей. 23 січня 1906 р. розпочало свою діяльність благочинне «Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їх сім'ям». З 1908 р. знову поновився квартувий збір «Товариства повсюдної допомоги нижчим чинам хворих і поранених воїнів, постраждалих на війні з Японією, та їх

родинам»[2, арк. 1]. У цих та інших пожертвах жителі села брали активну участь.

Особливі події відбувалися у 1812 р. з приходом Наполеона на наші землі. Колишній Волинській архієпископ Варлаам зустрів французького правителя в Могилівському соборі, проголосив його імператором і зробив розпорядження, щоб по всій єпархії духовенство на ектениях під час богослужінь проголошувало ім'я Наполеона замість Олександра I. Ця подія набула широкого розголосу. Сільські парафіяни розмірковували по-різному: одні вважали це боягузством, інші – зрадою, ще інші – підтримували думку архієпископа Варлаама. Сам же архієпископ порушенню присяги імператору Олександру I пояснював так: «Щоб зберегти в спокої та тиші вручену Церкву від розгрому неприятеля [3]». Після вигнання Наполеона справу Варлаама розглядали в Св. Синоді. Було вирішено позбавити його архієрейського сану.

Слід відмітити, що церква відігравала значну роль в освіті дітей. Школи в селі довго не було і лише з приходом ієрея Миколи Карашевича вона була організована. На першому великому святі – Благовіщенні Пресвятої Богородиці після літургії священник запитав парафіян, чи не хотіли б вони своїх дітей вчити у школі? Більшість парафіян відповіла ствердно. Школу вирішили розмістити у будинку диякона, оскільки він був самотнім. 14 червня 1892 р. парафію відвідав архієпископ Модест. Цей архієрейський візит був проведений в рік святкування 900-річчя Православ'я на Волині. Найперші розпорядження владики Модеста стосувалися церковно-шкільної справи. При його безпосередній допомозі в 1894 р. в селі відкривається школа, в якій першими учнями стають десять хлопчиків. Диякон навчав дітей читати, писати, рахувати, церковному співу і молитвам. Через рік бажаючих навчатися побільшало. Проте більше ста дітей не йшли до школи. Серед основних причин були нерозуміння важливості грамоти для дітей, неписьменність батьків, відсутність вихідного одягу та взуття, неспроможність селян сплатити навіть мізерну плату за навчання. Уроки в школі проводилися щоденно з 9-ї до 13-ї години, крім недільних і святкових днів. Щонеділі і в свята, учні відвідували церкву, частина з них співала у церковному хорі. В 1900 р. церковнопарафіяльна школа була перейменована в школу грамоти і навчалися в ній 31 хлопчик та 5 дівчаток [4, с. 18].

Минав час, община храму жила своїм духовним життям, яке поступово змінилася під час революційних подій 1905 р. В цьому році імператор Микола II видав указ «Про закріплення початків віротерпимості». В одному з пунктів цього указу зазначається «Признать, что отпадение тот православной веры в другое христианское исповедание или вероучение не подлежит преследованию и не должно влечь за собой каких-либо невыгодных в отношении личных или «гражданских прав преследований» [3]. Підбадьорені виданням указу і

маніфесту від 17 жовтня з обіцянкою народу громадянських прав, поляки-католики вирішили мати в селі свій релігійний центр культури. Число католиків у Забрідді зросло. У 1906–1907 р. була збудована католицька каплиця, яка у видозміненому вигляді збереглася до наших днів. В радянські часи вона була перебудована на клуб, а нещодавно, пройшовши капітальний ремонт, почала приймати прихожан-католиків.

В роки Першої світової війни багато чоловіків-парафіян пішли на фронт. На сільських сходах збирали пожертвування російським військам для боротьби з ворогом. Вище духовенство оцінило заслуги Забрідської общини. Ось як про це писала газета «Жизнь Волини» від 15 березня 1916 р.: «Его Преосвященством Фаддеем, епископом Владимир-Волинским, священнику Анно-Зачатиевской церкви с. Забродья Житомирского уезда Димитрию Бирюковичу и прихожанам той же церкви преподано архиепастырское благословение за пожертвования на нужды русской армии 81 руб. 25 коп. [5]».

Царський уряд був зацікавлений в розширенні православ'я серед сільчан. У Забрідді, як засвідчують «Дані про парафіян Забрідської Анно-Зачатіївської церкви та римо-католиків», проживало три чверті православних, чверть римо-католиків. Здебільшого жили мирно, дружно. В сім'ях відзначали великі свята православних та римо-католиків. Такі традиції зберігаються й до сьогоднішнього дня. Дехто з римо-католиків переходив до православної віри.

Епоха атеїзму відкрила свій чорний рахунок у житті церковної общини. З березня 1918 р. була офіційно припинена видача платні церковнослужителям. У травні 1922 р. радянською владою була вчинена наруга над храмом. Із Забрідської церкви, як й інших храмів, владою здійснювалося вилучення церковних цінностей нібито для допомоги голодуючим.

Згідно з інструкцією, про вилучення церковних цінностей, не вимагалось конфісковувати церковні мідні вироби. Однак багато односельців виявили себе слугами та виконавцями чужої волі. Місцеві керівники вирішили «перевиконати» план і забрали з Божого Храму ще й мідні гроші.

Парафіяни витримали вандалізм місцевої влади. На 1928 р. церква була добре оздоблена. Найближчими планами церковної общини було побудувати в церкві місце для хористів. Завезли багато нетесаного лісу, дошок. Та не довелося хору заспівати на новому місці. Місцеві антихристи організували підпал церкви і її не вдалося врятувати. Горе парафіян було тяжким. Влада не дозволила відбудувати церкву. У 1942 р. німецька окупаційна влада дозволила поновити роботу Забрідської церкви. Богослужіння відбувалися в приміщенні сільського клубу. Після закінчення війни приміщення знову відібрали під сільський клуб [4, с. 30].

Нині на місці спаленої церкви залишилося невелике підвищення, де раніше

був віттар, а також знаходились входи із західної та південної частини церкви. Шанобливі парафіяни через кілька років поставили великий дубовий хрест, який став символом пам'яті про ті страшні минулі літа і сьогодні наче вириває із згаслого церковного полум'я далекого 1928 р. У західній частині колишнього церковного майдану височіє капличка, яка була врятована в ту страшну квітневу ніч.

Відродження храму розпочалося в середині 90-х рр. ХХ ст. Протягом 1996–1997 р. Забрідська община відбудувала нову церкву, завдяки коштам всіх жителів села. Велика робота була здійснена общиною для наповнення храму церковною ризницею та начиненням. Теперішній Храм – в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці був освячений ієрейським чином 21 вересня 1997 р. У 2000 р. в церкві було відновлено святковий молебень на честь пророчиці Анни. 15 червня 2002 р. церкву освятив Преосвященнійший Гурій, єпископ Житомирський і Новоград-Волинський, у співслужінні з духовенством Черняхівського благочиння і секретарем єпархії архімандритом Олексієм. З урочистою літургією співав архієрейський хор під керівництвом регента кафедрального собору Стефана. В кінці літургії Владика Гурій щиро привітав парафіян з освяченням їхньої церкви, побажав миру і божої благодаті на процвітання нашого Православ'я, благоденства і здоров'я на многая і благая літа. Духовне життя церкви села Забріддя та її прихожан триває. Церква знову збирає своїх парафіян і як понад 200 років тому урочисто відбуваються богослужіння щонеділі та в релігійні свята.

Джерела та література

1. Волынские епархиальные ведомости, 1912. – № 10.
2. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО) – Ф. 1. – Оп. 36. – Спр.389. – Арк.1.
3. Волынские епархиальные ведомости, 1879. – № 12.
4. Градовський П. М. Історія Забрідської церкви на Житомирщині. – Житомир, 2002. – 36 с.
5. ДАЖО – Ф. 2483. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 141.

НАУКОВА ШКОЛА КОСТЯНТИНА ВОБЛОГО

Дослідження особистості в її історико-соціалній обумовленості й одночасно в індивідуальній своєрідності дає цінний матеріал для пізнання і осмислення історичного минулого з метою використання кращих зразків у майбутньому. Тому дослідження великої теоретичної і науково-прикладної спадщини одного із засновників Української Академії Наук, академіка АН УРСР (з 1919 р.), організатора української економіко-географічної школи К. Г. Воблого є актуальним і в сучасній Україні.

Перші оціночні характеристики діяльності і наукової спадщини видатного ученого були опубліковані у низці статей ще за його життя. Переважно – це рецензії та відгуки про друковані праці Костянтина Воблого. Але ще більш важливо, що уже на початку ХХ ст. з'явилася стаття про К. Воблого у довідковому виданні «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии», виданий І. Ф. Павловським 1912 року [1, с. 36-39].

Відомий історик, доктор історичних наук Н. Д. Полонська-Василенко у своїй праці, присвяченій етапам діяльності Української академії наук, приділила значну увагу і К. Г. Воблому, який разом із великою групою українських науковців проходив по сфабрикованій спецорганами справі над членами «Спілки визволення України» [2, с. 90-100; 3, с. 16-17].

У радянський час увага до постаті К. Г. Воблого помітно ослабла. Виключення становили хіба що описи його друкованих праць і рукописів, зроблених дослідниками І. Д. Лисоченко [4] та О. Г. Ровнер [5]. Зі зруйнуванням радянської планової економіки і початком формування ринкових відносин відновився і науковий інтерес до наукової спадщини К. Г. Воблого. Цілий ряд українських науковців звертаються у своїх дослідженнях до постаті цього видатного вченого-економіста. Серед них Л. Вернигора [6], С. І. Іщук [7], Л. Н. Крецький [8] та ін.

Малою батьківщиною видатного вченого Костянтина Воблого була Полтавщина (м. Царичанка Кобилецького повіту), де він народився 27 (15) травня 1876 р. Визначальним етапом у його науковому становленні було навчання на юридичному факультеті Варшавського університету, який він закінчив у 1904 р. Уже в 24-річному віці К. Г. Воблий досяг визнання у наукових колах: з 1900 р. був залучений до редагування праць Варшавського Статистичного комітету. Протягом кількох наступних років написав низку праць з питань історії фабричної промисловості на польських землях.

З 1906 р. почав викладати у Київському університеті на посаді приват-доцента політекономії і статистики. Наступного, 1907 р., він паралельно викладав у Київському Комерційному Інституті. Разом з колегою М. Довнар-Запольським, який очолював Комерційний Інститут, створили у Києві Товариство економістів і займалися поширенням комерційних знань. Це була відповідь на виклики того часу – розвиток ринкових відносин гостро потребував інтелектуального підживлення і наукових основ організації виробництва. Окрім викладацької діяльності К. Г. Воблій багато уваги приділяв керівництву науковою діяльністю студентів, дослідження яких публікувалися у журналі «Известия Киевского Коммерческого Института», що виходив із 1909 по 1919 рік. Плідній науковій діяльності викладачів і студентів сприяло те, що у стінах вищого навчального закладу сформувався потужний колектив учених: окрім згаданих вище Костянтина Воблого і Михайла Довнар-Запольського, також Д. Граве, Олександр Русов, Євген Слуцький. Тому, цілком очевидно, студентам було в кого перейняти знання і формуватися як майбутнім науковцям. Показовим прикладом є професійне зростання студента Сергія Остапенка, уродженця с. Троянів Житомирського повіту, під керівництвом К. Г. Воблого. У одному з випусків «Трудов экономического семинара К. Г. Воблого при Киевском Коммерческом Институте» було опубліковано дослідження С. Остапенка «Персидский рынок и его значение для России», яке керівництво Київського Комерційного Інституту відзначило спеціальною премією у вигляді оплаченого відрядження за кордон з наданням можливості запозичити зарубіжний досвід пройти стажування у західному вищому навчальному закладі. Матеріали цього наукового відрядження були покладені в основу наступного ґрунтового дослідження С. Остапенка «Торговые палаты в Германии».

З 1910/1911 навчального року К. Г. Воблій став деканом економічного відділення і очолював його до 1917 р. У цей період підготував і видав ряд підручників: «Политическая экономия», «Основы экономики страхования», «Статистика. Пособие к лекциям». Наприкінці 1917 р. К. Г. Воблій став ректором Київського Комерційного Інституту. Саме завдяки його організаційній діяльності у стінах цього навчального закладу 13 жовтня 1918 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд економістів і статистиків.

Зі встановленням радянської влади в Україні і формуванням нової системи освіти К. Г. Воблій був затребуваний як спеціаліст із економічної географії. Так, у відповідь на потреби і запити шкіл та вузів 1919 року вчений підготував підручник «Економічна географія України», який став першим серед подібних навчальних видань і витримав 5 видань.

У радянський час К. Г. Воблій став одним із організаторів академічної науки. З 1920 р. був членом соціально-економічного відділу Академії Наук. У своєму дослідженні Н. Д. Полонська-Василенко підкреслила, що К. Г. Воблій був безпосередньо причетний до створення у 1920 р. Товариства економістів. Товариство об'єднувало економічні сили Києва, мало кілька філій в інших центрах і поділялось на 3 секції: народного господарства, статистичну і

кооперативну. Головою Товариства був академік К. Г. Воблій, заступником – Г. О. Кривченко, членами президії А. І. Ярошевич і А. С. Синявський, секретарем О. М. Лапоногов, головою статистичної секції М. В. Птуха, секції народного господарства А. І. Ярошевич, кооперативної – П. Н. Пожарський. На 1 січня 1929 р. Товариство нараховувало 139 дійсних членів, 25 – членів-кореспондентів та 15 членів співробітників [2, с. 90].

Період 1923-1927 рр. був сприятливий як для розвитку економіки, так і для розвитку науки. Велика роль вченого була у часи реалізації у часи нової економічної політики – не тільки як науковця-теоретика, а й одного з чільних організаторів системи регулювання економічних відносин. Адже з 1923 по 1926 рік К. Г. Воблій займав посаду завідувача економічно-статистичного відділу Біржового комітету Київської товарної біржі. З метою наукового і правового обґрунтування зовнішньої торгівлі України із сусідніми державами написав низку статей про торгівельні відносини, засоби регулювання торгівлі, проблеми і особливості формування структури сільського господарства, його місце і значення у загальних обсягах зовнішньої торгівлі. У рамках цих завдань важливим був досвід європейських держав. Тому на потребу запозичення цього досвіду вчений опублікував у журналі «Вісник цукрової промисловості» ґрунтовне дослідження про особливості розвитку цукрової промисловості у Польщі, про її експортні та імпорتنі операції. З 1927 по 1930 рр. К. Г. Воблій очолював Комісію з вивчення народного господарства України.

З 1928 р. К. Г. Воблій став віце-президентом Академії Наук. 1928 р. став етапним у науковій діяльності К. Г. Воблого: початок виходу багатотомної монографії «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості», яка стала вагомим внеском для подальшого вивчення провідної галузі народного господарства. У трьохтомному виданні автор ґрунтовно проаналізував особливості економічного розвитку України у ХІХ – на початку ХХ ст., виділив характерні тенденції у цукробуряковій галузі (наслідки концентрації виробництва, роль банківського капіталу).

Цукрова промисловість на теренах Правобережжя стала розвиватися в середині ХІХ ст. До цього цукор у Російській імперії був виключно імпортним і коштував дуже дорого. Але вже у 30-х рр. ХІХ ст. в українських губерніях налічувалося 6 цукроварень. Виробництво цукру складало більше половини загального фабрично-заводського виробництва Київської, Подільської і Волинської губерній. Виходячи з цього, Південно-Західний край на основі бурякосіяння став головним цукробуряковим районом Російської імперії. Тут активніше, ніж в інших районах, проходив процес промислового перевороту в цукровій промисловості. Це сприяло концентрації виробництва, централізації капіталів та робочої сили. Так, К. Г. Воблій

звернув увагу на діяльність синдикату цукрозаводчиків Правобережної України, який добивався надання кредитів з умовою сплати 5 % внесків від суми кредиту для компенсації ймовірних збитків банку. Особливістю договірних відносин членів цього синдикату було те, що для кожного визначалася норма кредиту [9 с. 144].

Ситуація змінилася на переломі 1930-х років, коли згортаються неп і українізація. Українська інтелігенція зазнає політичного переслідування і дискредитації. Ситуація з арештом видатних науковців за обвинуваченням у сфабрикованому членстві в організації «Спілка визволення України» стала тяжким випробуванням для К. Г. Воблого. Вченому закидалося звинувачення, що він усе життя «служив буржуазії вірою і правдою, бо його наукова зброя агітувала, виховувала в дусі непорушності капіталізму, служить буржуазії зараз, оскільки його сучасні праці (правда, у прихованому вигляді) показують осялчі вуха ідеалізму, еклектизму й апологетики». Усі часописи, а особливо газета «За Радянську Академію», з винятковою послідовністю нападали та осуджували наукову працю, минулу і сучасну та керівництво співробітниками. К. Г. Воблий вибрав шлях найменшого спротиву: він боронив свої останні праці і визнавав помилки у старих [3, с. 16,17].

К. Г. Воблий став на захист української науки, зумівши вберегти від можливого жорстокого повороту долі. До найближчого кола однодумців і колег належали вчені-економісти М. П. Василенко, П. Л. Кованько, М. П. Кравчук, М. В. Птуха та ін. З 1933 р. К. Г. Воблий очолив кафедру економічної географії Київського університету, адже потреба підготовки кваліфікованих економістів була викликом того часу. Відповідним продовженням такого напрямку діяльності стало створення ним 1936 р. відділу економічної географії в структурі Інституту економіки Академії Наук УРСР.

У період з 1934 по 1938 рік Костянтин Григорович працював у складі Комісії, яка займалася вивченням економічних ресурсів України, зокрема дослідженням трудового і сировинного потенціалу Придніпров'я, що стало пріоритетним напрямком роботи вченого. У своїй статті «Продуктивні сили України» К. Г. Воблий підкреслив, що цінним джерелом природних продуктивних сил, які дають індустріальний напрям українському народному господарству є корисні копалини і що у цих природних ресурсах полягає запорука гармонійного розвитку двох основних виробничих сил сільського господарства і промисловості.

К. Г. Воблий оцінив значення Криворізького залізорудного басейну, який тягнеться вузькою смугою на 95 км уздовж р. Інгулець у межах Дніпропетровської області. Криворізькі руди містять 60 % заліза і відзначаються рідкісною хімічною «чистотою», є і запаси залізних кварцитів з

35 % вмістом заліза. Також К. Г. Воблий дав ґрунтовну характеристику Нікопольського родовища марганцю, підкресливши, що марганець збільшує твердість і в'язкість сплавів заліза і сталі. Учений підкреслив і значний економічний потенціал родовищ високоякісних граніту, коаліну, вапняків, узявши за приклад Токовське родовище світло-рожевого і червоного граніту. Розробці родовищ, як зазначив К. Г. Воблий, сприяє розгалужене залізничне сполучення, що дозволяє доставляти сировину з Придніпровського регіону у промислові центри Донбасу.

Відкриття Дніпрогесу актуалізувало завдання подальшого освоєння Дніпра. Саме К. Г. Воблий розробив і запропонував програму комплексної реконструкції Дніпра на основі ефективного використання найбільшої водної артерії України.

1939 р. розпочалася робота з підготовки фундаментального колективного дослідження, яке було підпорядковане новому принципу диференціації адміністративних областей за економічними ознаками, відповідно рівню розвитку продуктивних сил. К. Г. Воблий виділив і обґрунтував особливості дев'яти макроекономічних районів, звертаючись, зокрема, до історичного досвіду, викладеного у статті «Схеми економічного районування України в дореволюційний період».

З початком Другої світової війни, коли було евакуйовано до Уфи підрозділи АН УРСР, переїхав у Башкирію і К. Г. Воблий, де відновив діяльність Інституту економіки на новому місці, у 1942 р. став директором цього інституту і продовжив дослідницьку роботу. 1944 р. Інститут економіки і колектив науковців повернувся до Києва. Цього ж року вченому було присвоєно високе звання Заслуженого діяча науки Української РСР. На посаді директора Інституту економіки К. Г. Воблий працював по 1947 р. і одночасно завідував кафедрою економічної географії Київського університету.

Основні наукові праці К. Г. Воблого присвячені проблемам розвитку і розміщенням продуктивних сил України, створенню нових галузей промисловості та комплексному розвитку районів. Вчений визначив наукові підходи економічного районування України, виділив на території країни такі райони: Південно-Східний, Центральний і Західний. Важливою складовою частиною його досліджень було вивчення найбільш прибуткової бурякоцукрової промисловості, комплексного освоєння Дніпра, внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Викладене вище не вичерпує інформації про багатогранну наукову і організаторську діяльність відомого вченого-економіста, академіка К. Г. Воблого. Його внесок та активна громадянська позиція можуть служити прикладом для наслідування.

Джерела та література

1. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии / И.Ф. Павловский. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии. – Полтава, 1912. – 238 с.
2. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії) Ч. I: 1918-1930 / Н.Д. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук (Нарис історії) Ч. I: 1918-1930. – Мюнхен, 1955. – 150 с.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії) Ч. II: 1918-1930 / Н.Д. Полонська-Василенко. Українська Академія Наук (Нарис історії) Ч. II: 1931-1941. – Мюнхен, 1958. – 214 с.
4. Лисоченко І.Д. Костянтин Григорович Воблій / І.Д. Лисоченко. Костянтин Григорович Воблій // Фонди відділу Рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 24-32.
5. Ровнер О.Г. Костянтин Григорович Воблій. Бібліографія / О.Г. Ровнер. Костянтин Григорович Воблій. Бібліографія. К.: Наукова думка, 1968. – 77 с.
6. Вернигора Л. Наукові погляди К.Г. Воблого – розвиток та новації / Л. Вернигора // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Економіка. – К., 2006. – Вип. 85. – С. 57-61.
7. Іщук С.І. Дослідження особливостей формування АПК у працях академіка К.Г. Воблого / С.І. Іщук // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Географія. – 1999. – Вип. 44. – С. 11-15.
8. Корецький Л.Н. Костянтин Григорович Воблій – фундатор української економіко-географічної школи / Л.Н. Корецький // Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Географія. – 1999. – Вип. 44. – С. 6-9.
9. Воблій К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості : в 2 т. / К. Г. Воблій. – К.: ВУАН, 1930. – Т.2. – 402 с.

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ (СТЕПАН БАЛЕЙ)

В Україні психологія розвивається як інтегральна частина світової психологічної науки. На початок ХХ ст. сформувалися відомі наукові школи: Київська (Г. І. Челпанов, І. А. Сікорський, С. А. Ананьїн), Одеська (І. М. Сеченов, І. І. Мечніков, М. М. Ланге, С. Л. Рубінштейн). Уже на той час психологія розвивалась не лише як академічна наука, що ставила питання про сутність душі, але й як практична галузь суспільного життя: психологами вирішувались проблеми, пов'язані з науковим забезпеченням умов оптимального розвитку особистості. Так, у 1884 р. в Києві було відкрито інститут для навчання сліпих дітей, одним з піонерів освіти на Україні був А. Щербина. У своїй практиці він широко використовував психологічні знання.

У 30-ті роки в Україні сформувалася група талановитих психологів-дослідників (О. М. Леонт'єв, О. В. Запорожець, О. Р. Лурія, І. А. Соколянський, В. П. Протопопов, Л. С. Залужний, П. І. Зінченко, Л. І. Божович, П. Я. Гальперін та ін.). Більшість названих учених працювала в Харкові, що певний час був столицею Радянської України. Вони планували перетворити Харківський університет у свій інтелектуальний центр. Отже, умови наукової праці в той час кращими були в Україні, але в подальшому, у зв'язку з централізацією керівництва країною, матеріальна база науки та видатні науковці концентрувалися у Москві. Відбувалося штучне «перекачування» їх із периферії до центру.

Так О. М. Леонт'єв, О. В. Запорожець, О. Р. Лурія, Л. І. Божович, П. Я. Гальперін переїзять до Москви і стають тамтешніми лідерами психології. З часом вони починають відігравати основну роль у визначенні спрямованості психологічних досліджень та організації психологічної науки в СРСР. О. М. Леонт'єв посів місце декана факультету психології в МДУ, О. Р. Лурія та П. Я. Гальперін були завідувачами кафедр Московського держуніверситету, Л. І. Божович – завідувач лабораторії Інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР (Москва), О. В. Запорожець – організатор та директор Інституту дошкільного виховання АПН СРСР (Москва).

Переїздом психологів з Харкова до Москви не обмежився відтік інтелектуальних сил з України до центру. У 1930 р. до Ленінграда від'їздить одесит С. Л. Рубінштейн. Спочатку він обіймає посаду професора у Ленінградському педінституті, а після другої світової війни – завідувача сектора психології Науково-дослідного інституту філософії АПН СРСР у Москві.

У 1922 р. висланий з країни професор Київського університету В.В. Зеньківський, автор унікальних робіт з психології [6].

У 1927 р. відбуває зі Львова відомий галицький психолог, професор С.В. Балея, який аж до 1952 р. викладав психологію у Варшавському університеті.

Від'їзд психологів з України посилив наукові можливості сусідніх країн, одночасно послабивши українські. Причини та спрямування переміщення наукових сил, у тому числі й еміграційні, ще не вивчені.

Одним із найвидатніших учених світового рівня в Україні на початку ХХ ст. був Степан Володимирович Балея. Перу цього визначного науковця належать численні ґрунтовні праці з медицини, загальної, дитячої, педагогічної, соціальної психології, психології творчості, філософії та інших питань. Науковий доробок С.В. Балея є надбанням двох культур – української і польської, у кожній з них він залишив свій вагомий внесок. І не варто сперечатися, якій більше. З оприлюдненням праць вченого цей внесок стає спільним надбанням. У Польщі С. В. Балея працював у період найбільшого піднесення свого таланту, сягнувши високого рівня професійної зрілості. Тут розквітли і виявили себе його гарні здібності організатора науки. У цей період побачили світ його вагомні наукові праці, які неодноразово перевидавалися, відігравали роль підручників у важливих галузях психології і педагогіки. За його працями, написаними у тридцятих роках минулого сторіччя, досі студіюють у вищих навчальних закладах Польщі. І зовсім уже несправедливо те, що сучасній українській медицині і культурі С. В. Балея практично невідомий.

Степан Володимирович Балея (1885–1952) – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик, педагог та філософ, який своїми численними статтями і фундаментальними працями створив підвалини психології виховання, персонології, розвинув вчення психоаналізу, не обмежуючись ідеями З. Фрейда, а розглядаючи його ширше, схилиючись до «глибинної» психології А. Адлера і К. Г. Юнга, чим створив ґрунтовну, для свого часу, наукову теорію особистості в Україні і Польщі, яка не втратила своєї цінності і в наші дні [5].

Степан Володимирович – це постать трагічної долі, яка з молодих років відчула себе покликаним для наукової праці, але була приречена на те, щоб здобувати умови до самовиразу на життєвих шляхах, які здебільшого викликали душевний дискомфорт, глибинний внутрішній розлад. Помічений і підтриманий видатним польським філософом К. Твардовським, здобувши

визнання фахових філософів і психологів Польського філософського товариства у Львові, С. В. Балей так і не спромігся здобути у себе на Батьківщині доступу до викладання у вищому навчальному закладі, де міг би плідно науково працювати. Зате йому були запропоновані гідні наукові посади у Польщі – кафедра психології у Варшавському університеті та Інститут педагогічної психології, який він створив особисто. Покликанець науки прирік себе на становище вічного емігранта – з одного боку, відірваного від рідної землі, а з іншого – Польщі – з українською душею; належав до тих, кого називали «поляк українського походження» [4]. Вчений, який за висловом М. Ziernowicz, був по суті справи одним із головних організаторів досліджень у психології, заклав підвалини польської психології виховання, був обраний до Польської Академії Наук лише напередодні своєї смерті – у квітні 1952 р. (помер 13 вересня 1952 р.).

Народився Степан Володимирович Балей 4 лютого 1885 р. в селі Великі Бірки Тернопільського повіту (нині – селище міського типу Тернопільської області) в сім'ї вчителя народних шкіл. Батько Володимир і мати Ірена з дому Швейковських були на той час вчителями початкових класів, батько був керівником школи у Микулинцях. Помер у 1922 р., мати – у 1942 р. в Кракові, де перебуваючи на пенсії, жила у своєї молодшої дочки Ольги. Там же закінчив початкову школу, потім навчався у Тернопільській гімназії, де одержав свідоцтво зрілості. З 1903 по 1907 роки навчався на філософському факультеті Львівського університету переважно з фаху філософії та психології, а також слухав лекції з польської літератури. Належав до кращих студентів професора К. Твардовського. Після закінчення університету склав державний іспит на вчителя середніх шкіл, працював у гімназіях з українською мовою викладання у Перемишлі, Тернополі, Львові, де викладав математику, початкову психологію і логіку. У 1911 р. у Львівському університеті під керівництвом професора К. Твардовського здобув науковий ступінь доктора філософії, а в 1912 р. на цій підставі отримав від австрійського міністерства освіти стипендію з фонду, призначеного для подальшого навчання доцентів, і виїхав на спеціальні студії з курсу філософії до Німеччини, опісля до Франції і Австрії. У Берліні переважно слухав професорів Карла Штумпфа та Шефера і працював у психологічному та фізіологічному інститутах Берлінського університету. Займався проблемою бінаурального слуху. Тут він зазнав впливу видатного філософа і музикознавця професора Карла Штумпфа, котрий так само як і професор К. Твардовський, були учнями відомого німецького філософа Франца Brentano, лекції якого слухав, а також брав приватні уроки у З. Фройда. Наслідком цих студій було 5 досліджень, надрукованих у німецьких філософських та фізіологічних журналах. Якийсь час Степан Володимирович навчався у Парижі в Сорбонні

(1912–1914) та Відні. По поверненні до Львова написав німецькою мовою дослідження «Über Urteilsgefühle» («Про судження»), а українською – «З психології творчости Шевченка». У період Першої світової війни С. В. Бaley був евакуйований до Відня, де працював у навчальних осередках, зокрема, брав участь у комісії з приймання іспитів на атестат зрілості, що було причиною звільнення його від мобілізації. Ще за часів Першої світової війни він записується на лікарський факультет Львівського університету, після навчання у 1917–1922 рр. здобуває звання «доктора усіх лікарських наук». Після цього одночасно з викладанням у філії Української Академічної гімназії у Львові, викладає філософію в Українському (за іншими джерелами – Львівському) таємному університеті, Кам'янець-Подільському державному українському університеті і практикує як «lekarz wolontariusz na Oddziale chorób nerwowych i umysłowych Szpitalu Powszechnego we Lwówie» (лікар-волонтер у відділі нервових та психічних захворювань у лікарні Львова) до листопада 1927 р., а пізніше також у Варшаві. Інтерес до психології, який виявився під час здобування філософської освіти, привів згодом Степана Володимировича на лікарський факультет, і це поєднання зацікавлення філософією з глибоким інтересом до психології та медицини (зокрема до психопатології і невропатології) плідно позначилися на подальшому спрямуванні наукових пошуків вченого [1].

Інтерес до психології виник під впливом поглядів К. Твардовського на філософію, в розумінні якої професор значну роль надавав психології. У 1925 р. С. В. Бaley звертається з проханням до К. Твардовського щодо можливості його працевлаштування у Львівському університеті. І з цього часу учитель виступає з ініціативами у пошуках кафедри для С.В. Бaleyа. У Львівському університеті Степану Володимировичу було відмовлено в основному з тієї причини, що він викладав у Львівському таємному університеті [5]. Як науковця з двома дипломами, автора низки наукових праць Міністерство освіти Польщі делегувало Степана Володимировича на Міжнародний з'їзд психологів в Англію, де глибоким знанням предмету він звернув на себе увагу учасників з'їзду. У листопаді 1927 р. С. В. Бaleyа було запрошено очолити новостворену кафедру психології виховання у Варшавському університеті (професор контрактний, надзвичайний, а з 1934 р. професор звичайний). Мрія С. В. Бaleyа про працю у вищому навчальному закладі, у царині великої науки здійснилася. На шляху до її реалізації зустрічалися різні люди. Були такі, що бачили в ньому «русина» і з цієї причини заперечували його право на місце в університеті польської держави. А були й такі, які всіляко сприяли йому на шляху до високої науки і потім своїм доброзичливим ставленням допомогли талановитому українцеві стати видатним вченим, який відзначився вагомим внеском в

українську та польську гуманістику. У листі до свого вчителя професора К. Твардовського, який постійно турбувався про його долю, С. В. Бaley зазначав, що тепер собі можу сказати, що те, про що мріяв, сталося, хоча було окуплене певною психічною мукою, яка штучно маскувалася ззовні. І те ще собі скажу багато разів, що здійснення моєї мрії завдячує єдине доброзичливості та опіці Пана Професора. Сердечні зичення, які отримав від його особи, є новим доказом цього». На цій посаді звичайного професора С. В. Бaley залишається аж до своєї смерті 13 вересня 1952 р.

На ній Степана Володимировича застала німецько-фашистська окупація Польщі. У ці страшні часи вчений постійно перебуває у Варшаві, у тому числі 9 днів під час Варшавського повстання. Після спалення професорського будинку по вулиці Nowy Zjazd, 5, С. В. Бaley був примусово поміщений до табору у Пруткові. Пробувши у ньому близько тижня, він втік із нього, спочатку переховувався у колег-лікарів у Творках, згодом у Кобежині під Краковом, звідки з молодшою сестрою перемістився до Свотовац. З утворенням таємних університетських курсів у Ченстохові був запрошений їх організатором і керівником професором Наврочинським до викладання на них. Після звільнення Варшави від німецько-фашистської окупації і відновлення наукового життя повернувся до своєї посади у Варшавському університеті, а також очолив Інститут педагогічної психології [1]. Після війни був нагороджений Хрестом Ордена Відродження Польщі [9].

Тяжкі обставини життя, переживання постійної загрози в умовах окупації підірвали здоров'я професора С. В. Бaley, викликали у нього нервовий розлад, депресію, почуття втоми. У наведеному М. Ziemnowicz уривку з життєпису, який Степан Володимирович власноручно написав 23 червня 1950 р., відповідно до університетських вимог, відзначається: «Більшість особистих документів і записів загинуло у зв'язку з останньою війною, тому прагнучи подати докладні подробиці стосовно дат і місцевостей, повинен був би у значній мірі спиратися на пам'ять, від якої важко вимагати правдивого відтворення перебігу життя, що триває нині вже більше як 65 років. З огляду на це, у тому, що зможу подати, обов'язково будуть міститися певні неточності і прогалини. Однак не маю права робити тільки припущення у письмовому викладі, яке повинно мати характер документу. Дозволю собі ще додати, що я завжди мав пам'ять досить гостру, але теперішній мій вік і події, пов'язані з останньою війною, без сумніву причинилися до її послаблення» [7].

Важливим є питання, яке не можна обминати: С. В. Бaley і Україна, його творчість і українська культура. Адже 24 роки життя Степана Володимировича пройшли у Польщі, у стінах Варшавського університету, згодом – також в Інституті педагогічної психології. Наукову діяльність академіка С.В. Бaley

можна поділити на два періоди: а) український (1911–1927), та б) польський, варшавський (1928–1952). Перший період починається з публікації праць у «Записках» НТШ, викладання в українських гімназіях Перемишля, Тернополя, Львова [7].

У науковій спадщині С. В. Балея десятки праць українською, польською та німецькою мовами з медицини, психології, логіки, педагогіки, психоаналізу. Його підручники «Нарис психології» (1922) та «Нарис логіки» (1923) вважаються першими підручниками з цих дисциплін, що видані українською мовою. Серед численних праць Степана Володимировича назвемо декілька: «Замітка про вплив гіпнози на сон» (1924), «Трійця в творчості Шевченка» (1925), «Горячка і свідомість» (1926), «Zarys psychologii w związku z rozwojem psychiki dziecka» («Структура психології щодо розвитку психіки дитини») (1935) та «Drogi samoroznanie» («Шлях до самопізнання») (1947).

Окрему групу його творів становлять праці з психоаналізу. Перебуваючи у Західній Європі – Берліні, Парижі, Відні в 1913–1922 роках, С. В. Балея був не тільки добре обізнаний із концепціями провідних психоаналітиків З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, Е. Зимеля, але й творчо їх переосмислив, застосовуючи на українському ґрунті. У 1916 р. у Львові була видана його книжка «З психології творчості Шевченка», в якій він аналізує особистість і творчість поета з психоаналітичних позицій [8]. Ця його праця привернула увагу інтелігенції Львова. Пізніше, працюючи у Польщі, видав низку праць, у яких психоаналіз застосовується для вивчення особистостей і творчості польських діячів культури – поета Ю. Словацького, письменника С. Жеромського.

Праця Степана Володимировича «З психології творчості Шевченка» [8] – найцінніша серед інших психоаналітичних досліджень, котрі виконані в Україні на початку ХХ ст. та у його 20–30 рр. Це оригінальне, глибоке за змістом, творче дослідження особистості та творчості великого поета, в якому використовується не традиційний фрейдівський Едіпів комплекс, а так званий ендіміонський мотив, винайдений самим С. В. Балеєм, що відповідає особистостям Т. Г. Шевченка та українській ментальності.

Ніскільки не принижуючи значення творчості засновника психоаналізу З. Фрейда, все ж таки зазначимо, що його концепція (Едіпів комплекс, етапи психосексуального розвитку дитини, лібідо як енергія сексуального потягу та інші), застосована як засіб вивчення творчості видатних діячів мистецтва (Леонардо да Вінчі, Достоєвського) чи історичних діячів (Наполеона, Гітлера, Сталіна), приводить до досить фантастичних висновків та вульгаризмів. Адже З. Фрейд вважав Едіпів комплекс всезагальною закономірністю розвитку хлопчиків віком 4–5 років, але безліч досліджень, що були проведені з метою перевірки загального характеру Едіпового комплексу, не підтвердили його

існування як необхідного, обов'язкового етапу психічного розвитку дитини. Тому, хоч великим культурним і науковим досягненням З. Фрейда є започаткування самого методу психобіографій, його психоаналітичні портрети не в усьому переконливі, не завжди допомагають краще зрозуміти творчість того чи іншого митця чи історичного діяча.

На відміну від Едіпового комплексу ендіміонський мотив (комплекс) на погляд С. В. Балея не є загальною закономірністю психічного розвитку дитини. Але він часто зустрічається у митців, котрі у повсякденному житті є інфантильні, якщо до того митець рано залишився сиротою, втратив матір, його інфантильність поглиблюється, і тоді він несвідомо шукає такої коханої чи дружини, яка б замінювала йому матір; так він прагне компенсувати потребу в материнській ніжності і турботі, яких не мав у дитинстві. (Нагадаємо, що Ендіміон, згідно зі стародавнім грецьким міфом, одним із найпоетичніших у світовій скарбниці, – прекрасний юнак, котрого покохала богиня Селена. Вона опустилась до нього з небес, заздалегідь приспавши юнака, щоб пестити його без перешкод. Отже ендіміонське кохання – це такі відносини між закоханими, в яких жінка – активна, вона не тільки кохана, але піклується про чоловіка як мати. Тоді чоловік – пасивний, інфантильний, він більше мріє про щастя, ніж практично за нього бореться).

С. В. Балея переконливо доводить, що основний мотив творчості Т. Г. Шевченка – мотив матері-покритки – Мадонни – є саме компенсація глибоких суб'єктивних переживань Т. Г. Шевченка, який рано втратив матір і потребував саме ендіміонського кохання. Зіставлення психоаналітичного дослідження С. В. Балея з біографією Т. Г. Шевченка, наприклад, як вона викладена у фундаментальній науковій праці П. І. Зайцева «Життя Тараса Шевченка» доводить справедливість міркувань С. В. Балея, обґрунтованість загальної концепції ендіміонського комплексу та доцільність його застосування до особистості та творчості Т. Г. Шевченка. Це дійсно талановита робота, що допомагає нам глибше збагнути нескінчений світ суб'єктивності великого поета, що втілений у символічних образах його поезій.

Інколи, навіть від спеціалістів, можна почути, що застосування психоаналізу до вивчення особистості Т. Г. Шевченка неприпустиме, бо веде до приниження образу великого поета, який існує у свідомості українського народу, адже фрейдівські тлумачення і змісту душевного життя, і поведінки, і творчості особистості – пансексуалістські. Дійсно, саме фрейдівський психоаналіз з його вульгаризмами дещо несумісний з українською ментальністю. Велика любов і пошана українського народу до свого видатного поета, котрий є символом самого українства, української національної духовності. Тому дійсно недоречно аналізувати його особистість і творчість,

застосовуючи фрейдівські пансексуалістські категорії. З цієї точки зору саме психоаналіз, виконаний С. В. Балеєм, відповідає українській ментальності. Ставлення Степана Володимировича до особистості Т. Г. Шевченка – дбайливе, обережне, проникнуте великою пошаною, розумінням і співчуттям до драматизму його внутрішнього світу, що втілений у його творчості.

Робота С. В. Балея «З психології творчості Шевченка» [8], безперечно, належить до українського психоаналізу. За нашими дослідженнями, на сьогоднішній день вона є одним із перших і кращих документів українського психоаналізу, творчою, оригінальною, високопрофесійною і високохудожньою працею.

Характеризуючи науковий доробок академіка С. В. Балея, необхідно відзначити, що він вимірюється не кількістю праць, а їх фундаментальністю. У нього їх більше 50. Але ці статті і великі за обсягом, фундаментальні за змістом монографії, які синтезують експериментальний і теоретичний досвід, а також на основі власних ідей, закладають підвалини цілої галузі знань [1].

У Львові до К. Твардовського, засновника львівсько-варшавської школи, фахово психологічною проблематикою займалися Ю. Охорович, О. Раціборський. Але у колі його учнів вона обіймала гідне місце. Про чуттєві явища писав С. Ігель, про внутрішній досвід – Р. Ингарден, Т. Котарбінський, Г. Лелешувна, про наукову творчість – Я. Лукасевич, про теорію уявлень – Т. Вітвіцький. В. Вітвіцький і С. В. Балея цілком присвятили себе праці на ниві психології. Перший вивчав загальну психологію, а Степан Володимирович – в основному її окремі галузі [1].

Інтерес К. Твардовського і його учнів до емпіричної описової та експериментальної психології (як емпіричної основи наукової філософії) веде до того, що саме на цю галузь досліджень спрямовує увагу С. В. Балея. При цьому у ранніх своїх працях С. В. Балея звертається до вивчення механізму функціонування чуттєвого рівня свідомості людини. На ґрунті цих досліджень вийшли ранні публікації Степана Володимировича «Про різницю між почуттями осудними і представними», «Експеримент у науці психології», «Осудні почування і «наставлення».

С. В. Балея і пізніше не втрачає інтересу до психологічного експерименту, звертається до тестування, психотехніки [3]. В розумінні описової експериментальної психології традиція львівсько-варшавської школи виходить з поглядів Ф. Brentano, а також Вундта і Фехнера, а у розумінні чуттєвої сторони свідомості від Мейнонга, Герлера та інших. Віддаючи данину психофізичному паралелізму, Степан Володимирович, як і брентанівська традиція, у психологічному експерименті відрізняє екстраспекцію (зовнішнє спостереження) та інтроспекцію (внутрішнє спостереження). Фундаментальним

засобом пізнання психічних явищ виступає інтроспекція, інтерес до якої позначається і на дальших уподобаннях С. В. Балея у психологічних дослідженнях [1].

С. В. Балея у 1922 р. видає перший у Галичині підручник з психології «Нарис психології», в якому дає своє визначення предмету психології. Психологія займається суб'єктивними явищами, іншими словами: «світом так як він уявляється людині залежно від становища, яке вона в ньому займає». Психологія – це наука про свідомість, бо наша свідомість проявляється саме у тому, що ми спостерігаємо, думаємо, бажаємо, любимо, ненавидимо і т. д. Психологія – це наука про душу, якщо слово «душа» вживати як назву «на загаль психічних явищ, що їх якась одиниця переживає» [36]. Степан Володимирович одночасно стверджує цілісність психічного життя людини. Він говорить про психічне «Я» як суб'єкт всього змісту психічної діяльності, що втілює в собі цілісність, єдність і безперервність свідомості. Це психічне «Я» становить внутрішній світ людини, включає всю гаму психічних елементів як у межах свідомості, так і за її порогом (тобто в сфері несвідомого). Саме зміст і особливості цього психічного «Я» беруться С. В. Балеєм до уваги при визначенні особистості, її індивідуальності. Головним джерелом пізнання психічних проявів С. В. Балея вважає самоспостереження.

С. В. Балея приділяє велику увагу питанням психології виховання, проводить дослідження, накопичує науковий матеріал і у 1938 р. видає книгу: «Psychologia wychowawcza w zagucie», що витримала декілька видань, у т. ч. шосте видання вийшло у 1965 р.

У 1947 році С. В. Балея їде до США у наукове відрядження до 7 міст на стипендію ЮНЕСКО терміном на 4 місяці для визначення методів боротьби із злочинністю серед молоді і видає на основі досліджень працю: «Zagadnienie walki z przestępczością mlodocianych na tle współczesnych doświadczeń w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej» («Питання боротьби зі злочинністю молоді на тлі сучасного досвіду Північної Америки»).

Логіка наукового пошуку виводить С. В. Балея на більш широкий рівень узагальнень. Він звертається у книзі «Wprowadzenie do psychologii współczesnej» [44] до проблем соціальної психології [1]. Характерно, що поза увагою Степана Володимировича не залишаються наукові праці інших авторів, що спрямовані на використання сили та можливостей несвідомого. Нещодавно знайдена стаття С. В. Балея «Проблема кугеїзму», яка не згадується у розповсюдженій бібліографії творів українського і польського вченого. Навіть ця невелика стаття засвідчує, що в цей період Степан Володимирович постає перед нами в особі зрілого науковця, котрий не відсторонюється від розгляду навіть таких складних проблем як кугеїзм. Разом з цим, він виявляє наукову

чесність – далекий від будь-яких спекуляцій на складній проблемі і не наводить просторих міркувань з цього приводу, які є лише породженням невтримної фантазії. Для нього метод лікаря Куе становить цінність, як ще одна з низки спроб проникнути в область незвіданого, у глибини людської психіки, тому він приділяє їй належну увагу. Слова Геракліта, що велетня можна пізнати і за мізинцем свідчить що навіть невелика стаття сьогодні підтверджує непересічну особистість її автора.

У логічно пов'язаному спектрі наукових інтересів С. В. Балея можна виділити такі пласти: емпірична, експериментальна психологія; загальна психологія; дитяча психологія; психологія розвитку людини; педагогічна психологія виховання; психологія особистості; психологія творчості; психологія злочинності; суспільна психологія. До якого ж напрямку можна віднести погляди С. В. Балея? На думку професора М. М. Верникова, такий підхід можна назвати ціліносинтетичним методом сцієнтистського характеру [1]. Звичайно: такий метод вимагає широкої обізнаності у предметі своїх досліджень, ерудиції. І все це у С. В. Балея було.

Що стосується суспільних поглядів Степана Володимировича, то всією своєю творчістю він стверджував гуманістичні ідеали, повагу до людини, її особистості, толерантність у суспільних відносинах. Він завжди відстоював все те прогресивне, що підносило людське у людині і суспільстві. Присвятивши себе пізнанню людини, він зрозумів важливе: це глибинний, можливо неосяжний, крихкий світ, який вимагає обережності і поваги. Таким був і С. В. Балея, який сам не витримав бруталної навали дійсності, померши на 67-му році життя і залишивши нам свою спадщину, яка має стати частиною сучасної філософії реального гуманізму, української психології, медицини та культури і [1].

Помер Степан Володимирович 13 вересня 1952 р., похований на цвинтарі Повонзки у Варшаві.

Таким чином, у Польщі наукові заслуги С. В. Балея були відзначені свого часу, хоча, як ми вже зазначали, незаслужено мало. У 1934 р. його було обрано членом наукового педагогічного товариства у Кракові; 1945 р. — дійсним членом Варшавського наукового товариства, а з квітня 1952 р. він став дійсним членом (титулярним) Польської Академії Наук. Заслуговує на подяку всіх шанувальників творчості С. В. Балея та турботливості, з якою доглядається його могила під патронатом Польської Академії Наук.

В Україні С. В. Балея починають визнавати, шанувати та вивчати його творчість. Так, найкращий твір Степана Володимировича із надбань українського психоаналізу «З психології творчості Шевченка» був опублікований у збірці «История психоанализа в Украине» у 1996 р. [2]. Дана

збірка в цілому і творчість С. В. Балея набули широкого розголосу серед науковців центральної і західної України, у діаспорі. Слід відмітити, що з 1993 р. у Львові (а з 2003 р. і в Одесі) з ініціативи і під керівництвом Заслуженого діяча науки і техніки України, члена-кореспондента АПН України М. М. Верникова відбуваються кожні два роки Балеєвські читання, за його ж ініціативою і під його редакцією розпочалося видання зібрання праць академіка С. В. Балея у п'яти томах і двох книгах, перший том якого вийшов друком у 2002 р. у видавництві ІФЛІС ЛФС «Cogito» (Львів–Одеса).

На жаль, до цього часу ще не всі праці Степана Володимировича знайдені, а знайдені – недостатньо відомі. Наукова спадщина видатного українського і польського психолога, лікаря, психоаналітика, педагога та філософа С. В. Балея чекає вивчення в Україні, а сам він, на основі вивчення його наукової спадщини та безцінного внеску у заснування та розвиток згаданих галузей науки, – заслуженого визнання. Безперечно, ретельний аналіз його наукової спадщини буде безцінним внеском у становлення та розвиток відмічених галузей науки не тільки в Україні, Польщі а й у світі.

Джерела та література

1. Балея С. Зібрання праць: У 5 т. і 2 кн. – Львів–Одеса: ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2002. – Т. 1. – 488 с.
2. Балея Степан // Український Радянський Енциклопедичний словник (УРЕС). – У 4 т. – Вид. 2-е. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. – Т. 1. – С. 129.
3. Балея С. Осудні почування і «наставлення» // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1918. – Т. 26–27. – С. 1–58.
4. Верников М. Слово про академіка Степана Балея // Філософські пошуки. – 1997. – Вип. 4. – С. 4–13.
5. Верников М. Життя і наукова діяльність Степана Балея // Філософська думка. – 2001. – № 5. – С. 74–89.
6. Вітенко І.С., Вітенко Т.І. Основи психології. Видання друге, перероблене і доповнене. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2008. – 256.: Іл.
7. Петрюк П. Т., Бондаренко Л. І. Академік Степан Володимирович Балея – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик та філософ // Журнал психиатрії и медицинской психологии. – 2001. – № 1. – С. 118–125.
8. Baley S. Drogi samopoznanie. – Wyd. 2-e. – Kraków: Wyd. Wiedza: Zawód. Kultura. – 1947. – 178 s.
9. Wojtyński W. Pamięci profesora St. Baleya // Psychologia wychowawcza. – 1958. – № 1. – S. 4–8.

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО ЕТНОГРАФА,
КРАЄЗНАВЦЯ, ФОЛЬКЛОРИСТА, ПРОФЕСОРА В. Г. КРАВЧЕНКА
(1898 – 1931 рр.)**

Василь Григорович Кравченко народився 1862 р. в Бердянську. За свої революційні та народовольчі висловлювання у 1880 р. після закінчення Феодосійського учительського інституту не отримав диплома та був позбавлений права вчителювати. Після цього тоді ж, 1880 р., вступає до юнкерської школи в Одесі. Дослідницькі здібності майбутнього вченого почали формуватися в Одеському науковому гуртку.

Після закінчення юнкерської школи був направлений на службу в 126-ий Рильський піхотний полк, який дислокувався на Волині, в Острозькому повіті. На службі він почав активно займатися збиральницькою роботою, робив записи про звичаї, побут, фольклор. Він налагодив зв'язки з відомими українськими діячами: Б. Д. Грінченком, В. Б. Антоновичем, М. С. Грушевським, Ф. Вовком, М. В. Лисенком, М. М. Коцюбинським [1, с. 163].

В жовтні 1898 р. В. Г. Кравченко переїжджає до Житомира, влаштувавшись на посаду старшого помічника наглядача Першого округу Волинського губернського акцизного управління. На цій посаді він отримує можливість спілкуватися з робітниками цукрових заводів, тютюнових фабрик, гуралень. У цей період В. Г. Кравченко став друкуватися в «Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», Житомирському тижневику «Волинь» [2].

У 1900–1920-ті рр. в Житомирі діяло товариство дослідників Волині, яке в ті роки було головним науково-краєзнавчим осередком в краю, здійснюючи велику роботу з комплексного визначення Волині і формуючи покоління краєзнавців. Слід зазначити, що краєзнавчий осередок був створений завдяки В. Г. Кравченка, історика літератури та етнологу М. Коробки та О. Фотинського і він був перший в Україні. Діяльність В. Г. Кравченка в Товаристві дослідників Волині була досить плідною. В початковий період діяльності товариства відбувалося формування наукової методики етнографічних досліджень, пов'язаних з діяльністю секції етнографії. Складання етнографічної програми доручили В. Кравченку та іншим членам секції.

27 січня 1901 р. В. Кравченко прочитав реферат «О способах собирания этнографических материалов: Из наблюдений исследователя», в обговорення якого були висловлені зауваження з приводу того, що не варто повністю покладатися на недосвідченого збирача, потрібно хоча б на перших порах дати

йому керівні вказівки щодо спілкування з інформаторами. В дискусіях вироблялася методика етнографічних досліджень пристосована «до місцевих умов народного життя», було складено ряд етнографічних програм, серед яких найбільше практикувалися невеликі анкети з проблем традиційного житла, одягу, народного календаря, писанкарства [3, с. 145].

У Товаристві дослідників Волині В. Кравченку вдалося реалізувати пораду письменника М. Коцюбинського щодо видання етнографічних матеріалів окремими книжками. Всі три томи були опубліковані в «Трудах Общества исследователей Волыни». «Пісні, хрестини та весілля (етнографічні матеріали)», «Народні оповідання й казки», «Звичаї в селі Забрідді та деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту та Волині» [1, с. 164]. Слід зазначити, що В. Кравченко відвідав село Забріддя (нині це село Черняхівського району Житомирської області) в 1912–1913 рр. [4, с. 238]. В цьому селі на початку ХХ ст. поряд з переважною кількістю українців проживало багато поляків і зовсім мало євреїв. В. Кравченко записував тут весільні обряди, пісні, адже в селі переплелися звичаї українців, поляків. В кінці ХІХ ст. в с. Забрідді було побудовано нову польську школу, в якій вчилися як католики, так і православні і тому відбувалися взаємовпливи та взаємозбагачення двох культур і це викликало інтерес у етнографа. На основі зібраного матеріалу про народне життя В. Кравченко влаштував при Волинському музеї етнографічну секцію. Колекцію музею він збагатив унікальними зразками ткацтва, традиційного народного одягу, предметами домашнього вжитку, поповнював зібрання писанок, вишивок з усіх куточків Житомирщини [5, с. 28]. Окрім української, вчений вивчав культури національних меншин, що проживали на Житомирщині. Так, зокрема, В. Кравченко досліджував Мархлевський польський національний район і вивчав промисли на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, а також побутову культуру польського населення регіону. На основі зібраного матеріалу було відкрито експозицію музею «Нацменшості Волині». Слід зазначити, що В. Кравченко та його колеги Є. Щербицький, О. Фотинський, М. Белонін зуміли об'єднати та залучити до співпраці самовідданих представників місцевої інтелігенції, освічених людей, священників, вчителів, які доклали багато зусиль, щоб виявити, зібрати безцінні зразки самобутньої народної матеріальної культури, які попри всі випробування частково дійшли до нашого часу і зберігаються в Житомирському обласному краєзнавчому музеї [6, с. 220].

В. Кравченко в 1907 р. став одним із організаторів Житомирської філії «Просвіти» й протягом 1907–1912 рр. займався активною просвітницькою діяльністю серед волинян. За це був звинувачений у «сепаратизмі-українофільстві» та «мазепинстві», зазнав переслідувань і був у 1914 р.

висланий за межі України до м. Ковров (нині місто Володимирської області РФ). Після лютневої революції 1917 р. В. Кравченко повернувся до Житомира. Весною 1917 р. він став одним з ініціаторів скликання в місті 1-го та 2-го Селянських з'їздів, брав участь в діяльності міської думи, 1-го та 2-го з'їздів робітничих, селянських і солдатських депутатів [2].

Під час революції, коли ліквідували приватні бібліотеки, гинуло багато книг, В. Кравченко, стоявши близько до бібліотечної роботи разом з тодішнім ректором ІНО (інститут народної освіти) П. Абрамовичем рятували книги. Цим самим В. Кравченко та П. Абрамович здійснили високий громадський подвиг [1, с. 165].

У 20-30-их рр. ХХ ст. відбувалось подальше формування наукової методики етнографічних досліджень на Волині. Основна роль у цьому належить етнографічному відділу Волинського науково-дослідного музею, і зокрема, В. Кравченку, який взяв курс на залучення до дослідницької роботи найширших кіл місцевої інтелігенції.

У статті «До майбутніх молодих етнографів Волині» (23. IX. 1922) він закликав всі «свідомі сили суспільства» брати участь у дослідній роботі, бо «якщо тільки ми, згаявши ще якийсь час не зберемо ось зараз же етнографічних матеріальних речей, не занотуємо народних пісень, звичаїв, то все те мусить хутко зникнути і то навіть за життя багатьох з нас» [3, с. 145]. За участю етнографічного відділу музею та безпосередньо В. Кравченка створювались спеціальні гуртки, комісії, товариства, краєзнавча діяльність яких охоплювала практично всі напрями народознавства. Така широка робота, спрямована на організацію етнографічних досліджень, мала значні успіхи, свідченням чого є численні матеріали різних дописувачів, що зберігаються у фонді В. Кравченка, зокрема: «Етнографічні матеріали різних збирачів: обряди, повір'я, вірування. 1923–1928 р. арк. 77-153», «Етнографічні матеріали: гончарство, ловецтво, обрядовість, кушнірство. Записи різних дописувачів на Житомирщині та інших місцевостях. 1924–1926 р.» та ін. [3, с. 146]. В середині 20-х років музей інтенсивно розвивався. В ньому діяли геологічний, історичний, промисловий і бібліотечний відділи та відділ мистецтв. Число експонатів музею зросло в 1924–1925 рр. з 80 до 189 тисяч. Музей був справжнім центром усієї краєзнавчої роботи на Волині [1, с. 166].

Енциклопедичні знання з життя та побуту українського народу професор В. Кравченко передає студентам Житомирських вищих педагогічних курсів, де йому вперше було дозволено викладати дисципліну «Етнографія». З метою активізації підготовки музейних працівників у 1927 р. при найбільш потужних музейних осередках УРСР було організовано аспірантуру. Незмінним керівником аспірантури при етнографічному відділі Волинського науково-

дослідного історико-археологічного музею протягом 1927–1931 рр. був В. Кравченко [2]. Він підготував одного з найздібніших етнографів-краєзнавців Н. Дмитрука, уродженця с. Лука Житомирського району, репресованого в 1938 р. у м. Житомирі.

Лекції з краєзнавства та етнографії В. Кравченко читав для студентів Житомирського інституту народної освіти, на різноманітних курсах у Житомирі та в населених пунктах Волині, а також безпосередньо в музеї. В кінці 20-х років ХХ ст. ситуація в республіці різко змінилася. В 1929 р. органи ДПУ почали фабрикувати політичний судовий процес над діячами вигаданої «Спілки визволення України». У вересні 1929 р. в інспірованій «справі СВУ» В. Кравченка було заарештовано. Незважаючи на те, що він був одним із засновників музею і фундатором волинської етнографічної школи, яка мала неабиякий авторитет не лише в Україні, а й у світі, вченого-музейника звинуватили у спілкуванні з керівником «Спілки» - академіком С. Єфремовим [5, с. 28]. Органи ДПУ виявили у заарештованого вченого листи від В. Кравченка, які ніякого відношення до політики не мали. В. Кравченко надіслав на прохання С. Єфремова декілька примірників книги Житомирського краєзнавця Г. Іллюченка «М. Коцюбинський у Житомирі», видання якої здійснила Волинська секція наукових працівників з передмовою і за редакцією Є. О. Ненадкевича. С. Єфремов перед арештом здійснював редагування творів М. Коцюбинського, в зв'язку з чим його зацікавила праця Г. Іллюченка. Та й сам В. Кравченко у листах до С. Єфремова згадував багато цікавого про спілкування з М. Коцюбинським протягом 1897–1898 рр., коли письменник жив у Житомирі [1, с. 167]. Слідчі цікавилися академіком С. Єфремовим. На запитання слідчого В. Кравченко відповів: «Академіка Єфремова я зустрів востаннє в 1917 році ...» і далі: «...гадаю, що Єфремов не є такий ворог радвлади, як це припускають. Щоб вивчити Сергія Єфремова, треба перечитати бодай невелику частку з того моря писань, що він випустив за свій вік. Ця людина відверта, не криючись – ріже правду в очі» [1, с. 168]. Після кількох місяців допитів, не знайшовши в діях В. Кравченка ніякої контрреволюційної діяльності в березні 1930 р. його було звільнено з в'язниці та поновлено на роботі [5, с. 28]. Вчений, повернувшись на роботу, був підданий цькуванню своїми колишніми товаришами. Його посаду зайняв інший співробітник, а сам В. Кравченко, вчений і краєзнавець, який був одним з організаторів Товариства дослідників Волині та Волинського музею, товариства «Просвіти» в Житомирі, засновником Житомирського бюро Комісії Біографічного словника при ВУАН і Волинського товариства краєзнавства залишився без будь-яких засобів до існування. В такий важкий для вченого час, влітку 1931 р., академік Д. Яворницький запрошує його переїхати працювати до Дніпропетровського

історичного музею. В. Кравченко прийняв запрошення і переїхав до м. Дніпропетровська. Так закінчився Житомирський період діяльності видатного етнолога, історика, фольклориста, дослідника В. Кравченка. Започаткований вченим етнографічний відділ у Житомирському обласному краєзнавчому музеї відновив свою роботу лише в 1990 р. У фондах музею зберігається особистий архів В. Кравченка, наукова спадщина якого вимагає подальшого вивчення.

Джерела та література

1. Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Класик української етнографії / М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький. // Реабілітовані історією. – Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с.
2. Інтернет ресурс <http://www.history.org.ua/> / termin=Kravchenko V.G
3. Дмитренко А. А. Формування науковій методикі етнографічних досліджень на Волині / А. А. Дмитренко // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Наук. збірник / За заг. ред. П. Ю. Саух, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик та ін. – Т. 1. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 288с.
4. Історія Черняхівщини: етапи становлення і сучасність. – Ж.: ОП «Житомирська облдрукарня», 2009. – 848 с.
5. Маньковська Р. В. Музейництво Житомирщини в умовах політичних репресій 1930-х рр. в Україні / Р. В. Маньковська // Реабілітовані історією. – Кн. 7. Частина перша – Житомир: «Полісся», 2015. – 706 с.
6. Гарбузова Л. Г. Петро Никандрович Абрамович – дослідник народної культури краю, історіограф міста Житомира / Л. Г. Гарбузова // Житомиру – 1120 (884-2004): науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 31 / Голов. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2004. – 512 с.

В. П. Капелюшний,
докт. іст. наук, проф., член-кор. НАПН України,
завідувач кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ПРОФЕСОРА Б. І. АНДРУСИШИНА

Науковий доробок професора Б. Андрусишина, в якому досліджуються різні аспекти українського національного державотворення революційної доби 1917–1921 рр., нараховує не один десяток публікацій, у тому числі й декілька одноосібних монографій. Обмежений обсяг нашого дослідження не дозволяє ґрунтовно охарактеризувати всю гаму державотворчої та правотворчої проблематики, яку піднімав та розробляв у своїх численних працях цей науковець, тому виокремимо декілька напрямів наукових досліджень, вивчення яких було започатковано саме Б. Андрусишиним. При цьому, в ході історіографічного аналізу спробуємо, по-можливості, дотримуватись принципу хронології щодо публікації його праць.

Один з аспектів проблеми національного державотворення досліджуваної доби складає соціальна політика в Українській Державі П. Скоропадського. До речі, одним з перших до осмислення цієї проблеми звернувся сам П. Скоропадський у «Споминах» [1]. Зміст цієї публікації свідчить, що, не сприймаючи «соціалістичної» практики Центральної Ради, П. Скоропадський однак не пішов по шляху реставрації царських порядків, а намагався здійснювати внутрішню політику, що впливала з його ліберальних світоглядних позицій, поміркованості політичних переконань. Щойно «Спомини» було опубліковано в Україні, Б. Андрусишин на їх підставі ще у 1992 р. першим здійснив ґрунтовний аналіз соціально-економічної політики Української Держави П. Скоропадського, зосередивши свою увагу на діяльності Гетьманату по підготовці трудового законодавства, реформуванні заробітної плати, питаннях боротьби з безробіттям, комплексу заходів щодо охорони праці, які проводились спеціально створеним при Міністерстві праці департаментом охорони праці тощо [2, с. 224-225; 3, с. 83-92].

Більш широкий діапазон питань щодо робітничої політики в Українській Державі досліджено в монографії і дисертації Б. Андрусишина [4; 5]. На думку дослідника, визначальною тенденцією в уряді П. Скоропадського було прагнення реалізувати консервативну доктрину, проводити центристську

політику, спрямовану на досягнення соціального компромісу в суспільстві, але спроба змусити співробітничати полярні суспільні сили не вдалася, бо підготовлені акти не знаходили підтримки у тих, для кого вони були призначені, а виконувати ж послідовно роль гаранта і верховного арбітра для всіх класів і суспільних груп Українська Держава ще не мала змоги, бо не була на той час достатньо сильною, щоб схилити до соціального компромісу конфліктуючі сторони [4, с. 225]. Продовжуючи дослідження цієї проблеми в інших публікаціях, автор, констатує, що класовий антагонізм особливо посилювався після опублікування серії законодавчих актів, які обмежували позиції робітників: про розпуск фабричних комітетів та обмеження їх функціонування, про заборону страйків, збільшення тривалості робочого дня тощо, так пояснює їх появу: «Прагнучи налагодити розладнану війною і революцією промисловість, змушений виконувати важкі умови Брестського миру, гетьман під тиском реакціонерів з Протофісу вдався до ряду жорстких і непопулярних заходів стосовно робітництва. Це привело до суттєвого послаблення позицій Гетьманату в робітничому середовищі і звуження соціального підґрунтя режиму П. Скоропадського» [6, с. 255-256]. А в наступній своїй публікації Б. Андрусишин наголошував, що «профспілки своїм загальним політичним страйком сприяли загибелі Гетьманату, дії якого багато у чому спонукали зростання революційного руху» [11, с. 175].

Але взаємовідносини держави і робітничого класу та його організацій не зводяться лише до досліджених, це багатогранна тема. І найбільш ґрунтовно різні її аспекти спробував дослідити саме Б. Андрусишин, який у своїй дисертації та серії публікацій розглядає робітничу політику як складову соціальної політики, звернувши особливу увагу на організацію праці, заробітної плати, соціального страхування і забезпечення, охорони здоров'я, праці, покращення житлових умов, боротьби з безробіттям тощо [4; 5; 8, с. 118-131]. Історіографічний аналіз наукового доробку Б. Андрусишина дає нам підстави для висновку, що його сукупність є вагомим внеском у справу наукового осмислення соціально-економічного змісту Української революції 1917–1921 рр. Щодо робітничої політики Центральної Ради, то автор вказує на її переважно декларативний характер, а також аргументовано доводить, що внаслідок нерішучості й непослідовності в здійсненні робітничої політики, малоефективності виконавчої вертикалі влади численні закони й проекти, спрямовані на поліпшення становища українського робітництва, так і не були реалізовані [4, с. 33-62; 5]. Своєрідний підсумок дослідження вказаного аспекту проблеми знаходимо у окремому параграфі «Діяльність профспілок у добу Центральної Ради», написаному професором Б. Андрусишином до фундаментального видання «Нариси історії професійних спілок України»

[7, с. 101-143].

Окремий напрям наукового доробку вченого, присвяченого вивченню соціальної політики українських урядів у 1917–1921 рр., складають його праці про діяльність Директорії. Доба Директорії – надзвичайно строкатий і складний час, час випробувань різних соціальних і політичних орієнтирів лідерами УНР, пошуку «революційної істини» самими трудящими масами, що мріяли про здобуття умов для соціально захищеного стабільного життя. Незважаючи на важкі умови тих часів, державний механізм Директорії розвивався, адаптуючись до швидкозмінних подій, про що свідчить ряд публікацій Б. Андрусишина. Слід наголосити, що зовнішньо-політичне та внутрішнє становище Директорії було ще складнішим, ніж Центральної Ради в останні місяці її перебування при владі, що, поряд з іншими подіями, змушувало вдатися до «одіссеї» своєї столиці. Як зазначає Б. Андрусишин, «Фактично протягом усього існування Директорія жодного разу не поширювала своєї юрисдикції на всю територію України. Так, у листопаді 1918 р. Румунія захопила Північну Буковину, у січні-квітні 1919 р. Закарпаття опинилося під контролем Чехословаччини, майже всю Східну Галичину окупувала Польща. З грудня 1918 р. по квітень 1919 р. південні українські міста зайняли війська Антанти. Решта території України постійно перебувала під владою червоних російських військ, які підтримував робітничо-селянський уряд (Раднарком) УСРР, та Добровольчою армією Денікіна» [9, с. 3-4].

Спеціальні розділи, присвячені робітничій політиці доби Директорії, вміщено в згаданих вище дисертації і монографіях Б.Андрусишина [4; 5] та цілій серії статей і інших праць дослідника [10; 11], які свідчать, що його науковий доробок з цієї проблеми, без сумніву, є найбільшим. Погоджуємось з думкою професора О.Бабкіної, що з виходом у 1995 р. монографії Б. Андрусишина «У пошуках соціальної рівноваги» «уперше в українській історіографії висвітлена також і робітнича політика Директорії УНР» [12, с. 60].

Одним з перших окрему статтю Б. Андрусишин присвятив дослідженню соціально-економічних поглядів С. Петлюри, його ставлення до робітництва. Автор, зокрема, зазначає, що реалізація соціально-економічних поглядів С. Петлюри з його курсом на індивідуальну власність і часткове обмеження великої приватної власності на практиці веде до утвердження суспільства, яке в сучасній економічній науці характеризується як «ринковий соціалізм», або «шведська модель» [13, с. 85]. Але найголовніше у поглядах С. Петлюри, на думку дослідника, була не форма власності, а насамперед політична незалежність України, яку він вважав першочерговою умовою її розвитку [13, с. 85]. Для Б. Андрусишина як вченого стала характерною тенденція не лише розширення тематики, а й поглиблення її дослідження. Так, наприклад,

ним написано праці, в яких на основі введення до наукового обігу нових архівних матеріалів досліджуються проблеми охорони праці, соціального забезпечення, боротьби з безробіттям за доби Гетьманату та Директорії УНР [14, с. 8-17]. На жаль, публікації такого плану все ще залишаються поодинокими, адже такі аспекти як житлова проблема, охорона здоров'я, охорона праці, громадське харчування, транспортне забезпечення, впровадження принципу соціальної справедливості та інші ще й сьогодні залишаються малодослідженими і потребують більш ґрунтовної наукової розробки.

Ще один напрям державотворчих досліджень професора Б. Андрусишина стосується спроби відродження національної Церкви. Цей процес увінчався успіхом лише в кінці 2018 р. – на початку 2019 р., тобто через сто років боротьби і сподівань. Найвагомий внесок, на нашу думку, в дослідження проблеми державно-церковних стосунків в Україні у 1917–1921 рр. внесли автори тритомника «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.», дві перші книги якого, присвячені добі Української Центральної Ради та Гетьманату, написав В. Ульяновський, а третю – про добу Директорії УНР – Б. Андрусишин [15; 9].

Назва трилогії свідчить про те, що на час її виходу, тобто 1997 р., в молодій незалежній Україні серед істориків ще не було загальноприйнятого підходу щодо хронологічних рамок Української революції 1917–1921 рр., тому, як правило, спрацьовував стереотип радянської історіографії, за яким так званий період революції і громадянської війни обмежували 1917–1920 рр. Відрадно, що в оновленому виданні, яке побачило світ у 2010 р. Б. Андрусишин і параграф третій «Політика Директорії УНР щодо Церкви (1918–1921 рр.)» четвертого розділу, і увесь цей розділ «Держава і Церква в Україні у 1917–1921 рр.» датує усталеним в сучасній вітчизняній історичній науці підходом щодо хронологічних рамок Української революції, тобто 1917–1921 рр. [16]. До речі, аналогічна ситуація прослідковується і з терміном «Українська Держава», який В. Ульяновський і Б. Андрусишин вживають, замість терміна «Українська держава» до всіх етапів Української революції, що не зовсім коректно, адже нині термін «Українська Держава» вживається вченими виключно до періоду національної державності з 29 квітня до 14 грудня 1918 р., тобто до Гетьманату П. Скоропадського, як офіційна назва України у 1918 р.

Слід наголосити на оригінальній схемі, яку застосували при висвітленні державно-церковних відносин в Україні доби визвольних змагань В. Ульяновський та Б. Андрусишин. Суть її полягає в тому, що автори у хронологічній послідовності досліджують державну політику щодо церкви на кожному з етапів визвольних змагань. Для кожного з цих етапів написані і

відповідні розділи, присвячені внутрішньо-церковному життю. Самі ж розділи написані вже не в хронологічному, а в проблемному плані. Все це, а також залучення до наукового аналізу величезного масиву нових документальних матеріалів дало змогу авторам створити фундаментальне дослідження, яке дозволяє по-новому, більш глибоко і об'єктивно розглянути проблему державно-церковних відносин у вказаний період.

Державно-церковні взаємовідносини в Україні доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. можна охарактеризувати як багатовекторні, адже, з одного боку, суб'єктами взаємовідносин виступали урядові структури, що діяли від імені УНР (періоду Центральної Ради, а потім Директорії), Української Держави, ЗУНР, а також державних інституцій, що представляли Росію в досліджуваній період, з другого боку, такими суб'єктами виступали православна церква, греко-католицька, римо-католицька, протестантська, а також інші релігійні конфесії, групи та угруповання, які в цей час діяли в Україні. Слід зазначити, що перші державно-церковні стосунки доби Директорії почалися саме з репресивних заходів нової української влади щодо владик. В історіографії відобразилось двояке відношення до цих заходів. Та частина церковного керівництва, яка не хотіла перебудовуватись у відповідності з метою і настроями нової влади, різко засуджувала подібні репресивні заходи, а інша, зокрема історики церкви В.Біднов, О. Лотоцький ганьбили церковників-владик за розпалювання антиукраїнських настроїв [17, с. 32-37; 18, с. 90-93]. З цього приводу заслуговує уваги думка Б. Андрусишина: «Міністерством культів у здійсненні репресивних заходів...допускались, на нашу думку, цілком справедливо, елементи «революційного насильства» проти відвертих ворогів української державності» [9, с. 27]. 12 листопада 1918 р. міністр ісповідань О. Лотоцький оголосив декларацію: «Українська Церква має бути автокефальна, в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами». Проте здійснити цю декларацію гетьманський уряд не встиг. Удруге закон про автокефалію оголосила 1 січня 1919 р. Директорія. І знову політичні обставини не дали змоги його реалізувати. На думку Б. Андрусишина, головним у законі про автокефалію «був розрив з Московським Патріархом, в результаті якого держава отримувала численні повноваження в Церкві» [9, с. 43]. Дослідником висвітлено ще один аспект проблеми – діяльність українського уряду щодо визнання УАПЦ Константинопольським Патріархом. На думку Б. Андрусишина, «визнання проголошеної Директорією автокефалії Української Православної Церкви Вселенським Патріархатом було одним з найголовніших завдань УНР у царині церковної політики. Про це свідчить та оперативність, з якою Директорія спорядила місію до Константинополя на чолі з Лотоцьким ... у січні 1919 р.»

[9, с. 53]. До речі, Б. Андрусишин присвятив цьому питанню окрему главу книги, назвавши її «На шляху до міжнародного визнання Української Церкви» [9, с. 52-70]. Аналіз наукового доробку професора Б. Андрусишина з досліджуваної проблеми свідчить, що державно-церковні стосунки в період Директорії не обмежувалися домаганнями автокефалії УАПЦ. Крім аспектів, про які мова велася вище, автором досліджується діяльність Міністерства сповідань (при О. Лотоцькому та при І. Огієнкові) по українізації Церкви, розвитку духовної освіти, охороні пам'яток церковної старовини, а також досліджується державна політика щодо інших конфесій [9]. Особливий інтерес викликає перший розділ книги Б. Андрусишина, присвячений аналізу релігійної і церковної проблематики в оцінці Симона Петлюри [9, с. 3-12]. На нашу думку, праця значно виграла б інформаційно, якби дослідник, як це зробив В. Ульяновський, подав «Короткі біографічні довідки» щодо представників духовної та політичної еліти, діяльність яких аналізується автором.

Щодо державно-церковних взаємин, то можливості обох структур не були однаковими. Тому, те, що не вдалося зробити ієрархам – прихильникам автокефалії, швидко здійснив уряд. Цей аспект проблеми аналізується в книзі Б. Андрусишина та В. Бондаренка [16]. 1 січня 1919 р. РНМ ухвалила закон «Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». Проголошуючи автокефалію УПЦ, її незалежність від Московської патріархії, автори закону вказували, що верховна церковна влада в Україні має належати Всеукраїнському Церковному Собору. Поточними справами повинен займатися Український Церковний Синод, обраний Собором і затверджений урядом. До часу скликання Собору членів Синоду призначає уряд. Законом передбачалося, що церковна влада УАПЦ разом зі своїм адміністративним апаратом буде утримуватися на кошти з фондів державної скарбниці [16, с. 183].

Слушним є зауваження з цього приводу, висловлене О. Реєнтом, що закон від 1 січня 1919 р. не відокремлював церкву від держави, а навпаки, встановлював тісні взаємини між ними. При цьому держава закріплювала за собою всеосяжний контроль за діяльністю церковних інституцій [18, с. 202-203]. Більше того, автор наголошує, що цей закон, вийшовши з надр Міністерства сповідань, був сприйнятий православними ієрархами, а влада не зважала на закиди в неканонічності процедури переходу УПЦ до автокефалії, а також способу формування органів церковного управління [18, с. 203].

Щодо характеристики керівництва, яке очолювало Міністерство сповідань, то досить оригінальну оцінку дають з цього приводу Б. Андрусишин та В. Бондаренко: «Значних відмінностей у діяльності міністрів, котрі відали справами Церкви, не спостерігалось, тому говорити про якусь

заідеологізованість церковної політики не можна. Незважаючи на те, що на зміну різкому, навіть жорстокому О. Лотоцькому прийшов більш поміркований І. Липа, а на його місце став толерантний професор І. Огієнко, основна лінія Міністерства ісповідань була послідовною – відстоювання інтересів держави перед Церквою» [16, с. 182].

Дуже чітко дослідники конкретизують умови, в яких діяла політична і духовна еліта на різних етапах Української революції. На їх думку, «з падінням Гетьманського Уряду перервався унікальний для історії Церкви в Україні період самоорганізації при певному державному забезпеченні, період, коли Церква відновила соборноправність і дістала можливість висловити свою волю» [16, с. 182]. Порівнюючи умови розвитку Церкви за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, дослідники констатують: «На жаль, Уряд Директорії, який намагався утвердити в Церкві українську національну ідею й зовсім мало цікавився економічним становищем Церкви, тобто проблемами її виживання в складну революційну епоху, проблемами поступового повернення до себе ієрархів, без яких важко налагоджувати церковне життя за традиційними канонічними нормами, проводив щодо Церкви ще більш жорстку політику, ніж Уряд Української Центральної Ради – цим доба Директорії відрізняється від періоду Гетьманату, який намагався шукати з Церквою компроміси» [16, с. 183]. Переконані, що досвід державно-церковних взаємин 1917–1921 рр. має багато повчального, особливо для сьогодення.

На завершення стисло охарактеризуємо ще один напрям досліджень професора Б. Андрусишина, що стосується термінології, хронологічних меж, узагальнення та теоретичного осмислення феномену Української революції 1917–1921 рр. в своїх найновіших дослідженнях. Щодо термінів «українська революція» і «визвольні змагання», то у 1995 р. Б. Андрусишин у назві своєї монографії одночасно і поєднує, і розрізняє ці терміни [4]. Знайомство зі змістом книги дає підстави вважати, що автор схильний трактувати ці терміни як два послідовних етапи – 1917–1918 рр. – українська революція і з 1918 р. – визвольні змагання, початок яких пов'язується з першим більшовицьким походом в Україну та початком збройного захисту української державності. Хочемо наголосити, що таке унікальне поєднання одночасно обох термінів притаманне і для деяких сучасних публікацій автора, де «тандемне» словосполучення «Українська національно-демократична революція та визвольні змагання 1917–1921 рр.» вживається вченим неодноразово [19, с.117, с.119 та ін.]. В той же час, сьогодні дослідник переважно використовує у найновіших своїх публікаціях загальновизнаний термін «Українська революція 1917–1921 рр.», причому саме в таких хронологічних межах [19, с. 12-26, 20, с. 117-135; 21, с. 179-190]. Більше того, він спочатку

дивується, що В. Солдатенко до цього часу завершує революційну добу 1920 роком, а потім з цього ж приводу справедливо зауважує В. Солдатенку, який «з жалем констатує, що «й в найновішій праці з історії Української революції керівництво проектом віддало перевагу кон'юнктурним ідеологічним чинникам над науковими критеріями і логікою фактів, знову позначивши завершальну грань предмету дослідження 1921 р.». Мова іде про двотомник «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (К., 2011–2012) [19, с. 21]. На наше глибоке переконання, це якраз той випадок, коли, як кажуть в Україні, десятеро іде не в ногу, а лише один (на думку В. Солдатенка) – в ногу! А як же тоді бути з Ризьким мирним договором у березні 1921 р., масовим національно-визвольним рухом селянства проти засилля більшовиків в Україні, рейдами військ Н. Махна влітку 1921 р., Другим зимовим походом або Листопадним рейдом Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р.? Ці події що, не відносяться до доби Української революції? Звичайно відносяться, більше того, саме вони знаменують собою її трагічне завершення, завоювання України російськими більшовиками, про що в своїх працях навіть не згадує В. Солдатенко, а тому на цих подіях варто акцентувати особливу увагу, а не замовчувати їх. То ж про який 1920-й р. може йти мова?

Потрібно віддати належне Б. Андрусишину за ґрунтовну розробку проблеми початку «Громадянської війни» та осмислення сутності цього поняття, адже вчений вміло здійснює порівняння подібних процесів періоду 1917–1921 рр. та сучасного, коли «почалася новітня російсько-українська війна, активну участь у якій бере «п'ята колона» в Україні, і яку Росія намагається показувати перед світом як внутрішньо український конфлікт» [19, с. 13]. Характеризуючи науковий доробок дослідників революційної доби 1917–1921 рр., Б. Андрусишин наголошує, що, наприклад, О. Реєнт розглядає події зими 1917–1918 рр. через призму українсько-російського конфлікту, говорить про українські визвольні змагання і жодним словом не обмовлюється про «громадянську війну» [19, с. 16]. Про «збройний конфлікт з радянською Росією» пише і історик права О. Копиленко, а «історик Д. Яневський події між 7 грудня 1917 р. і 11 січня 1918 р. називає українсько-більшовицькою війною» [19, с. 16]. І це правда про погляди останнього, але, на жаль, не повна, адже Б. Андрусишин посилається на працю Д. Яневського ще за 2003 рік [22, с. 148–149]. А де ж погляди цього історика останніх років? Адже саме Д. Яневський у своїй книзі за 2009 р. та в її перевиданні за 2017 р., переконує читачів у тому, що нібито саме українці розв'язали громадянську війну, звинувачуючи «національно-соціалістичне керівництво самозваної УЦР» в проголошенні УНР та констатуючи, що «ціна питання – державна зрада і спровокована в тому числі їхніми діями громадянська війна» [23, с. 159, 24, с. 159], а в новій своїй

книзі за 2010 р. однозначно трактує III Універсал як «оголошення громадянської війни» [25, с. 173]. Майже в унісон із зазначеними вище звучать думки росіянина О.Широкограда: «20 листопада 1917 р. ми справедливо можемо назвати днем початку Другої Руїни. На Україні почалась війна всіх проти всіх» [26, с. 68]. Він переконаний, що «радянські історики перебрехали сутність Громадянської війни як в цілому, так і окремо на Україні, подавши її у вигляді боротьби українського пролетаріату і найбіднішого селянства проти буржуазії, поміщиків і куркулів. А тепер історики-самостійники намагаються нав'язати принципово іншу і ще більш далеку від істини схему. Нібито, український народ боровся за незалежність проти москалів. На 90% це була внутрішня громадянська війна, всіх проти всіх, тобто чергова Руїна» [26, с. 75]. А вже через рік у своїй новій книзі О. Широкоград, до речі подібно до ситуації з Д. Яневським, ще більше «відточує» свої погляди на громадянську війну: «Центральна Рада оголосила війну радянській владі. До 20 листопада 1917 р. в Росії ще не було громадянської війни. Так що, об'єктивно кажучи, саме Центральна Рада стала зачинщиком громадянської війни на території колишньої Російської імперії» [27, с. 309] Коментарі, як кажуть, зайві. Правда, хотілося б побажати цьому знатоку «таємної історії України», щоб у своїх майбутніх опусах, крім нікчемно-хворобливої подачі аналітичного матеріалу, бодай прізвища представників української еліти не перекручувались, бо Голубинський – це, насправді, Голубович, а Тютюнін – Тютюнник, Чехновський – це Чехівський [27 с. 310, 312, 314] і т.п.

Щодо справжніх «ініціаторів» громадянської війни, то цей аспект проблеми досить ґрунтовно висвітлив у своїх публікаціях професор П. Захарченко. Зокрема, вчений акцентує увагу на тому, що не Центральна Рада втягла суспільство у вир громадянської війни, а, навпаки, це більшовицька Росія розв'язала війну проти УНР і «саме для того, щоб завуалювати факт збройної інтервенції та нелегітимності своєї присутності в Україні й був уведений до обігу термін «громадянська війна» [28, с. 113]. Дослідник обстоює цю думку і в інших своїх працях [29, с. 3-9], а в одній з нещодавно опублікованих здійснює порівняння щодо розв'язання Росією війни проти України у 1917 р. та через 100 років, тобто в умовах сьогодення, наголошуючи, що «Гібридну війну, що розгорнув Кремль проти України» знову «намагаються подати як громадянську» [30, с. 70], а в 1917 – на поч.1918 р. «паралельне існування в Україні київського національного і харківського радянського владних центрів, на думку П. Захарченка, надало можливість російським більшовикам видавати подальшу агресію зі свого боку як внутрішній конфлікт між двома утвореннями, що представляють український народ, але, мовляв, бачать різну політичну стратегію її розвитку» [30, с. 71] і, нарешті, констатує,

що «елементи гібридної війни було взято на озброєння Л. Троцьким ще 100 років тому. Про те, що «нас там нет», він заявив 17(30) січня 1918 р.» [30, с. 74]. Заслугує уваги також точка зору В. Верстюка, який наголошує, що українці не лише не були ініціаторами розв'язання громадянської війни, а, навпаки, оголосивши у січні 1918 р. незалежність УНР, «саме в такий спосіб українці намагалися залишити на скрижалях всесвітньої історії свій власний рядок, дистанціюватися від громадянської війни, яка розгоралась в Росії» [31, с. 448-449]. Вважаємо, що в цій дискусії найближчою до істини є думка академіка В. Смоля, який переконаний, що «частина української політичної еліти, що була винесена на скрижалі влади революційною хвилею, продемонструвала брак політичного й управлінського досвіду, а спроба втілення у життя певною частиною суспільства соціалістичних ідей, на жаль, виявилася невдалим експериментом, що на довгий час втягнув Україну в жорстке протиборство російських червоного й білого рухів» [32, с. 3-4].

В своїх найновіших працях Б. Андрусишин ґрунтовно аналізує проблему співвідношення поняття «революція» і «громадянська війна», їхні межі, взаємопроникнення, часові рамки, учасників, хронологію подій. Вчений констатує, що «експансія російських більшовицьких військ почалася під гаслом «громадянської війни» [19, с. 20]. Що ж до сучасності, то дослідник дійшов висновку, що «теза громадянської війни на Донбасі не спрацювала. Довелося взятися до прямої воєнної агресії, прикриваючись як і сто років тому терміном громадянська війна» [19, с. 23].

Стислий аналіз наукового доробку професора Б. Андрусишина, присвяченого дослідженню національних державотворчих процесів, свідчить про значний вклад вченого у розвиток української науки, та переконує, що праці дослідника потребують подальшого ґрунтовного вивчення, історіографічного осмислення і популяризації.

Джерела та література

1. Скоропадський П. Спомини. К.: Україна, 1992. 112 с.
2. Андрусишин Б. І. «Спомини» П.Скоропадського як джерело вивчення соціально-економічної політики Української Держави. – Наукові записки // Матеріали звітної-наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова за 1992. – К.,1992. – С. 224–225.
3. Андрусишин Б. І. Соціальні конфлікти в Україні: спроба ретроспективного аналізу // *Сучасність* – 1994. – №2. – С.83–92.
4. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. Монографія. – К.: ФПУ,1995. – 192 с.

5. Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997. – 44 с.
6. Андрусишин Б. І. Робітнича політика гетьмана П. Скоропадського в контексті українського консерватизму // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 241–257.
7. Андрусишин Б. І. Професійні об'єднання в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.). Нариси з історії професійних спілок України / Керівник авторського колективу О. П. Реєнт. – К.: ФПУ, 2002. – С. 101–143.
8. Андрусишин Б. І. Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради. Центральна Рада на тлі Української революції. – К., 1996. – С. 118–131.
9. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
10. Андрусишин Б. І. Трудове право в Українській Народній Республіці // *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. – К., 1999. – Т. 35, Ч. 1. – С. 187–195.
11. Андрусишин Б. І. Профспілковий рух доби Директорії (Української Народної Республіки) (листопад 1918 – кінець 1920 рр.). Нариси з історії професійних спілок України / Керівник авторського колективу О. П. Реєнт. – К.: ФПУ, 2002. – С. 175–194.
12. Бабкіна О. Монографія Б. І. Андрусишина «У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр.» // *Нова політика*, 1996. – Вип. 6. – С. 60–62.
13. Андрусишин Б. І. Робітництво і... Симон Петлюра // *Профспілки України*, 1997. – № 4. – С. 79–85.
14. Андрусишин Б. І. Проблеми охорони праці та соціального забезпечення, боротьби з безробіттям за доби Директорії УНР. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2003. № 2. С. 8–17.
15. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського) / К.: Либідь, 1997. – 320 с.
16. Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 282 с.
17. Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тарнів, 1921. – 47 с.; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 4. – Бавнд-Брук, 1966. – 392 с.
18. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 352 с.
19. Андрусишин Б. І. До питання про революцію 1917–1921 рр. та початок «громадянської війни» у сучасній українській історіографії // *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. – 2017. – № 2. – С. 12–26.
20. Андрусишин Б. І. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради. // *Право України*. – 2017. – № 11. – С. 117–135.
21. Андрусишин Б. І., Бучма О. В. Українська державність: крізь призму часу (за матеріалами Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., м. Київ, 24–25 травня 2018 р.). *Право України*. – Київ, 2018. – № 5. – С. 279–290.

22. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: Дух і літера, 2003. – 776 с.
23. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави. – Харків: Фоліо, 2009. – 252 с.
24. Яневський Д. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави. Харків: Фоліо, 2017. – 252 с.
25. Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. Харків: Фоліо, 2010. – 316 с.
26. Широкоград А. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики. – М.: Вече, 2007. – 496 с.
27. Широкоград А. Б. Тайная история Украины. – М.: Вече, 2008. – 432 с.
28. Захарченко П. П. Третій Універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України // *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 18: економіка і право* / 2013. – Вип.23. – С.112-118.
29. Захарченко П. П. До питання про правову природу III Універсалу Центральної Ради // *Актуальні проблеми національного законодавства*/ Кіровоград, 2013. – Вип. 32. – С. 3-9.
30. Захарченко П. П. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради Української Народної Республіки на мирних переговорах у Бресті (1917–1918 рр.) // *Право України*. – 2017. – №11. – С. 70-77.
31. Верстюк В. Ф. Українські проекти в Російській імперії. Нариси в трьох томах / Т.1. – К.: Наукова думка, 2004. – С.448-449.
32. Смолій В. Вступне слово. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи. – К.: Кліо, 2015. – 64 с.

ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖИЙ АРМІЇ УНР ЮРІЙ ТЮТЮННИК

Однією з найбільш яскравих особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху 1917–1921 рр. була постать генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника.

Людина справді неординарна, щира в своїх патріотичних проукраїнських поглядах яку вдалося зламати але не долати. В бурхливі часи національної революції Юрій Тютюнник став символом незламності, а по її завершенню символом зради. Можна погодитись з думкою соратника Ю. Тютюнника Михайла Середи, який стверджував, що він мав амбіцію стати українським Наполеоном і водночас «був людиною зі складною душею, в якій бриніли струни різного тембру і тону» [5, с. 15].

Українська духовність завжди була пріоритетом життя і діяльності Юрія Тютюнника: «його палка любов до України, його національне вірою» його широкі плани і проекти звільнення території від ворога, його надзвичайна енергія і залізна воля, з якими він силкувався побороти всі труднощі для досягнення наміченої мети, примушували навіть ворогів забувати про негативні риси його характеру і вважати його за справжнього героя» [5, с. 15-16].

Юрій Йосипович (Юрко) Тютюнник народився 20 квітня 1891 р. в селі Будуще, нині Звенигородський район, Черкаська область в селі українців, селян, Йосипа та Марини Тютюнників. За материнською лінією був онуком сестри Тараса Шевченка Ярини. В сім'ї було 9 дітей, але дорослими стали 5 (4 сини і дочка). Старші брати Юрка належали до партії соціалістів – революціонерів, відомої своїм терором проти імперського терору самодержавства. Два роки навчався у сільській школі, потім закінчив агрошколу в Умані. Крім того, 1915 року закінчив школу прапорщиків в місті Горі.

Був одружений (дружина – Віра Андріївна). Мав двох доньок [6].

На військовій службі з 1913 р. Спочатку служив у 6-му Сибірському полку у Владивостоці. З серпня 1914 р. брав участь у Першій світовій війні спершу в чині унтер-офіцера, згодом офіцера. Останнє звання у російській армії – поручник. Був двічі поранений.

Після лютневої революції 1917 р. Юрій Тютюнник в званні прапорщика російської армії активно включається в національне життя в Сімферополі і стає одним із ініціаторів створення в цьому місті Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка, а згодом Першого Сімферопольського полку ім. Петра Дорошенка [7, с. 292].

На Всеукраїнському військовому з'їзді 10 червня 1917 р. Ю. Тютюнника було обрано членом Української Центральної Ради та Всеукраїнської ради військових депутатів. Він вважав, що головною метою революції є національне визволення.

Засуджував Центральну Раду за відсутність чіткої національної ідеології та стратегії дій, не голосував за Другий Універсал Центральної Ради та Інструкцію Тимчасового Уряду, підтримував вимоги самостійників щодо створення регулярного українського війська [7].

Пізніше Юрій Тютюнник обіймав високі посади в українській армії. Був кошовим отаманом вільного козацтва на Звенигородщині. Одним із ініціаторів та керівників Першого Зимового походу (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р .). За участь у ньому його нагородили орденом «Залізний хрест» за номером два.

Начальник Партизанського повстанського штабу, який готував загальноукраїнське повстання, командувач Повстанською армією в Другому зимовому поході (листопад 1921 р.).

5 жовтня 1920 р. Юрія Тютюнника підвищили до звання генерал хорунжий. Другий зимовий похід який завершився поразкою став останньою збройною сторінкою українських національно визвольних змагань. Поразка негативно позначилася на настроях української еміграції, яка в переважній більшості втрачає віру в можливість подальшої боротьби за українську державність.

Юрій Тютюнник не впадає в розпач, а продовжує боротьбу. За його наказом в Україну переходили повстанські загони . Генерал уважно слідкував за тим, що відбувалося в радянській Україні. Боровся він і пером. У західноукраїнському часописі «Заграда» і «Літературно-науковому віснику» були опубліковані його спогади , присвячені визвольним змаганням. Він стає палким прихильником Дмитра Донцова – теоретика українського інтегрального націоналізму.

Діяльність Юрія Тютюнника була небезпечною для керівництва СРСР. Радянськими чекістами була розроблена агентурна операція «Справа №39 (або Операція «Тютюн»), щоб заарештувати Тютюнника, було створено фіктивну «Вищу Військову Раду» (ВВР), яка нібито готувала антибільшовицьке повстання. Від імені цієї організації Тютюннику запропонували прибути на територію радянської України й очолити повстанський рух [4].

Після довгих вагань Юрій Тютюнник погодився поїхати в Україну, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і заарештували в ніч з 15 на 16 червня 1923 року [1. с. 54].

Його переправили до Києва, а звідти в тодішню столицю радянської України Харків. Офіційно радянська влада заявила про добровільний перехід

генерала. Проте можна лише здогадуватись, які були на те причини переходу Тютюнника на бік радянської влади.

Цей вчинок скомпрометував Юрія Тютюнника ставлення до нього лідерів еміграції, інтелігенції, військових різко змінилося. Всі його вважали зрадником. Тютюнник поселився в Харкові. Спочатку викладав у Харківській школі червоних старшин і працював у ВІФКУ сценаристом (сценарій фільму «Звенигора» разом з Олександром Довженком). У фільмі «П.К.П» (Піلسудський купив Петлюру) зіграв самого себе. Видав неоднозначний твір «З поляками проти України».

Радянські чекісти використовували Тютюнника не тільки в агентурних, але й в пропагандистських цілях.

Ю. Тютюнник розумів що його використовують для дискредитації С. Петлюри і національно визвольних змагань українства. Це доводять його нотатки, які не передбачались для публікацій за тоталітарного режиму «Треба бути занадто наївним, щоб не знати, що за мету ставили собі «освіти», коли ото взялися фільмувати з історії нашої боротьби проти Росії читаємо в них, – мета була суто політичною: оганьбити саму ідею боротьби за визволення України. Для того було вибрано відповідний момент, а саме: використання Польщею української армії в боротьбі проти Росії... «Освіти» ставили собі завдання оганьбити все, що в пам'яті українського народу все повинно залишатися стимулом до дальшої боротьби, – їм потрібно було зганьбити, втоптати в бруд саму ідею визвольної боротьби [4].

Проводячи аналіз вирішення національного питання в радянській Україні Тютюнник стверджував, що радянське керівництво здійснює антиукраїнську політику. Радянську Україну він розглядав як маріонеткову державу, яку окупували росіяни.

В кінці 1920 р. Юрій Тютюнник для радянської влади став «спрацьованим матеріалістом». 12 лютого 1929 р. Тютюнник був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності [2. с. 3-4].

3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ винесла вирок «Тютюнника Юрія Йосифовича – Расстрелять. Приговор не приводит в исполнение до особого распоряжения» [3. с. 46].

Найвірогідніше, що радянські спецслужби сподівалися що Тютюнника можна буде використати, для фабрикування якоїсь політичної справи. В ході допитів Юрій Тютюнник доволі відверто висловлював своє незадоволення національною політикою радянського керівництва в Україні. Вважав що Українська держава має бути незалежною. На запитання слідчих чи він згоден відмовитися від своїх поглядів, відповідав: «Від своїх поглядів не відмовлявся і досі не відмовляюся». «Повідомлення ГПУ будь про кого – проти моралі

20 жовтня 1930 р. вирок було виконано».

Трагічною була й доля дружини Тютюнника, яка після смерті чоловіка залишилася з двома дітьми без засобів для існування.

Юрій Тютюнник був активним борцем за втілення ідеї української державності в життя. Ми не виставляємо його героєм, як це сьогодні робить дехто. Але й не робим його злочинцем. Це була трагічна людина, яка гірко спокутувала свої гріхи.

Джерела та література

1. Бойко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Юрія Тютюнника / Олександр Бойко // З архівів ВУЧК – ГПК – НКВД-КГБ. – 1998. – № 1-2, – С. 24-56.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ф. 6, Справа. 73862 – ФП, арк. 3-4.
3. ГДА Служби безпеки України, Ф. 6, Справа. 73862 – ФП, арк. 46.
4. Пропаша сила: трагедія Юрія Тютюнника Йосипович [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/HISTORY/propascha-sila-tragediya-yuriya-tyutyunnika-260560.html>
5. Серeda М. Отаманщина: Отаман Юрко Тютюнник / Михайло Серeda. – Львів: Літопис Червоної Калини, від жовтня 1930 р. – Ч. 10. – С. 15-17.
6. Тютюнник Юрій Йосипович [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тютюнник_Юрій_Йосипович
7. Файзулін Я. Невідомі спогади генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника / Ярослав Файзулін // Український історичний збірник, Вип. 14, 2011. – С. 292.

**ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1917-1921 рр.
КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСОБИСТІСНОГО ФАКТОРУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ. Д. Д. ВІТОВСЬКИЙ**

Сучасний світ характеризується глибокими якісними змінами та трансформаціями. Це повною мірою стосується й України. В нашій державі, в умовах серйозних політичних і соціально-економічних потрясінь, складно й суперечливо склалися ринкові відносини й нові соціальні шари. Разом з тим, переборені негативні наслідки тоталітарного минулого, сформувалися демократично орієнтовані державовладні та управлінські структури. На фоні подій революції Гідності, російської агресії, анексії Криму та війни на Донбасі, по-новому, постають питання про владу та її носіїв, авторитет і здатність вищих державних інстанцій та військових керівників.

У цьому зв'язку цілком закономірний і природний інтерес сучасного суспільства до проблеми військового лідерства, особистостей військових керівників, їх ролі в соціальному та історичному процесі. Причому цей інтерес не тільки не знижується, а скоріше, навпаки, згодом посилюється. Адже мова йде про тих людей, які за всіх часів перебували й перебувають у фокусі суспільної уваги й на авансцені соціально-політичної історії. Особливо цікавим є період відновлення української державності після першої світової війни.

Революція в Австро-Угорщині в жовтні 1918 р. призвела до розпаду імперії. Виникли нові держави: Чехословаччина, Угорщина, Австрія, Югославія та Західноукраїнська Народна республіка в Східній Галичині. Були утворені великі українські осередки й в Західній Галичині, які проголосили свою незалежність.

18 жовтня 1918 р. на з'їзді представників західноукраїнських політпартій та церковних ієрархів (Львів), було створено Українську Національну Раду, очолив яку відомий патріот та громадсько-політичний діяч – Є. Петрушевич. Першим кроком нової влади стало видання маніфесту, в якому було проголошено створення Української держави на українських етнічних землях колишньої Австро-Угорщини. Бажання всіх українців відстоювати власну незалежність було вороже сприйняте іншими країнами (Польща, Румунія, Угорщина), які прагнули за будь-яку ціну експропріювати ці території на свою користь.

13 листопада 1918 р. було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та обрано її президента – Є. Петрушевича. Нова республіка займала територію близько 70 тис. кв. км., 71% її населення

складали українці, 14% – поляки, 13% – євреї [4]. Новостворений український уряд відразу ж розпочав формування регулярної армії та військового апарату управління, оскільки в складних міжнародних умовах незалежність Республіки, оточеної ворожими військами поляків та більшовиків, була під загрозою. Творення історії ЗУНР відбувалось кооперованими зусиллями українських політиків та військових, останні принесли найбільші жертви задля свободи власного народу.

Військова еліта завжди займала особливе місце в структурі та ієрархії українського суспільства. Її специфіка визначається тією соціальною базою, з якої вона сформувалась та родом занять. Основу цієї бази завжди становив офіцерський корпус. І якщо у світовій політологічній та соціологічній літературі військова еліта розглядається лише як носій неабияких полководницьких якостей, виявлених у бойових боях і походах, а також при керівництві й керуванні великими військовими формуваннями. То у вітчизняній історії військова еліта обов'язково була й значною політичною силою.

Проте, якщо історія політичної еліти України вивчена докладно, то військові персоналії історіографія зачіпає не так глибоко, в більшості випадків це розрізнені спогади та мемуари (М. Омелянович-Павленко [11], О. Сецінський [12] та ін.) чи роботи із опису загальних бойових операцій та загонів (І. Крип'якевич [7], В. Голубко [5], О. Думін [6], М. Лазарович [8], М. Литвин [9, 10], Н. Вовк [3]).

Наукова новизна дослідження полягає у спробі розглянути формування української державності 1917-1921 рр. через призму особистісного фактору вітчизняної військової еліти.

В першу чергу звернемо увагу на особистість *Д. Д. Вітовського* (1887-1919 рр.), який вважається одним із кращих представників військової еліти Західноукраїнської Народної Республіки. Історичну славу патріот здобув завдяки славетній Львівській перемозі в 1918 р.

Цей рік став переломним для всіх українців, колись велична Австро-Угорська імперія наближалась до розпаду, на її теренах повставали молоді держави: Польща, Венгрія, Чехословаччина, Югославія. Політичне життя світової арени було сповнене активних національних рухів, серед яких опинились й українці, що також прагнули до відродження власної держави.

На жовтень 1918 р. *Д. Д. Вітовський* (Львів) вже отримав звання сотника легіону Українських січових стрільців та був зайнятий організацією збройного повстання на Західній Україні. Відправною точкою якого стала офіційна відмова австрійської адміністрації (31 жовтня 1918 р.) передати владу українцям у Львові. На терміновому скликанні Центрального військового комітету *Д. Д. Вітовський* закликав: «Якщо ми не візьмемо Львів у цю ніч, то

завтра його займуть поляки!» [2].

1 листопада 1918 р. розпочалась Галицька революція. У Львові події розвивались з надзвичайною швидкістю, за одну ніч місто перейшло під контроль українських сил. Такий сценарій став можливий завдяки особистим військовим талантам Д. Д. Вітовського, рішучі дії були направлені відразу в кількох напрямках: погоджено нейтралітет із австро-угорським гарнізоном Львова; самостійне захоплення влади губернськими та повітовими комісарами; поповнення львівського гарнізону (1400 стрільців і 60 старшин) військовими силами командира УСС О. Букшанова; знищення мосту через р. Сян (що мало стати перешкодою на шляху польського війська).

Польський удар у відповідь не змусив чекати, маючи велику чисельну перевагу полякам вдалось захопити північну частину Львову і далі успішно просуватись по місту. 5 листопаду Д. Д. Вітовський був терміново відізваний (на посту його замінив полковник Г. Коссака) зі Львову Українською народною радою та призначений на посаду державного секретаря військових справ ЗУНР. Його головним завданням стало створення професійної боєздатної Української Галицької Армії.

Д. Вітовський ретельно підійшов до відбору вищого особистого складу, запрошуючи в УГА обдарованих генералів як російської, так й австро-угорської армії (А. Кравс, М. Омелянович-Павленко, К. Гофман та ін.) [2]. Саме його зусиллями на 1919 р. Галицька армія нараховувала близько 100 тисяч військових та 1400 старшин [1].

Ще одним важливим організаційним нововведенням стало створення Державного військового секретаріату ЗУНР, який повинен був організовувати регулярну армію, її запілля, військову адміністрацію, мобілізацію і вишкіл поповнення, озброєння, забезпечення всім необхідним для ведення сучасної війни. Наступними рішеннями Д. Вітовський розпочинає організацію дванадцяти військових округів в Східній Галичині та Буковині, задля чого оголошує часткову військову мобілізацію, демобілізацію австро-угорських військових частин на території Західноукраїнської Народної Республіки та затверджує військову присягу.

Адміністрація ЗУНР високо цінила також й політичні здібності державного секретаря, саме тому навесні 1919 р. полковника було запрошено до дипломатичної місії в Париж, де мали бути пройти важливі переговори з галицької лінії розподілу. Проте представники світових держав (В. Вільсон, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж) не підтримали українське бачення, віддавши перевагу польським зазіханням на ці землі, намагаючись створити санітарний кордон у вигляді незалежної Польської держави між Європою та більшовицькою Росією.

Подорож з переговорів додому стала трагічним кінцем для Д. Д. Вітовського: літак, на якому перебував секретар вибухнув у повітрі (2 серпня 1919 р.). В українській історії Дмитро Вітовський залишив короткий, але надзвичайно яскравий слід: патріот, рішучий військовий, перший головнокомандувач Української Галицької армії, далекоглядний політик, він став яскравим прикладом звитяжної боротьби за незалежність українського народу.

Джерела та література

16. 10 подвигів Дмитра Вітовського // Терноград [Електронне джерело]. – Режим доступу: <https://ternograd.te.ua/2017/11/10-подвигів-Дмитра-Вітовського>.
17. Витовский Дмитрий Дмитриевич // Герои Украины [Электронный источник]. – Режим доступа: <http://heroes.profi-forex.org/ru/vitovskij-dmitro-dmitrovich>.
18. Вовк Н. Спеціальні служби секретності Української Галицької Армії як складові системи інформаційного забезпечення війська / Н. С. Вовк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 809. – С. 57 – 61.
19. Гарін В. Історія України [Електронне джерело] / В. Б. Гарін, І. А. Кіпцар, О. В. Кондратенко. – К., 2012 р. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/18380625/istoriya/istoriya_ukrayini
20. Голубко В. Український офіцерський корпус у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / В. Голубко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». – № 571. – 2006. – С. 180–189.
21. Думін О. Українська Галицька Армія (1918–1920) // Українська Загальна Енциклопедія: У 3 т. – Львів–Станіславів–Коломия, 1932. – Т. 3. – С. 772.
22. Крип'якевич І. Історія українського Війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. – 568 с.
23. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, – 2016. – 628 с.
24. Литвин М. Віктор Курманович / М. Литвин, К. Науменко // Західно-українська народна республіка 1918-1923. Уряди. Постап. – Львів, 2009. – С. 128–138.
25. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті / М. Литвин // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 10. – С. 106 – 111.
26. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917-1920) [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://www.rulit.me/author/omelyanovich-pavlenko-mihail-vladimirovich>.
27. Сецінський О. Фрагмент з бою на Львів у Листопаді 1918 р.: Спогад учасника / Осип Сецінський // Гомін України. – 1954. – 30 жовт., 6, 13 листопада.

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ І. ФЕЩЕНКА-ЧОПІВСЬКОГО

Впродовж кількох десятиліть події Української національної революції 1917–1921 рр., діяльність Центральної Ради і Генерального Секретаріату, уряду гетьмана Скоропадського та Директорії привертають увагу істориків. Незважаючи на величезну кількість наукових праць, присвячених цьому складному та насиченому періоду української історії, українського державотворення та його діячам, ще багато аспектів потребують уточнення, ще багато імен потребують вивчення. З-поміж творців української державності цього періоду цікавою для дослідження, неординарною і видатною в плані здобутків видається постать Івана Фещенка-Чопівського. Це був видатний вчений-металург, педагог, громадський та державний діяч. З початком визвольних змагань 1917–1921 рр. І. Фещенко-Чопівський відразу став їх учасником: був членом Української Центральної Ради і Малої Ради, міністром в уряді Центральної Ради та Директорії. Мемуари Івана Андріановича, в яких висвітлені події першої половини ХХ ст., дають можливість проаналізувати його політичні погляди, з'ясувати громадянську позицію та подивитися на тогочасне суспільно-політичне життя очима очевидця та учасника.

З початку навчання в Київській Політехніці І. Фещенко-Чопівський відмічає захоплення студентів політикою і передусім ідеями соціалізму, соціал-демократії, хоча сам ще залишається безпартійним. Перечитував Іван брошури Револуційної української партії (РУПу), яка обстоювала ідею «культурно-національної автономії» України. До політичної діяльності Фещенко-Чопівський долучився у 1905 р. під час практики на Андрушівській цукроварні Терещенків, де потрапив під вплив інженера-хіміка соціал-демократичних поглядів та взяв участь в організації робітничих виступів. Повернення до навчання дало можливість уникнути арешту, адже в Андрушівці «кожний, навіть найслабший «активіст» був на обліку у місцевої жандармерії» [6, с. 20].

У своїх спогадах Іван Фещенко-Чопівський зазначає: «з першого мого студентського року я виявив себе свідомим українцем». Тому молодий студент відразу включився в національний український рух. Коли у 1906 р. постала у Києві «Просвіта», яка готувала мешканців зросійщеного Києва до «розуміння ваги українського питання в загальному сенсі», він взяв активну участь у її діяльності [6, с. 20-21]. Фещенко-Чопівський обгрунтовує доцільність і ефективність роботи «Просвіти», особливу увагу звертає на значення україномовних лекцій (наукових доповідей «мужицькою мовою») у поширенні

наукових знань серед широкої аудиторії («це були і старші віком люди, була і молодь, яка віднаходила себе, свою українську натуру, свій український розум-знання»), у творенні української наукової термінології («лектори, примушені необхідністю, розшукували, вибирали, опрацьовували, творили українську наукову термінологію») та в українізації усіх сфер («українська мова мала амбіції згодом охопити усі ділянки національного життя, бо не тільки література, мистецтво та історія, але й природа та техніка слухняно піддавалися українізації») [6, с. 21].

Після ліквідації «Просвіти» у 1910 р. значну частину її функцій перебрав на себе Український Клуб, в якому крім концертів та вечірок відбувалися «серйозні дискусії політичного характеру і великої національної ваги», до яких долучився молодий Іван [6, с. 31].

Про політичну активність І. Феценко-Чопівського свідчить те, що він входив до складу Київської громади Товариства Українських поступовців, був членом Української радикально-демократичної партії (з 1917 р. – Української партії соціалістів-федералістів) [2, с. 177]. УДРП об'єднувала переважно помірковану інтелігенцію, її програма була побудована на принципах парламентаризму й федералізму. Сама назва цієї партії вказувала на «генетичну» хибу її ідеології, пов'язану з відстоюванням федералізму на теренах колишньої Російської імперії. З часом, незважаючи на збереження назви, ця партія зайняла однозначно самостійницькі позиції [5, с. 16]. Подібна еволюція характерна і для політичних поглядів Феценка-Чопівського, про що свідчить його участь в українських державотворчих процесах.

Апогеєм громадсько-політичної діяльності І. Феценко-Чопівського стала доба Української національно-демократичної революції. У квітні 1917 р. він взяв участь у роботі Всеукраїнського Національного Конгресу як один з делегатів від міста Києва та був обраний до складу Української Центральної Ради, а влітку 1917 р. взяв участь у виборах до Міської Думи Києва від Української партії соціалістів-федералістів. У Міській Думі Іван Андріанович був членом шкільно-освітньої та театральної комісії, а відтак – опікувався відкриттям українських народних шкіл та поширенням серед дітей безкоштовних квитків на театральні вистави, популяризуючи таким чином українське шкільництво.

На усіх посадах Феценко-Чопівський виявив фаховість та компетентність, чим заслужив авторитет і чого очікував і від інших та політичних діячів.

У партійних та державних органах Іван Феценко-Чопівський послідовно протистояв деструктивним проросійським та соціалістичним силам, які хотіли кинути Україну у вир братовбивчої війни [4, с. 121]. Іван Андріанович підтримав вимоги, схвалені Національним Конгресом щодо національно-

територіальної автономії України. Проте критично ставився до соціалістичних тенденцій та входження до складу УЦР багатьох соціал-революціонерів та соціал-демократів: «Від цього моменту почався систематичний і все виразніший ухил українського предпарламенту «вліво»... Перші організатори національно-державного руху (ТУП) опинилися на сірому кінці, відсунені представниками соціалістичних партій і позбавлені впливу на напрямок політики УЦРади» [6, с. 33]. Обурювала Івана Андріяновича і величезна кількість агітаторів, які «для піднесення власного авторитету виступали в солдатських шинелях без погонів та починали кожний свій виступ від слів «ми кров свою проливали» або «нашу кров довгі літа ссали» – оті деструктивні, а може й платні наймити-ледащо, які в дійсності фронту і не бачили, пороху не нюхали – вставляли своє руйнуюче слово, формували крайні внески, сіяли розчарування й зневіру...» [6, с. 35-36]. Прикро, що подібні персонажі фігурують і в політичному просторі сучасної України, хоча минула сотня років відколи була написана така характеристика.

І. Феценко-Чопівський критикує Центральну Раду, яка у III Універсалі зберегла зв'язок з Росією замість примирення з центральними державами: «під впливом русофільствуючих меншостевих депутатів, не зуміла використати до кінця ні народного ентузіазму, ні сприятливого збігу обставин; навпаки – пробувала спасати російську федерацію!» [6, с. 39].

У березні 1918 р. І. Феценко-Чопівський входить до складу нового Українського Уряду на чолі із Голубовичем як Міністр Торгу і Промисловості від партії соціалістів-федералістів. Проте після гетьманського перевороту усувається від роботи в міністерстві, оскільки партія соціалістів-федералістів заявила про свою опозицію до діючого українського уряду. Така політика керівництва партії, на думку дослідників, виглядає непослідовною, адже соціалісти-федералісти знаходилися в опозиції і до більшості складу Української Центральної Ради [4, с. 122].

За критику гетьманського уряду на сторінках газети «Рада» Іван Андріянович був заарештований та ув'язнений. Після звільнення Феценко-Чопівський став членом Українського національного союзу очолюваного В. Винниченком, що мав на меті створення суверенної демократичної держави парламентського типу і протистояв гетьманату П. Скоропадського. Проте соціалісти-федералісти не взяли участь у повстанні проти гетьмана 14 листопада 1918 р., яке організувала Директорія. Натомість намагалися виробити свій план дій в цей відповідальний момент історії. Комітет партії вирішив відправити свою делегацію в Ясси та Одесу для переговорів з представниками Антанти. До складу делегації увійшов І. Феценко-Чопівський. Щоправда бої між військами Директорії та гетьманськими полками, що велися

на шляху до Одеси змусили Івана Андріяновича разом з однопартійцем Арнольдом Марголіним повернутися до Києва. А. Марголін у своїх спогадах яскраво змалював цю «подорож» і засвідчив великий авторитет Феценка-Чопівського в тогочасному політикумі. У ставці повстання у Фастові, де були Винниченко, Швець, Андрієвський, їм видали перепустку через усю смугу повстання. На їхньому шляху зустрічалися повстанці, які їх заарештовували, але «на щастя, в штабі виявилися люди, які добре знали Чопівського за його виступами на селянських з'їздах». «Знову кінні роз'їзди і зупинки на шляху, одного разу навіть з наведенням револьверу, але ім'я Феценка-Чопівського, міністра при Центральній Раді, кожного разу виручало» [3, с. 365].

З приходом до влади Директорії Феценко-Чопівський у грудні 1918 р. знову долучається до роботи Міністерства Торгу і Промисловості. За оцінкою А. Марголіна, це призначення було «наданням технічної допомоги» Директорії, яка опинилася наодинці з невеликою купкою людей, здатних до державної роботи, з числа трьох партій, що брали участь у повстанні. Тому партія соціалістів-федералістів, зважаючи на серйозність моменту, схилилася до надання Директорії посильної допомоги, хоча б на початковому етапі і суто технічної [3, с. 374].

В цілому, І. Феценко-Чопівський досить критично оцінює діяльність Директорії, яка в умовах більшовицької загрози нерішуче топталася на місці через нефаховий, політичний її персональний склад, через брак сильних особистостей. Щодо С. Петлюри, то на цьому етапі своєї державотворчої діяльності він виявив себе «хоробрим козаком», але «короткозорим політиком зі слабкою волею» [6, с. 54].

Після розпуску кабінету міністрів С. Остапенка з квітня 1919 р. І. Феценко-Чопівський починає працювати в Українській дипломатичній місії у Бухаресті, а з вересня 1920 р. – керує роботою військово-закупівельної комісії УНР у Польщі [4, с. 122-123].

Після поразки Армії УНР у лютому-серпні 1921 р. впродовж 220 днів Іван Феценко-Чопівський очолював Раду Республіки – український парламент в еміграції. В умовах багатопартійного розмаїття Ради Феценко-Чопівський докладає чимало зусиль аби зберегти і підтримати справу згасаючої державності. «Діяльність моя в РР порядно вичерпала мої нерви», – зазначив Іван Андріянович у своїх спогадах [6, с. 65].

Після укладення Ризького миру Рада Республіки саморозпустилася. Феценко-Чопівський залишився в еміграції у Польщі, відійшов від державно-політичної діяльності, але зберіг принципову громадянську позицію: «Я ніколи не видавав себе поляком; моя національна закраска була надто ярка, а політична діяльність надто добре відома» [6, с. 68].

Іван Андріанович продовжував активну участь у патріотичних заходах українського національного руху, у Краківській «Просвіті» виступав з доповідями національно-патріотичного спрямування, активно підтримував українських студентів, ініціювавши створення стипендійного фонду імені Симона Петлюри.

Навіть здобувши світове наукове визнання, вчений не зрікся свого коріння і залишився вірним українській землі, але далеко за її межами. Феценко-Чопівський мріяв про повернення в Україну і така можливість з'явилася у 1926 р., але за умови «каяття», про що він пише у спогадах: «Як сильно хотілося мені повернутися додому, мріялося попрацювати на рідній землі, для своїх, а не для чужих! Але ж дороги для мене через «каяття» не було – для мене, який пішов на еміграцію в ім'я незалежності й соборності України – це було проти мого сумління і не на мої сили. Так я і залишився на «гнилому Заході»...» [6, с. 84].

Польське громадянство та світове наукове ім'я не врятували Феценка-Чопівського від каральної руки радянської системи. У 1945 р. у Катовицях його було заарештовано і засуджено на 10 років радянських таборів.

Навіть у таборах Карелії Іван Андріанович залишився українським патріотом та «моральним і патріотичним напутником», «Учителем» для в'язнів-земляків, яким переказував незафальшовану історію України та події 1917–1921 рр., учасником і творцем яких сам був [1, с. 240]. Він вірив в незалежність України і покладав надії на молодих. «Старші покладають надії на молодих і віддають їм пошану і спадок». – Записав Феценко-Чопівський у альбомі «Білі ночі, чорні дні» майбутнього народного артиста України Олександра Гринько, який незадовго до звільнення познайомився з Іваном Андріановичем у таборі в Інті [1, с. 245].

Отже, політичні погляди І. Феценко-Чопівського еволюціонують від ідеї національно-територіальної автономії України до ідеї розбудови національної держави, проте вони залишаються сталими в питанні підбору державних кадрів, де основним критерієм є фаховість, а не партійна приналежність. Зі студентських років і впродовж усього життя Іван Феценко-Чопівський виявляв себе свідомим українцем і на перше місце ставив моральність, порядність і національно-державний, а не вузькопартійний інтерес. Саме такі пріоритети є актуальними для українського політичного сьогодення.

Джерела та література

1. Богун-Чопівська І. Трагічний фінал / І. Богун-Чопівська // Іван Феценко-Чопівський. Життєво-біографічний нарис. Визначні діячі НТШ. Число 8. – Львів, 2000. – С.211-260.

2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
3. Моргулин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. / А. Моргулин; Составил С. А. Алексеев; Под ред. Н. И. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – Государственное издательство Москва – Ленинград, 1930. – С.359-392.
4. Ореньчук О. Ю. Видатна роль Івана Фещенка-Чопівського в українському державотворенні першої половини ХХ ст. / О. Ю. Ореньчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 612 : Держава та армія. – С. 120-124.
5. Романів О. Життя та творчість Івана Фещенко-Чопівського / О. Романів // Іван Фещенко-Чопівський. Життєво-біографічний нарис. Визначні діячі НТШ. Число 8. – Львів, 2000. – С.9-74.
6. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. А. Фещенко-Чопівський; Передмова В.О. Шевчука; Примітки та коментар. М. Ю. Костиці, Г. П. Мокрицького. – Житомир, 1992. – 124 с.

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ШКОЛИ ДОКТОРА
ЕКОНОМІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, АКАДЕМІКА УААН
П. Т. САБЛУКА**

Доктор економічних наук, професор, академік УААН Саблук Петро Трохимович є лауреатом премії імені О. Шліхтера АНУ з 1992 року. З 1993 року він – Заслужений діяч науки і техніки України, нагороджений орденами «Знак Пошани» та «Ярослава Мудрого» V (11.1998 р.) та IV ст. (11.2001 р.). Указом Президента України від 16 листопада 2004 року йому присвоєно звання «Герой України» з врученням Ордена Держави. П. Т. Саблук є автором та співавтором понад 900 наукових праць, із них понад 270 оригінальних монографій, брошур, довідників

і посібників.

Як вчений, П. Т. Саблук сформував сучасну наукову школу економістів-аграрників ринкового спрямування, під його керівництвом захистили докторські та кандидатські дисертації близько 100 науковців.

Наукові праці Саблука умовно можна поділити на чотири етапи. На першому етапі (1971–1985 рр.) науковий інтерес концентрувався на проблемах бухгалтерського обліку й аналізу господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, серед яких переважають питання методології обліку, поєднання на господарському рівні бухгалтерського обліку з економічним аналізом і прийняттям управлінських рішень.

На другому етапі (1986–1990 рр.), яким було започатковано опрацювання теорії радикальних економічних реформ, діапазон наукових поглядів вийшов за межі суто проблем обліку. Не відриваючись від своєї базової освіти та наукового надбання першого етапу, разом з іншими вченими академік П. Т. Саблук почав розробку наукової моделі переорієнтації агропромислового комплексу на ринкові умови, реформування аграрного сектору економіки України.

Третій етап науково-організаційної діяльності припадає на 90-ті роки ХХ ст. – період реалізації наукових розробок, авторства при розробці Земельного кодексу України, Законів України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про колективне

сільськогосподарське підприємство» та інші.

Четвертий етап наукової діяльності П. Т. Саблука спрямовується на відпрацювання стратегії розвитку агропромислового комплексу України у ХХІ ст. До нових наукових поглядів слід віднести відхід від концепції «незалежного» ціноутворення до регульованого державою, створення однакових «правил гри» для всіх галузей національної економіки. Важливим є передбачення організаційно-господарської структури сільського господарства на основі приватної власності на землю, інші основні засоби виробництва, різних форм організації праці.

Другий аспект наукового доробку цього періоду охоплює проблеми формування капіталу і впливу факторів часу. В ринкових відносинах організаційно-правова структура, включаючи державну, повинна забезпечувати ефективне функціонування капіталу, що має своє походження від швидкості його обороту. Вся увага науковців за цей період акцентується на пошуку нової парадигми економічної теорії стосовно агропромислової сфери.

На перших етапах наукових досліджень вченими Інституту аграрної економіки були опрацьовані науково-методичні засади аграрної політики, її найважливішої складової – аграрної реформи – в умовах постсоціалістичного розвитку України. Основними результатами досліджень на даному етапі було обґрунтування напрямів і шляхів реформування аграрного сектору економіки в умовах переходу від командно-адміністративної системи управління сільським господарством до радикальних перетворень у ньому, які ґрунтувалися б на єдності державного впливу на розвиток галузі та поступового, поетапного освоєння ринкових механізмів.

Безпосередньо під керівництвом академіка П. Т. Саблука науковцям потрібно було вивчити зарубіжний досвід, поглибити економічну теорію, науково обґрунтувати, а в деяких випадках, спираючись на власний досвід, навіть інтуїтивно передбачити хід і просування аграрної реформи, виявити великі і малі перепони на її шляху[2].

Склад наукової школи за тематикою та кількістю виконавців наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Склад наукової школи за тематикою та виконавцями

№ п/п	Тема	Наукове звання	
		доктор економічних наук та доктор філософії в економіці	кандидат економічних наук
1	Формування аграрної політики	10	7
2	Становлення і розвиток форм господарювання	15	16

3	Формування і функціонування ринкового економічного механізму	9	10
4	Облік, фінанси і кредит	6	26
5	Земельні відносини і розвиток села	3	8
	Разом	43	67

Джерело [2]

Формування аграрної політики. Аграрна і агропромислова політика, зародження й розвиток різних форм власності та господарювання вимагають всебічно обгрунтованого й економічно зваженого підходу. Найважливішою з особливостей аграрної політики є стратегічна орієнтація на збалансовану взаємоузгодженість інтересів села і держави. Держава має виконати свої функції – створити такий економічний механізм, за якого були б забезпечені умови для функціонування всіх складових аграрного ринку, в якому виробництво продукції ведеться за умов одержання рівновеликих прибутків на авансований рівновеликий капітал з урахуванням вартості землі й терміну оборотності капіталу. Цей економічний механізм і був передбачений в аграрній реформі, яка мала кілька етапів:

1. Зародження фермерського руху та лібералізація розвитку особистих селянських господарств (1988 – 1991 рр.).

2. Формування законодавчої бази для здійснення широкомасштабної реформи – відносин власності й господарювання (1991 – 1993 рр.).

3. Активізація земельної реформи, паювання земель, переданих у колективну власність і заснування нових земельних відносин, початок приватизації радгоспів (1994 – 1996 рр.).

4. Запровадження оренди земельних ділянок і паїв, закладення основної приватно-орендної форми господарювання на селі, активна приватизація радгоспів (1997 – 1999 рр.).

5. Інтенсивне перетворення КСП в господарські структури ринкового типу (з початку 2000 років).

Аграрна реформа здійснювалась на принципах законності, відповідності умовам розвитку, економічної та соціальної доцільності, врахування регіональних особливостей.

Становлення і розвиток форм господарювання. Конкретні господарські форми у системі виробничих відносин формуються в межах певної форми власності. Тобто соціально-економічна природа форм підприємницької діяльності визначається переважаючими відносинами власності у суспільстві. Водночас господарські форми різняться розмірами, розміщенням, організацією виробництва і праці, структурою діяльності підприємств.

Формування і забезпечення функціонування ринкового економічного

механізму. Об'єктивно розвиток сільського господарства залежить від розвитку всього господарства країни. У цілому ж економіка не може ефективно розвиватися, коли її сфери функціонують за різними правилами. Загальним правилом має стати та істина, що суть ринкової економіки – рахуватися з вартістю, з власником. Це аксіома для всіх вітчизняних керівників і виробників. Тому актуальним завданням вчених-економістів є освоїти закони ринкової економіки, з'ясувати проблеми, які мають бути вирішені при цьому. Основними принципами функціонування ринкової економіки визначені: вільне підприємництво, вільні ринкові ціни, орієнтація виробництва на споживача, ринок оцінює діяльність господарства, ринок повинен функціонувати заради добробуту людини

Облік, фінанси і кредит. У науковій школі облік в аграрній сфері і фінанси посідають одне з провідних місць. Це пояснюється тим, що за фахом академік П. Т. Саблук - бухгалтер. Крім того, перші кроки його практичної роботи були пов'язані з освоєнням проблем обліку і аналізу в сільськогосподарських підприємствах. Вченими було досліджено, що аграрному комплексу необхідна своя банківська система, яка б працювала на сферу сільськогосподарського виробництва й переробну промисловість. Йдеться про іпотечні банки в агропромислових фінансових групах. Такі банки займалися б кредитно-розрахунковим обслуговуванням підприємств АПК, заставними операціями з майном і землею.

Земельні відносини і розвиток села. Регулювання земельних відносин у будь-якому суспільстві є вирішальним фактором розвитку села і сільських територій. Недоопрацювання держави в цьому плані і викликає певну недовіру селян. Тому власне бачення цієї проблеми вкотре змусило П. Т. Саблука повернутися до неї. Зокрема, ним було підготовлено і видано книгу «Розвиток земельних відносин в Україні», в якій висвітлено результати приватизації землі, організації найбільш ефективних форм господарювання з широким використанням орендних відносин.

Отже, академік П. Т. Саблук вніс значний внесок не тільки в розвиток аграрної економіки держави, але й сформував свою наукову школу, яка доводить її надзвичайну ефективність в процесі наукового пошуку.

Джерела та література

1. Саблук П.Т. Від постановки до вирішення...Вибрані статті з питань аграрної економіки. Книга 2-га. К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 716 с.
2. Саблук П.Т. Формування наукової школи в період агроекономічних трансформацій. К.: ННЦ ІАЕ, 2015. – 464 с.

ПОСТАТЬ МИРОСЛАВА СКОРИКА У КОНТЕКСТІ ДУХОВНО- МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

У духовній скарбниці кожного народу є надзвичайні особистості, життя та творчість яких стають тим цілющим джерелом, що формує ментальний світ людини, дає живильну силу та допомагає накреслити головні життєві орієнтири. До таких постатей належить і відомий у всьому світі український композитор, педагог, мистецтвознавець, диригент, піаніст та громадський діяч Мирослав Михайлович Скорик.

У 2018 р. корифей української культури відзначив свій 80-літній ювілей. Присвячений цій славній даті Міжнародний проект «Рік музики Мирослава Скорика» (2018/2019) дав приємну нагоду насолодитися перлинами композиторської творчості. Завдяки концерту, який відбувся 21 березня 2019 р. у Житомирській обласній філармонії ім. С.Ріхтера, житомиряни також змогли долучитися до цієї світової події.

Постать М.Скорика викликає живий інтерес у мистецтвознавців, що вивчають самотню манеру автора, яка формувалася під впливом народних пісень, карпатської образності та новітніх методів композиції. Той щасливий факт, що митець є нашим сучасником і відкритий до спілкування, слугує неоціненним джерелом для дослідження філософського, психолого-педагогічного та духовно-морального феномена творчої особистості.

Та особливо важливим, на нашу думку, є звернення до знакової постаті М. Скорика як до людини творчого злету, в житті якої віддзеркалилася епоха складних суспільних зламів та непростого розвитку України у ХХ ст. і сьогодні. Його мудре, виважене та оптимістичне ставлення до життя, надзвичайна працелюбність, глибока освіченість, відкритість до нових знань, живий інтерес до усього прекрасного, непозірний патріотизм, почуття гумору й самоіронія, а також скромність, доброзичливість і толерантність можуть стати дороговказом для людей, що зневірилися чи тільки починають своє доросле життя.

Люди творчого злету здатні порушити інертність суспільства, протистояти повсякденній сірості, безликій споживацькій масі, що легко піддається політичним маніпуляціям і рекламним спокусам. «Життя знаменитих людей, – на думку українського філософа М. Г. Тофтула, – часто стає взірцем для інших, а також пояснює сутність моралі, розкриває масштабні, іноді безмежні можливості морального вдосконалення людини» [1, с. 18].

Біографія композитора може бути дуже багатим джерелом не тільки для музикантів, дослідників, науковців, а і для педагогів, вихователів, батьків –

усіх, хто зацікавлений у вихованні повноцінної, свідомої і яскравої особистості.

Мирослав Скорик народився 13 липня 1938 р. у Львові. Його родина була тісно пов'язана з українськими мистецькими, науковими та просвітницькими колами Галичини і відіграла помітну роль у суспільно-культурному житті краю. Так мамин батько Володимир Охримович був відомим фольклористом, а сестра бабусі композитора Соломія Крушельницька – знаменитою на весь світ оперною співачкою.

Мати – Марія Скорик (Охримович) – мала блискучу освіту. Вона закінчила Віденський університет, де ґрунтовно вивчала хімію, знала декілька мов, добре грала на фортепіано. Батько також був високоосвіченою, винятково інтелігентною людиною з різнобічними інтересами. У 1923 році він закінчив філософський факультет Віденського університету і серйозно займався просвітницькою працею на Галичині. Після Другої світової війни Михайло Скорик працював заступником Філарета Колесси у відділі Академії Наук у Львові. Як і мати, батько любив музику і непогано грав на скрипці. Атмосфера родинної взаємоповаги і любові, тепла і довіри, що панувала у домі, формувала доброзичливе ставлення до світу, генерувала всебічний інтерес до знань, виховувала кращі людські якості.

Вечори домашнього музикування рано пробудили цікавість хлопчика до музики. За порадою С. Крушельницької, у сім років батьки віддали сина на навчання до Львівської музичної школи при консерваторії, що була створена у 1940 р. за ініціативи ректора консерваторії Василя Барвінського. Він зумів зберегти музичний заклад і в роки фашистської окупації (1941–1944). Ризикуючи свободою, захистив перед вивозом до Німеччини цінну бібліотеку та інструменти.

Перші роки навчання (1945–1947) стали визначальними для композитора, який з особливою вдячністю згадує свого першого вчителя сольфеджіо, феноменального викладача музики Григорія Терлецького. Його уроки надихнули до створення музики і дали глибоку впевненість у правильності обраного шляху.

Та серйозні заняття з музики не заважали залишатися жвавим, безпосереднім, відкритим до спілкування хлопчиком. Згадуючи своє раннє дитинство, М. Скорик зауважує: «Я був цілком незалежною дитиною, можливо, навіть трохи свавільною, бо про все мав власну думку. Вже в перших класах після школи я не йшов одразу додому, а ходив у гості до колежанок із класу, повертався додому дуже пізно і, не очікуючи природних питань з боку батьків, де ж я так надовго подівся, одразу з порога говорив дуже патетично: «Ані слова!» – І це діяло» [2]. Із теплотою згадує композитор своїх однокласників, пам'ятає їхні імена та прізвища, наголошує, що то були здібні і цікаві люди.

У 1947 р. родина Скориків, без жодних звинувачень і пояснень була репресована і вивезена до Сибіру (до Анжеро-Судженська Кемеровської області). Формальною причиною міг бути донос на старшого брата. Нібито він з однокласниками збирався поза уроками для планування антирадянських націоналістичних заходів. «Ворогові народу» на той час ледь виповнилося 14 років.

Трагічно ламаючи долі дорослих, страшне випробовування для дев'ятирічної дитини могло стати фатальним. Та любов, турбота і підтримка батьків, що за будь-яких обставин не втрачали гідності і не падали духом, стали надійним оберегом і дороговказом для хлопчика. Вони все робили для того, щоб і далі розвивати музичний талант сина. М. Скорик згадує: «Навіть у найтяжчі часи життя у Сибіру, батько був переконаний, що мені вдасться стати композитором, вірив в мене, вірив, що з моїх захоплень музикою «щось путнього вийде», і дуже дбайливо збирав мої перші дитячі спроби композиції і зберігав їх до кінця життя. Вже потім, коли його не стало, я знайшов у його речах ці листочки» [2].

Із вдячністю згадує композитор і прекрасних учителів, творчих, талановитих людей, які також були з числа репресованих. Навіть у суворих сибірських таборах юнак не покинув займатися музикою. Навчаючись у звичайній школі, він мав можливість брати уроки гри на фортепіано у В. Канторової – колишньої учениці С. Рахманінова, вчився грати на скрипці у В. Панасюка, родину якого також вивезли до Сибіру зі Львова. Займався майбутній композитор завзято, натхненно і самовіддано.

Після смерті Сталіна (1953 р.), М.Скорик отримав можливість одержати «чистий» паспорт без будь-яких приміток і стати відносно вільною людиною. Тому після закінчення 10 класів середньої школи він скористався можливістю продовжити своє навчання. У 1955 р., з надією про вступ до консерваторії, батьки відправили 17-річного юнака до Львова.

Справедливе почуття безневинної жертви сталінських репресій могло б стати причиною однобокого сприйняття радянської дійсності, могло б зробити молодого композитора дисидентом чи емігрантом (з 60-х років у нього траплялися закордонні поїздки). Уже в 90-ті роки на запрошення української діаспори М. Скорик здійснює довготривалі гастролі по США та Європі, відвідує брата в Австралії. Та на запитання журналістів, чи не думав він коли-небудь назавжди виїхати з України, упевнено відповідає, що, на його глибоке переконання, композитор (як і будь-який інший митець) повноцінно творити може тільки на Батьківщині, тільки за можливості безпосереднього зв'язку з джерелами національної культури.

За часи незалежної України, мабуть, для когось було б спокусливо

хизуватися періодом свого життя у засланні, заробляючи собі цим політичні бонуси і преференції. Та ніколи, ні при яких обставинах він не декларує свого патріотизму і не демонструє його назовні, не вступає в жодну партію, а також дуже рідко говорить про національні ідеали та цінності, які не заяляються у щоденному вжитку. Водночас, «уся сукупність поведінки, діяльності, а передусім творчості М. Скорика, безсумнівно, інспірована українським етносом і етосом» [2].

Серед визначальних людських якостей Мирослава Михайловича – уміння думати добре, уміння бути добрим у почуттях і думках. У цьому він нагадує пана Джорджі – одного з героїв роману талановитого українського письменника М. Дочинця «Вічник», який сповідував гуманне кредо: «Добрим я роблю добро і недобрим теж роблю добро. Щирим я вірний і нещирим теж вірний. Бо я виховую не їх, а себе» [3, с. 142].

Враженнями про події студентського життя М. Скорик ділиться у своїх мемуарах «Львівська консерваторія 1955–1960 років. Спогади студента». Цей невеличкий літературний твір розкриває письменницький хист прекрасного оповідача, дотепного, іронічного і доброзичливого чоловіка. Він не тільки залишає безцінні портретні замальовки відомих композиторів, педагогів і звичайних студентів, описує мистецький побут Львова і життя консерваторії, але й спостережливо фіксує ознаки часу: «Часи студентського життя, другу половину 50-х років я пригадую з приємністю. Можливо, це промовляють роки молодості, але час був не поганий. Починалася «відлига», селянам дозволяли займатися приватним господарством, разом із тим була дисципліна і не було особливого злодійства. Хоча грошей було мало, ціни не були високі. Основні продукти можна було купити і в магазинах, і на ринку. Я пригадую, як ми зустрічали 1956 рік: в останній день ми чомусь затрималися в консерваторії до 11 години вечора, однак за одну годину ми встигли купити в гастрономі все необхідне, шампанське, ковбаси, хліб, солодке, зайти до знайомих і зустріти Новий рік» [2].

Дуже яскраво проявляється у його творчості неповторне почуття гумору. М. Скорик пише: «Студентська дійсність у консерваторії мала свої приємні й потішні моменти. Ми всі любили комсомольські збори. Вони не були заполітизовані, не були надто задисципліновані і проходили весело. На них можна було зустрітися, з ким хотілось, призначити зустріч, домовитися про дещо і т. п. Я, правда, особливого успіху тоді у дівчат не мав: був страшенно худий, бідно одягнений і часто мав невипрасувані штани. На зборах всі чекали двох виступів, які завжди приносили радість аудиторії. Одним із них була промова професора Лекгера. Через кожні два-три речення він мусив уживати слова паразити «ну, это вы меня простите» і «ну, это вы меня извините».

Причому, уживав він їх так, що попередньо висловлена думка набувала протилежного значення. Він, наприклад, міг сказати: «Мы должны, товарищи, показать этим капиталистам преимущество социалистической системы экономики. Ну, это вы меня извините!» І зал вибухав нестримним реготом» [2]. Почуття гумору – ще одна надважлива якість композитора, що формує його внутрішню свободу, надзвичайно допомагає у спілкуванні і дає відчуття радості буття.

Веселу вдачу, мабуть, варто вважати однією з провідних рис українського національного характеру. Це підтверджує відому істину: виживають тільки ті народи, які вміють сміятися над собою.

Потужний талант, помножений на виняткову працелюбність і надзвичайну цілеспрямованість, стали запорукою щасливої, багатой на зустрічі з непересічними людьми подальшої долі.

М. Скорик успішно закінчує навчання у Львівській консерваторії і продовжує оволодівати таємницями композиторської професії в аспірантурі Московської консерваторії у класі Дмитра Кабалевського. У 1964 р. він завершує навчання з дисертаційним дослідженням «Особливості ладу музики С. Прокоф'єва» і отримує науковий ступінь кандидата мистецтвознавства.

Він повертається до рідного міста і починає викладати композицію спочатку у Львівській, а згодом – у Київській консерваторіях.

Знаковою стає зустріч із Сергієм Параджановим, який у 1964 р. приїхав на Гуцульщину знімати один із кращих своїх фільмів – «Тіні забутих предків» за повістю Михайла Коцюбинського. Режисер був переконаний, що музику до фільму має писати композитор із Західної України і обрав з декількох достойних претендентів саме М. Скорика, зовсім молодого на той час музиканта.

Цей фільм став справжнім шедевром світового кіномистецтва і, за даними ЮНЕСКО, увійшов у десятку найкращих фільмів усіх часів і народів. Окреме місце у стрічці зайняла музика, яка стала одним з головних компонентів образної структури твору. Кінострічка принесла популярність і режисеру і композитору, а робота над стрічкою стала початком теплих, товариських стосунків двох геніїв.

Результатом копіткої роботи, яку здійснив композитор, вивчаючи гуцульський фольклор, став також оркестровий «Гуцульський триптих». Саме цей твір розпочав серію дуже цікавих, різноманітних, незвичних за трактуванням народнопісенних інтонацій творів, що їх критики віднесуть до «нової фольклорної хвилі».

У 60–70-ті роки композитор активно експериментує, пробує себе в різних стилях і жанрах, у різних напрямках музичної діяльності. Та до чого б він не звертався – до композиції, педагогіки, громадської діяльності, редагування,

організації естрадних ансамблів чи керівництва камерним оркестром – він це робить бездоганно.

А ще Мирослав Скорик захоплювався спортом: під час навчання в консерваторії здобув спортивні розряди з легкої атлетики, настільного тенісу і бадмінтону. Цікавиться футболом, шахами, туризмом на байдарках, машинами. Геніальна, багатогранна і потужна особистість майстра споріднює його з неперевершеними митцями доби Ренесансу.

І сьогодні, не дивлячись на поважний вік, він залишається у строю – концертує, диригує оркестром, донедавна був художнім керівником Київської опери. Педагогічна справа стала також важливою частиною життя. У класі маестро навчалися такі українські композитори, як Євген Станкович, Олег Ківа, Іван Карабиць, Вадим Ільїн, Ганна Гаврилець, Володимир Зубицький.

Серед основних творів М. Скорика – опери, балети, симфонії, кантати, поеми. У той же час він – палкий знавець джазу, а у його творчому доробку є чимало популярних пісень та музики до фільмів.

Композитор активно співпрацює з українською діаспорою, займається просвітницькою, громадською діяльністю, з 2002 р. організовує та очолює фестиваль «Київ Музик Фест».

Твори Мирослава Скорика регулярно виконуються і в Україні і за її межами – у Німеччині, Франції, Австрії, Італії, Польщі, Великій Британії, США, Канаді, Австралії та інших країнах світу.

За багаторічну плідну композиторську, педагогічну і громадську діяльність та визначні особисті заслуги у розвитку національного музичного мистецтва у різні часи М. Скорик був нагороджений почесними званнями та нагородами: Заслужений діяч мистецтв УРСР (1969), Народний артист УРСР (1988), лауреат Державної Премії УРСР імені Тараса Шевченка (1987), став академіком та професором.

У часи незалежності України митець отримав найвищу державну нагороду – Звання Герой України (2008), орден «За заслуги» I, II, III ступеня. Та найбільшою винагородою маестро вважає те, що він може почути свою музику на міських вулицях і майданах, коли її виконують вуличні музиканти.

Джерела та література

1. Тофтул М. Г. Етика: Навчальний посібник / М. Г. Тофтул – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 416 с.
2. Кияновська Л. Мирослав Скорик: людина і митець. / Любов Кияновська <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/kyjanovska/kyjanovska-ch1.htm>
3. Дочинець М.І. Вічник / Мирослав Дочинець. – Мукачево: Карпатська вежа, 2011. – 284 с.
4. Кияновська Л. Мирослав Скорик: творчість митця у дзеркалі епохи / Л. Кияновська. – Львів, 1998.

ВЧЕНИЙ, НАУКА І ФІЛОСОФІЯ (ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ О. О. ЛЮБИЩЕВА)

Нерідко доводиться чути від молодих людей, які вступають у життя, запитання: «Як стати кращим?», «Як отримати перемогу над собою?», «Як прожити цікаве, яскраве та продуктивне життя?». Ці питання – про самовиховання та самовдосконалення. Зразком високої організованості життя, зростаючого самоконтролю і самоперевірки є видатний вчений ХХ ст. Олександр Олександрович Любіщев. Про його особливе творче життя мені випало прочитати в книзі Д. Граніна «Це дивне життя», яку я рекомендувала б кожному, хто вступає на шлях самовдосконалення.

О.О.Любіщев – видатний вчений-енциклопедист, біолог, філософ, теоретик та історик науки, залишив по собі оригінальні дослідження в найрізноманітніших галузях науки (діапазон – від історії Троянської війни до пояснення морозних візерунків на вікнах). Однак, мабуть, найдивовижніше, що він залишив – це Система підрахунку часу, за якою він жив. Протягом багатьох десятків років (щоденно) Любіщев, ніби ставив над собою жорсткий експеримент, намагаючись услідкувати, на що ж витрачається час людського життя. Роблячи відмітки про кожен час, навіть про кожную хвилину, Любіщев установив свої особливі стосунки з Часом. Як не дивно, часу у нього стало, ніби, вдвічі більше. «Це був важкий подвиг мірності, щоденності», – пише Д. Гранін.[1, с.231].

А ще, він ніколи не був вузьким вченим-спеціалістом, простим експериментатором, тому що вмів ставити проблеми з дивовижною філософською глибиною, справжнім теоретичним розмахом, невтомним прагненням до всезагального знання у вивченні природи, в науці, у сфері моральності тощо.

Ще в молодості Любіщев поставив перед собою грандіозне завдання: віднайти закони, що керують біологічним різноманіттям і розробити принципи теоретичної біології. Його цікавили питання теоретичної біології з філософським ухилом. Філософією він займався з юнацьких років, внаслідок чого у нього накопичився солідний запас знань у різних її сферах. Ним написані дві великі філософські праці: «Наука і релігія» та «Лінії Демокріта і Платона в історії культури». До речі, остання була задумана спочатку як передмова до його статті «Проблема різноманіття форм організмів», і таким чином, загальне питання зі сфери філософії культури виявилось пов'язаним з частковим питанням про систематику живих організмів настільки тісно, що повністю

поглинуло його.

Спадок Любіщева складається з декількох розділів: це роботи із систематики земляних блощиць, історії науки, сільського господарства, генетики, захисту рослин, філософії, ентомології, зоології, теорії еволюції...

У так званий вільний час, для «відпочинку», він займався класифікацією земляних блощиць. Вчений зібрав 35 скриньок змонтованих блощиць (їх було там 13 000). Триста видів! Кожен екземпляр потрібно було визначити, виміряти, препарувати, виготовити етикетки. Любіщев зібрав матеріалу у шість разів більше, ніж було на той час у Зоологічному інституті. Вчений займався класифікацією виду Халтіка все своє життя. Для цього потрібно було мати особливий талант заглиблення, розуміти необхідність такої роботи, її цінність та невичерпну новизну. Підтвердженням рис справжнього вченого-дослідника може служити відома фраза знаменитого гістолога Невмиваки. Якось у нього запитали, як можна все життя вивчати будову черв'яка, а той, здивувавшись, відповів: «Черв'як такий довгий, а життя таке коротке!».

Діапазон знань Любіщева було тяжко визначити. Заходила розмова про англійську монархію – він міг навести деталі царювання будь-якого із англійських королів; говорили про релігію – виявлялось, що він добре знав Коран, Талмуд, історію папства, вчення Лютера, ідеї піфагорійців... Він знав теорію комплексної змінної, економіку сільського господарства, соціалдарвінізм Р. Фішера, античність і багато іншого. Подібні знання виникали внаслідок причин, про які йтиметься далі.

Яскравим аспектом творчої життєдіяльності О. О. Любіщева була критика робіт сумно відомого Т.Д.Лисенка і всього, очолюваного ним напрямку.

Як відомо, в кінці 20-х рр. ХХ ст. відбулась фронтальна деструкція культури і соціально-гуманітарної думки, а місце філософії зайняв сурогат віри, «агресивної стосовно загальнолюдської культури і атмосфери вільного наукового пошуку»[2, с.14]. Якщо на початку 20-х років із країни одноразовим актом були вислані декілька сотень гуманітаріїв (філософи, історики, соціологи, економісти), то на межі 20-30-х рр. стали нормальними погроми цілих наукових напрямків і гоніння її засновників. В розряд репресованих наук потрапили соціологія і теорія кооперації, демографія, психологія і педологія, історія. Наука уявлялась не самоцінною галуззю людського духу, а лише важливим елементом побудови соціалізму. А це означало, що наукою (як і мистецтвом та культурою взагалі) можна і потрібно керувати, як добуванням корисних копалин або чорною металургією.

В результаті відбулось повне підкорення (ототожнення) філософії ідеології, а останньої – конкретним цілям апарату адміністративної системи та ідеалу етатизму (держави як вищої цінності). Істина і вказівки чергового

держслужбовця стали синонімами. Все соціокультурне середовище виявились враженими недугою: «...суворий ідеологічний контроль за змістом досліджень, безумовне підкорення політиці, переслідування всього нового і творчого, заборона вільних дискусій. Це відверте заохочення наукового конформізму і безпринципності, підкуп і розбещення вчених шляхом оплати вірнопідданства, висування лакіровщиків, масове винищення наукових кадрів».[2,с.15]. В біології цей синдром отримав назву лисенківщини.

Як відомо, у 1948 р. на сесії ВАСГНІЛ стався погром генетики і пограничних із нею галузей знання. Чверть століття панувала монополія Лисенка з його агресивним невіглаством, обскурантизмом і придушенням будь-якої іншої думки. Знизилась вимоги до отримання наукових даних, звичною стала пряма фальсифікація. Під виглядом «досягнень передової мічурінської біології» велась пропаганда ідей та методів, котрі заподіяли великих збитків сільському господарству та медицині. Корінь зла полягав у держаній монополії на наукову та філософську думку, у запереченні плюралізму та самоцінності духовних виявів людини. Проти такої системи рішуче боролись Вернадський та Павлов. Любіщев продовжив цю традицію антидогматизму та свободи.

Генетик М. Д. Голубовський у своїй статті розкрив унікальну роль Любіщева у протистоянні лисенківщині та називав його «сміливим фехтувальником за честь науки». [2, с.14]. Головна праця вченого «Про монополію Лисенка в біології» (первісна назва – «Про аракчеївський режим в біології») складалась із п'яти глав, загальним обсягом більше п'ятисот сторінок. У ній піддавались критичному аналізу практичні досягнення Лисенка та його прибічників, розкривалась методологія лисенківщини поряд з аналізом спадку Мічуріна, Вільямса, класичної генетики. Цю свою працю Любіщев писав окремими великими главами, які посилав до Академії наук, поширював серед наукового співтовариства. Його статті та листи на захист науки поширювались по типу «самвидаву» і мали велике значення для відродження науки. У своїй науково-філософській публіцистиці, переписці з відомими письменниками, колегами, редакціями журналів О. О. Любіщев захищає вільнодумство у науці як підґрунтя її розвитку.

Теоретичні погляди Лисенка відрізнялись повним запереченням діалектичного розвитку наукової думки. Постулювалось одностороннє твердження, ігнорувались факти протилежної позиції, нова будівля вибудовувалась на порожньому місці. Це була практика, що нагадувала «нове вчення про мову» Марра, який також будував свою теорію, ігноруючи минуле науки.

Насправді ж прогрес науки полягає в умінні знайти синтез із накопичених протиріч, а не в повному запереченні того чи іншого положення, хоча б воно і приводило в окремих випадках до хибних висновків. Для пояснення тези

наведемо аналогію з історії розвитку спеціальних наук. Так, наприклад, пласка тригонометрія може застосовуватись в роботі з невеликими масштабами, де не виявляється помітно кривизна земної поверхні. У роботі з великими масштабами потрібно застосовувати сферичну тригонометрію, котра також виявляється не зовсім точною, так як форма землі не є абсолютною кулею. Однаково помилково, спираючись на пласку тригонометрію при фотографуванні міста, заявляти про її придатність для будь-якого масштабу, і тим самим повністю заперечувати сферичну тригонометрію як ненаукову. Першої помилки припускаються менделісти, котрі намагаються представити результати дослідів зі схрещування близьких форм як достатні для пояснення всього процесу еволюції; другої помилки припускаються Лисенко з його прибічниками, які вважають ненауковою всю менделістську генетику.

Ще один приклад. Алхіміки стверджували перетворення елементів один в одного. Хімія, починаючи з Ломоносова, Лавуазьє та ін., заперечила це положення і побудувала споруду хімії, спираючись на вчення про постійність елементів. Тепер вчення алхімії відновлене на новій основі. Навіть деякі конкретні твердження алхіміків (генетичний зв'язок срібла і свинцю) приймаються сучасною наукою. Чи означає це, що всю роботу хіміків (від Ломоносова до Менделєєва включно), які визнавали постійність елементів, потрібно відкинути як ненаукову, метафізичну і повернутись до алхіміків? Помилкове вчення про абсолютну постійність елементів відіграло позитивну роль, так як в умовах застосування тих прийомів, котрі були у розпорядженні вчених ХУІІІ-ХІХ ст., елементи дійсно постійні, алхіміки ж надто легко розуміли завдання перетворення елементів. Прогрес спеціальних наук завжди ґрунтується на тому, що при радикальній зміні основних постулатів закони і формули уточнюються, виправляються, збагачуються, але ніколи не відкидаються повністю. Цю практику нормальної науки повністю відкидав Лисенко.

Нам цікаво: яким чином О. О. Любіщев, майже наш сучасник, встиг так багато зробити, так багато надумати? Останні десятиріччя, – а помер він у 82 роки, – працездатність та ідеєпродуктивність його тільки зростали. Справа навіть не у кількості, а у тому, як, яким чином він цього добивався. Осць цей спосіб і є найбільш привабливим творінням Любіщева. Те, що він розробив, являло собою відкриття, воно існувало незалежно від усіх інших його робіт і досліджень. Ззовні це була суто технологічна методика, яка ні на що не претендувала, – так вона виникла, але протягом десятків років вона набула моральної сили. Вона стала ніби каркасом життя Любіщева. Не лише найвища продуктивність, але й найвища життєдіяльність.

Любіщев не лише сам жив морально, але відчувалось, що у нього існують

якісь важливі критерії цієї моральності, вироблені ним і пов'язані якось з його Системою життя.

Про себе вчений говорив так: «Я дилетант, універсальний дилетант». Слово ж це походить від італійського «дилетто», що означає – задоволення. Тобто людина, якій процес будь-якої роботи приносить задоволення.

Архів Любіщева вражав усіх, хто бачив ці пронумеровані, переплетені томи. Десятки, сотні томів наукової та ділової переписки, конспекти, щоденники, статті, рукописи, спогади, замітки, наукові звіти.

Життя Любіщева можна було відтворити у всіх його звивинах, рік за роком, більше того – день за днем, майже за годинами. Не перериваючись, Любіщев вів свій щоденник з 1916 р. – і в дні революції, і в роки війни, вів його лежачи в лікарні, вів у експедиціях, поїздах і, виявляється, не існувало причини, події чи обставини, за яких не можна було б занести у щоденник декілька рядків. Та це були, власне, і не щоденники. Адже в них не було емоцій, цікавих деталей часу, мова їх була одноманітна, в ній відсутня будь-яка інтимність. Скрізь був короткий перелік зробленого за день, оцінений в годинах і хвилинах і ще якихось цифрах. Нічого з того, що зазвичай складає тіло щоденників, – ні описів, ні подробиць, ні роздумів. Наприклад:

«Ульяновськ. 7.4.1964. Систем. Ентомологія: (два малюнка невідомих видів Псилліолес) – 3 г.15 хв.

Визначення Псилліолес – 20 хв. (1,0).

Додаткові роботи: лист Славі – 2 г. 45 хв. (0,5).

Суспільні роботи: засідання групи захисту рослин – 2 г. 25 хв.

Відпочинок: лист Ігорю – 10 хв.; Ульяновська правда – 10 хв.,

Лев. Толстой «Севастопольські оповідання» – 1 г. 25 хв.

Всього основної роботи 6 г.20 хв.

Сам Любіщев не претендував на те, щоб називати ці записи щоденниками. Він вважав, що його книги ведуть «облік часу». Ніби бухгалтерські книги, де він за своєю системою веде облік витраченого часу.

У кінці кожного місяця підводились підсумки, будувались якісь діаграми, складались таблиці. А в кінці року знову, вже на основі місячних звітів, складався річний звіт, таблиці .

З 1916 року по 1972-й, по день смерті, п'ятдесят шість років підряд, О.О. Любіщев акуратно записував витрати часу. Він не переривав свого літопису жодного разу, навіть смерть сина не завадила йому зробити відмітку у цьому нескінченному звіті. Але і бог часу Хронос також ні разу не перестав махати своєю косою.

З роками у Любіщева від постійного стеження за часом виробилось

спеціальне відчуття часу: біологічний годинник став у нього органом і чуття і свідомості.

Ще до нашої ери філософи та науковці намагались приборкати час, приручити, зрозуміти його природу, бо і тоді він пригнічував людей своєю швидкоплинністю. Так, Сенека писав: «Все, о Люцилій, не наше, а чуже, тільки час наша власність. Природа дала нам у володіння лише цю вічно текучу і непостійну річ... Люди зовсім не цінують чужого часу, хоча він єдина річ, котру не можна повернути назад при всьому бажанні... Зізнаюсь, я чиню, як люди марнотратні, але охайні – веду рахунок своїм витратам. Не можу сказати, щоб я нічого не втрачав, але завжди можу звітувати перед собою, скільки я втратив, яким чином, і чому». [3, с.10].

Відомо, що щасливі не спостерігають за часом, вірно і інше – що і ті, що не стежать за часом, уже щасливі. Однак, Любіщев добровільно взяв на себе нещасливий обов'язок – стежити за часом. Любіщев у двадцять з гаком років, починаючи свою наукову роботу, чітко знав, чого він хоче. Він сам сформулював програму своєї роботи і визначив тим самим весь характер своєї діяльності фактично до кінця днів. В 1918 році О. Любіщев сформулював мету свого життя: створити природну систему організмів.

І ось, виявляється, і це примітно, що доля Любіщева – приклад повнокровного, гармонійного життя і значну роль у цьому зіграло невідступне слідування своїй меті. Від початку і до кінця він був вірним своєму юнацькому вибору, своїй любові, своїй мрії. Сам він вважав себе щасливим, і в очах оточуючих життя його було завидним своєю цілеспрямованістю.

Джерела та література

1. Гранин Д. Эта странная жизнь/ Д.Гранин Река времен. – М.: Правда, 1985. – С. 217-323.
2. Голубовский М. Д. За честь природы фехтовальщик / Любищев А. А. В защиту науки: Статьи и письма/ Сост. Р.Г Баранцев, Н.А. Папчинская. – Л.: Наука,1991. – С. 14-24.
3. Сенека Луций Анней Нравственные письма к Луцилию. – М.: «Эксмо» ООО, 2018. – 256 с.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, МУЗЕЙНИЦТВА І ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

Збереження нашої культурно-історичної спадщини і її глибокого та системного дослідження є важливим завданням держави та науковців. Це завдання особливо актуалізувалося відновленням незалежності України. Відповідно, з'явилося багато публікацій, присвячених даній проблемі. Зокрема, колективне дослідження Г. С. Дем'янчука, Б. Г. Дем'янчука, А. Г. Дем'янчука «Українське краєзнавство: сторінки історії» [1], Климчука [2], П. Т. Тронька «Родовід українського краєзнавства» [3], О. А. Казмірчука про розвиток церковно-історичного краєзнавства [4], І. А. Карсима про церковну археологію і музейництво в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття [5], ціла низка праць М. Ю. Костриці [6,10].

Пізнання свого і нових країв відбувалося ще з давніх часів, але це відбувалося у поєднанні з практичною діяльністю людей. У силу специфіки своєї професії мимовільними мандрівниками були купці, торговці, які привозили із собою не тільки якісь оригінальні речі, а й розповіді, враження про відвідані землі. Досить часто ці розповіді мали значну частку домислів і фантазій, але все рівно вони піднімали інтерес до подорожей, до пізнання нового. Найдавніші відомості про українські землі і народи, які їх населяли, містяться у письмових описах давньогрецького історика Геродота (484-425 рр. до н. е). Наступним автором описів земель, зокрема і українських, був теж давньогрецький географ та історик Страбон (66-20 рр. до н. е). На географічних картах українські землі першими показали астроном і картограф Клавдій Птолемей (90-160 рр.) і картограф Помпоній Мела зі Стародавнього Риму. З виникнення і поширенням християнства почали здійснювати мандрівки з місіонерською метою і священники. Деякі мандрівники вели під час подорожі щоденники. Про українські землі залишив свої подорожні записи єпископ Бруно з німецького міста Кверфурта, який відвідав з візитом Великого князя київського Володимира Святославича. Збереглися записи посла Папи Римського Плато Карпіні, який побував у Києві 1246 року. Через шість років Київ відвідав посол французького короля Людовика ІХ Вільгельм Рубрук. Українськими джерелами про життя населення у період Київської держави і Галицько-Волинського князівства як спадкоємця української державності є літописи – «Повість минулих літ», Лаврентіївський, Іпатіївський та Галицько-Волинський.

1421 року українськими землями через Львів, Луцьк, Кам'янець подорожував французький дипломат Жильбер де Лянуа. Його записи відзначаються докладністю і захопленням красою і гостинністю, яку він побачив і відчув в Україні. А про Житомир, а також Київ і Луцьк залишив свої подорожні записи посол Венеції Амвросій Контаріні, який проїжджав українськими землями на шляху до перського шаха у 1473–1474 роках. 1548 року першу окрему карту українських земель зробив географ Бітіста Ан'єзе. 1549 року німецький мандрівник Зигмунт Герберштейн став автором першого докладного опису українських земель. 1550 року наші землі відвідав Михайло Литвин, яскраво описавши свої враження у подорожньому щоденнику. Відомі записи про життя і побут козаків на Запорозькій Січі залишили посол австрійського імператора Рудольфа II Еріх Лясота (1594 р.), а також французький військовий інженер Гійом-Лавассер де Боплан (1635 р.). Про подорож у 1670-х роках через 272 населених пункти України записав у своєму щоденнику німецький посол Ульріх фон Вердум. З українських авторів можна назвати Якова Сушу, уніатського єпископа з міста Холм, який 1646 року зробив опис Холмської землі. Українськими джерелами про козацьку добу є літописи Григорія Грабянки, Самійла Величка, Самовидця, а також Густинський.

Отже, початковий період краєзнавства мав описовий, неорганізований і несистемний характер, але він дав можливість нагромадити знання (матеріал) для подальшого його аналізу, систематизації і, звичайно, перевірки на правдивість.

Значний вплив на розвиток української культури загалом і піднесення краєзнавства на новий рівень справили ідеї Просвітництва, які набули поширення в Україні у XVIII столітті. Усвідомлення необхідності здобуття і поширення освіти та утвердження природних прав людини – вільного вибору способу занять, місця проживання і свободи пересування спонукали, з одного боку до суспільно-політичних змін, з другого боку, створило передумови підвищення мобільності населення, активізації міграційних рухів, що супроводжувалося пізнанням нових земель і місцевостей. Це пізнання поступово набувало системного характеру : почали розробляти анкети, вводити статистичні дані, що створювало передумови для комплексних краєзнавчих досліджень. Таким центром стало місто Глухів, нова гетьманська столиця після зруйнування Батурина. Тут закладали основи статистичних і етнографічних досліджень такі українські вчені як Дмитро Пащенко, Петро Симоновський, Андрій Чапа, Опанас Шафонський. Статистичні анкети для демографічних досліджень розробив Федір Туманський. Першими комплексними дослідженнями стали «Топографічний опис Чернігівського намісництва» О. Шафонського, укладеного ним 1780 року, «Записки про Малоросію, її

мешканців і виробництво» Якова Маркевича, яка вийшла окремою книгою 1790 року і статистичного характеру «Генеральна табель по Волинській губернії, зроблена 1795 року.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття в Україні набув поширення романтизм – напрям у літературі і мистецтві, який полягав у підвищеному інтересі до історії свого народу, його мови, побуту, звичаїв і традицій. Це активізувало етнографічні і краєзнавчі дослідження, сприяло пробудженню національної свідомості українців. Це створило передумови для формування окремого історичного напрямку краєзнавства. Його першими представниками можна вважати Якова Марковича, Василя Рубана (автора «Короткого літопису Малої Русі»), Максима Берлинського (автора «Історії міста Києва»). На початку XIX століття їхня плеяда поповнилася новими представниками. Так, 1809 року старший учитель Полтавської чоловічої гімназії Федір Каруновський упорядкував «Топографічний опис Полтавської губернії» і того ж року губернський прокурор з Житомира С. В. Русов написав «Волинські записки». Першим фундаментальним дослідженням стала «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, яка була опублікована 1822 року. Наступною ґрунтовною працею було дослідження Миколи Маркевича «Історія Малоросії» (1843 р.). Набули поширення історико-статистичні описи губерній Миколи Арандаренка (про Полтавську губернію), Вадима Пассека (про Харківщину), Аполлона Скальковського (про Новоросійський край). Так як на Правобережній Україні залишався сильним культурний і економічний вплив поляків, відповідно вони також долучилися до наукового дослідження окремих регіонів. У зв'язку з цим варто відмітити наступні праці: Михайла Грабовського «Огляд могил, валів і городищ Київської губернії» (1848 р.), Юзефа Крашевського «Спогади з Волині, Полісся і Литви» (1840 р.), Василя Домбровського «Луцьк», Олександра Пшездецького «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часів» (1841 р.), Юзефа Снядецького «Полісся. Географічне розташування, рільництво, торгівля» (1845 р.), Фортуната Новіцького «Волинь та її мешканці у 1863 році. Короткий опис губернії через призму географії і статистики» (1870 р.).

Також зростає актуальність і популярність етнографічних досліджень. Так, Григорій Калиновський описав весільні обряди в різних регіонах України. Виходять збірки українських народних пісень, укладені Василем Трутовським, Цертелєвим, Михайлом Максимовичем. Навіть польські письменники в Україні захопилися українською тематикою, що зумовило виникнення «української школи в польській літературі». А це, в свою чергу, сприяло зближенню українського і польського народів. Паралельно набували піднесення національно-визвольні рухи поляків і українців.

На західноукраїнських землях ініціаторами етнографічних досліджень стали члени «Руської трійці» – Іван Вагилевич, Яків Головацький, Маркіян Шашкевич. Зокрема, І.Вагилевич був автором таких досліджень як «Гуцули, мешканці східного узгір'я Карпат» (1837 р.), «Бойки, русько-словянське плем'я в Галичині» (1839 р.), «Лемки, мешканці західного узгір'я Карпат» (1841 р.). А Яків Головацький досліджував фольклорну спадщину західноукраїнського населення».

Отже, романтизм як напрям у літературі та мистецтві посприяв пробудженню національної свідомості і активізував інтерес до історичного минулого українського народу, що виявилось у написанні системних і комплексних досліджень історико-краєзнавчих, історико-статистичних, історико-демографічних досліджень.

Просвітництво і романтизм зробили значний вплив і представників заможних верств – поміщиків, чиновників. Серед них поширилося захоплення колекціонуванням картин, монет, стародавньої зброї тощо. Видатними нумізматами на території сучасної Житомирщини у ХІХ столітті були Людвік Беліцький, Северин Голембійовський, Модест Олександрович Деденцов, Казимир Коморовський, Іван Олексійович Орлов, Юзеф Собкевич-Собек, родина Шодуарів, Анджей Янович і його син Аннібал Янович: Серед них, безперечно, чільне місце займає Кароль Станіслав де Шодуар, який упорядкував найповніший каталог монет, сам зібрав велику їх колекцію. Він жив у своєму маєтку в Івниці Житомирського повіту. На жаль, більша частина його колекції нині знаходиться не в Україні, а перебуває у фондах Лондонського музею. Його син Іван (Ян) Максиміліанович Шодуар зберіг лише частину родинної колекції монет. Йому пощастило зберегти колекцію картин, яку пізніше він передав місту Житомиру.

В організації краєзнавчих досліджень значна роль належала православній церкві. Із входженням Правобережжя і Західної Волині до складу Російської імперії посилювався вплив Священного Синоду Російської Православної Церкви. З другого боку, Церква, її ієрархи були авторами або замовниками фундаментальних досліджень найвизначніших релігійних святинь. Так, сам митрополит Євгеній Болховитінов став автором таких праць як «Опис Києво-Софійського собору» (1825 р.), «Опис Києво-Печерської лаври» (1826 р.).

Активізувалися місіонерські поїздки по українських землях. З переходом уніатських церков до православ'я Священний Синод почав організовувати паломницькі подорожі до Почаївської і Києво-Печерської Лавр, до старовинних храмів. 1844 року було опубліковано путівник про мандрівку до Києва історика Російської Православної Церкви і літописця святих місць Андрія Миколайовича

Муравйова. Київ поступово утверджувався у суспільній думці як другий Єрусалим. Києво-Печерська Лавра видавала посвідчення паломника.

У витоків паломницьких подорожей і пізнавальних екскурсій стояли львівські семінаристи, члени «Руської трійці» Іван Вагилевич, Яків Головацький і Маркіян Шашкевич.

Кількість паломників особливо зросла після скасування кріпацтва. Коли в 1850-х роках кількість прочан становила 50-80 тисяч щорічно, то вже на кінець XIX століття – 250 тисяч, а в 1908 – понад 400 тисяч осіб. Керівництво духовних навчальних закладів регулярно відправляли учнів і семінаристів на екскурсії до святих місць. Об'єктами паломницьких екскурсій житомирських, київських, чернігівських семінаристів, гімназистів та студентів були Києво-Печерська Лавра, Видубицький, Михайлівський, Троїцький монастирі, скит у Феофанії, Голосіївська пустинь, Межигірський монастир. Житомирські семінаристи і гімназисти відвідували також Почаївську лавру. Мешканці Лівобережної України здійснювали паломницькі подорожі до Святогірського монастиря у Білгороді Харківської губернії.

З 1911 року паломницькі екскурсії були введені до навчальних програм.

З відкриттям у Києві університету св. Володимира частина його викладачів (професори Г. Данилович, С. Зенович, К. Ставровський), на чолі з першим ректором вишу Михайлом Максимовичем, а також О. Анненковим, М. Берлинським, К. Лохвицьким утворили 1835 року Тимчасовий Комітет для розшуку старожитностей, який став першою пам'яткоохоронною організацією в Україні. За їхньої активної участі було засновано при університеті св. Володимира історичний музей старожитностей, яким протягом 1838–1854 років завідував професор К. Ставровський. Цей Комітет опікувався збереженням решток Ірининської церкви. Найбільш плідною була діяльність Михайла Максимовича, який цілу низку статей присвятив історії Києва і його пам'яток – «Опис старого Києва» (1840 р.), «Про надгробки в Печерському монастирі» (1840 р.), «Видубицький монастир» (1841 р.).

1843 року з ініціативи влади замість вищезгаданого Комітету було засновано Тимчасову комісію для розгляду давніх актів (відома ще як Археографічна комісія). У цій комісії працював і Тарас Шевченко, який замальовував історико-архітектурні пам'ятки (Аскольдова могила, Васильківський форт у Києві, церква всіх святих у Києво-Печерській лаврі, Китаївська пустинь, Покровська церква у Переяславі, Почаївська лавра). Проводив дослідження і на території сучасної Житомирщини. Відомо, що Т.Шевченко побував у Гульську Новоград-Волинського повіту і самому Житомирі. Активною залишалася історико-краєзнавча діяльність Михайла Максимовича. Так, 1856 року з'явилася його праця «Дні і місяці українського

селянина», 1865-го – «Записки про перші часи Київського Богоявленського братства», 1866-го – «Про місце київської церкви св. Андрія», 1867-го – «Про час заснування Києво-Софійського собору», 1869-го – «Про будівництво церкви св. Кирила».

Поряд з Києвом активними центрами історико-краєзнавчих досліджень були Харків, Одеса і Миколаїв. Саме в Миколаєві ще 1806 року було засновано перший музей старовини в Україні. Тут найбільшу кількість експонатів становили стародавні монети, медалі, зброя. А 1807 року музей відкрили при Харківському університеті. Наступний музей з'явився 1825 року в Одесі. Його заснували члени Одеського археологічного гуртка І. Стемпковський і Ч. Бларамберг. Тут експонувалися колекції давньогрецьких, давньоримських речей, знайдених на півдні України. З ініціативи І. Стемпковського і Дюбрукса 1826 року було засновано музей старовини і місті Керч. З 1829 року почав діяти Херсонський археологічний музей.

1839 року в Одесі з ініціативи І. Стемпковського утворилося товариство історії і старожитностей. До його складу увійшли М. Киряков, Д. Княжевич, О. Левшин, О. Маркевич, М. Мурзакевич, А. Скальковський. Мурзакевич М. 1839 року розпочав археологічні розкопки на острові Зміїному, а також на території Ольвії і Феодосії. При цьому товаристві 1842 року заснували музей, яким завідував Микола Мурзакевич. А з 1844 року розпочато видання «Записок Одеського товариства історії і старожитностей». Всього було видано 33 томи наукових праць.

З появою гімназій та університетів в Україні набули поширення екскурсії гімназистів і студентів. Підвищували їхній інтерес існуючі при навчальному закладі музейні експозиції при предметних кабінетах. Протягом навчального періоду практикувалися прогулянки на природу: до лісу, на річку. Якщо говорити про Київ, то студенти і гімназисти відвідували Ботанічний сад Київського університету, а також приміські місцевості – Пущу-Водицю, Святошин, Шулявку. На вакаціях (канікулах) могли бути триваліші і дальші подорожі. Як свідчить «Книга рекордів України», «біографія українського туризму почалася у 1876 році, коли професор Новоросійського університету в Одесі провів першу екскурсію студентів у Крим». Відомо, що 1883 року 20 молодих людей зі Станіслава, Коломиї, Перемишля, Сокаля, Тернополя здійснили похід за маршрутом Станіслав – Манявський Скит – Надвірна – Делятин – Микуличин – Коломия. Наступну подорож організував гурток мандрівників при Академічному братстві. До речі, до організації подорожі мав стосунок також Іван Франко, який склав гумористичну програму походу. Подорож здійснили по Стрийсько-Коломийському підгір'ю. 1885 року члени Академічного братства організували третю подорож, тепер уже по Поділля, у

якій взяли участь 25 українських студентів з Краківського, Львівського і Чернівецького університету. Варто окремо зазначити, що організаторами цієї подорожі були Іван Франко, Євген Олесницький, Микола Шухевич.

1890 року в Одесі було засновано гірський клуб, який організував проведення у квітні 1891 року екскурсії до Криму. Члени клубу займалися дослідженнями в різних галузях: археології, ботаніки, зоології, геології, географії, етнографії тощо. Саме вони розробили першу туристичну стежку для пішохідної екскурсії у Кримських горах від водоспаду Учан-су до східного схилу Яйли. Її назвали Штангеєвською і її можна вважати першою екологічною стежкою. Наступна стежка була названа Боткінською, яка вела до водоспаду Яузлар 1892 року були проведені перші учнівські екскурсії до Криму. Того ж року гірський клуб розпочав підготовку учителів як керівників екскурсій.

Активно подорожувала західноукраїнська молодь. З 1909 року при Львівській гімназії було засновано «Самовиховну шкільну громаду» і за її прикладом – і в інших гімназіях західноукраїнських земель. Вони організовували для учнів екскурсії і прогулянки. Подальшій активізації екскурсійного руху сприяло утворення молодіжних спортивно-пожежних товариств «Січ», «Сокіл», «Пласт». Пластуни особливо активно займалася туризмом, таборуванням. Перший пластовий гурток виник при Львівській академічній гімназії 12 квітня 1912 року. Іван Франко продовжував підтримувати це молодіжне явище.

А на підросійській Україні такими ентузіастами були Вячеслав Іванович Петров, викладач давніх мов, професор Київського університету, автор статті «Про літні екскурсії учнів Києво-Печерської гімназії», а також викладач історії Київського реального училища, відомий київський топограф П. Добровольський. Протягом 1912 року він зі своїми учнями здійснив кілька екскурсій старим Києвом і його околицями. Набували поширення подорожі до Канева на могилу Тараса Шевченка.

Стосовно організації учнівських екскурсій піднімалися питання на педагогічних з'їздах, які проходили 1916 року в Києві, Одесі, Харкові. 1916 року було надруковано книгу «Короткий провідник для природничих екскурсій по Києву та його околицях»

Після скасування кріпацтва активніше почали розвиватися ринкові відносини, зросло значення технічних і точних наук. З 1870 року почало свою діяльність Київське відділення Російського технічного товариства, яке організовувало виробничі екскурсії на підприємства з метою популяризації технічних новинок і поширення технічних знань серед учнівської і студентської молоді.

В процесі організації і проведення екскурсій та паломницьких подорожей приходило усвідомлення щодо необхідності збереження історичних пам'яток і їх наукового вивчення. Паралельно це завдання вирішували і духовні, і світські особи. Але початкова організаційна діяльність була все-таки зроблена священиками.

1872 року було засновано церковно-археологічне товариство. Воно виконувало наукові функції при музеї церковної археології.

Призначення останнього: зберігати для науки церковні старожитності. Музей знаходився у віданні і під опікою київського митрополита та під керівництвом ректора Київської духовної академії. Церковно-археологічне товариство при цьому навчальному закладі станом на 1873 рік налічувало 70 членів, які поділялися, згідно тогочасних правил на почесних, дійсних і членів-кореспондентів. Переважаючу частину товариства становили духовні особи: архієпископи, єпископи, священики, викладачі академії та семінарій. Кошти на свою діяльність церковно-археологічне товариство формувало переважно з добровільних внесків членів і пожертвувань осіб, які поділяли і підтримували цілі організації. Так само і музей постійно поповнювався значною мірою за рахунок передачі старожитностей у вигляді пожертви багатьма добродіями. Станом на 1 січня 1889 року в музеї зокрема зберігалось 21184 предметів старовини. Окрім того, у бібліотеці музею вже налічувалося 1190 старовинних книг.

Географічна близькість Житомира до Києва сприяла зацікавленості церковно-археологічного товариства і музею при Київській духовній академії старожитностями Волині, у свою чергу духовенство Волинської єпархії придивлялося до церковно-археологічної діяльності киян, поступово включаючись у коло інтересів церковно-історичного краєзнавства, церковної археології. Велику роль у налагодженні зв'язку між Києвом і Житомиром належить Миколі Петрову, видатному досліднику церковної археології. Відомо, що по закінченні 1865 року Київської духовної академії він викладав російську словесність у Волинській духовній семінарії, був першим редактором «Волинских епархиальных ведомостей». 1868 року, здобувши ступінь магістра богослов'я, повернувся до Київської академії уже як викладач. 1870 року він став доцентом, а 1871 р. – екстраординарним професором академії. Коли 18 жовтня 1872 року утворилося церковно-археологічне товариство, він став його секретарем, а також «блюстителем» музею при академії.

Перші організовані форми церковно-історичних досліджень на Волині почали з'являтися наприкінці 1880-х років. Пов'язане це з діяльністю православного Свято-Володимирського братства у м. Володимирі-Волинську. У статуті братства визначалося одне із головних завдань: охорона від псування і

руйнування церковних пам'яток м. Володимир-Волинська та його околиць. Для цього було утворено перше на Волині Давньосховище та бібліотеку при ньому. Офіційне відкриття Давньосховища відбулося 31 жовтня 1887 року. Його організаторами були члени братства – Володимир Антонович, відомий історик і громадський діяч, а також не менш знаменитий мистецтвознавець Адріан Прахов, який 1886 р. досліджував храми Волині. Вони та інші братчики збирали і передавали до Давньосховища різні старожитності, давали їм мистецтвознавчу та історичну оцінку. Статут Свято-Володимирського братства визначав видову різноманітність старовинних речей, які передавалися до Давньосховища:

- стародавнє начиння православних храмів, а саме – залишки іконостасів, святі ікони, посуд та різні предмети богослужбового призначення;

- стародруки і рукописні церковно-богослужбові книги та інші збережені у храмах рукописи і книги;

- фотознімки, гравюри і описи давніх храмів Волині та церковного майна.

Крім того, братство ставило завдання збирати, по можливості, повні відомості про всі стародавні церковні пам'ятки, святі ікони, посуд, книги, які є у різних монастирях і церквах Волині.

Статутом братства передбачалося, що ці предмети або становлять його власність або приймаються тільки на зберігання від храмів на основі відповідного клопотання. Братство могло і купляти старожитності, але на це потрібно було одержати дозвіл єпархіального архієрея.

Усі старожитності, які містилися у Давньосховищі, заносилися до відповідних облікових книг та каталогів, ведення яких покладалося на завідуючого Давньосховищем. У братстві була посада хранителя древніх церковних будівель, який, згідно статуту, завідував Мстиславським храмом і залишками храму в урочищі «Стара Кафедра», наглядав за утриманням їх у порядку і відповідав за охорону їх від подальшого руйнування.

Головним попечителем братства був єпархіальний єпископ Волинський і Житомирський. Від початку утворення Свято-Володимирського братства ним став Палладій (в миру – Павло Федорович Ганкевич), а з 1899 по 1902 р. – архієрей Модест (Данііл Костянтинівич Стрельбицький). Саме з його ім'ям пов'язана значна активізація церковно-історичної краєзнавчої діяльності на Волині. Він підтримував Свято-Володимирське православне братство, сприяв заснуванню ще одного Давньосховища – при Луцькому Хрестовоздвиженському братстві.

Архієпископ мав уже значний досвід в організації церковно-історичного краєзнавства у тих єпархіях, де йому доводилося служити. Так, він заснував археологічний музей у м. Холмі, давньосховище у Нижньому Новгороді. Його прихід на архієпископську кафедру у Волинській єпархії 1889 року благотворно

вплинув на покращення справи охорони пам'яток церковної старовини, відновлення їхнього первозданного вигляду. Одним із перших кроків архієпископа Модеста став ремонт і облаштування Успенської Подольської церкви у Житомирі, який тривав з 1890 по 1892 рік. В результаті, окрім безпосереднього ремонту храму, навколо церкви збудовано огорожу – частково кам'яну і частково дерев'яну; при вході на церковний погост споруджено будівлю церковно-парафіяльної школи, залізні ворота і кам'яну каплицю; у церкві влаштовано опалення і новий приділ. Особливим об'єктом уваги архієпископа Модеста була Почаївська Успенська Лавра. Завдяки його керівництву і сприянню оновлено лаврські церкви і корпуси, побудовано нове приміщення друкарні, школи та іконописної майстерні, в одній із кімнат Лаврського архієрейського будинку влаштовано домову церкву в ім'я Архістратиґа Михаїла.

Архієпископ Модест відновив Мстиславський храм. Як бачимо, діяльність архієпископа Волинського і Житомирського поширювалася і на відновлення старих церков і побудову нових, особливого значення він надавав збереженню церковно-історичних пам'яток. Ще 1891 року він запропонував на єпархіальному з'їзді організувати у Житомирі при архієрейському домі Давньосховище. Адже невдовзі по прибутті на посаду архієрея в м. Житомир він, оцінивши межі діяльності Свято-Володимирського братства і Давньосховища при ньому, визначив його недостатнім для охоплення усієї території єпархії. Тому підтримав заснування Давньосховища у Луцьку, а також висловив пропозицію про відкриття подібної установи і в Житомирі. Тоді ж 1891 року був вироблений проект створення Давньосховища старожитностей при Житомирському Володимиро-Василівському братстві в архієрейському будинку. 1892 року на єпархіальному з'їзді виділено кошти на облаштування Давньосховища. А 15 травня 1893 року відбулося його відкриття, під час якого виступив викладач Волинського жіночого духовного училища Орест Фотинський. Він розповів про необхідність збирання пам'яток старовини Волині і про значення в цьому відношенні Давньосховища. Приклад організації музею церковної археології, а невдовзі і церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії та подальший досвід спільної діяльності підтвердив необхідність і важливість такої об'єднаної співпраці. Тому Орест Фотинський висловив думку про необхідність створення у Житомирі наукового товариства. Він наприкінці 1892 року письмово звернувся до архієпископа Модеста з цією пропозицією, який відгукнувся на цю пропозицію і

1893 року було засновано Давньосховище також у Житомирі. Діяльність його передбачала основну мету: зберегти від можливого псування і подальшої втрати цінні старовинні речі богослужбового призначення у тих церквах

Волинської губернії, які не мали належних умов для їх зберігання. Також архієпископ закликав робити речові пожертви у Давньосховище старожитностей. І в день його відкриття жертводавці передали цінні рукописні книги: Октоїх 1739 р., Євангеліє 1636 р., а також різні видання Острозької друкарні. Тут, у Давньосховищі, була влаштована виставка, на якій експонувалися автографи Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Кочубея і багато археологічних знахідок, значна частина з них – давньогрецького походження. Разом з Давньосховищем було відкрито і бібліотеку.

Невдовзі стала зрозумілою необхідність в опрацюванні і систематизації речей Давньосховища, виявилася потреба у залученні широкого кола освічених і зацікавлених людей до цієї справи.

Як свідчать матеріали наукового дослідження О. А. Казмірчука, з ініціативи викладача Волинського жіночого духовного училища Ореста Фотинського та за підтримки архієпископа Модеста засновується і з січня 1894 р. розпочинає свою діяльність Волинське церковно-археологічне товариство. Співзасновниками його стали 48 осіб, з них 42 – дійсних членів і членів-змагальників. До складу товариства увійшли високоповажні особи: окрім самого архієпископа Модеста, також митрополит Санкт-Петербурзький Палладій, єпископ Подільський Димитрій, єпископ Канівський Сильвестр, обер-прокурор Синоду К. Победоносцев, начальник краю граф А. Ігнат'єв, ректор Київської духовної академії та ін. Вони входили до числа почесних членів. Безумовно, це надавало новоствореному товариству високого статусу і допомагало у налагодженні подальшої діяльності.

Волинське церковно-археологічне товариство керувалося у своїй роботі Статутом, який був затверджений Синодом 22 березня 1893 року. Керівним органом Товариства став Розпорядчий комітет, який очолив М. Барський. Давньосховищем опікувався Орест Фотинський.

Активну участь у налагодженні діяльності Волинського церковно-археологічного товариства брав архієпископ Модест. Адже він мав уже значний досвід у церковно-історичному краєзнавстві: був засновником археологічного музею у м. Холмі і давньосховища у м. Нижньому Новгороді, входив до складу церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії як дійсний член. Тому він давав поради і настанови щодо ґрунтовного і докладного опису приходу, храму, обрядів і звичаїв місцевого населення і т. д. Зокрема, у день заснування і початку діяльності Товариства він радив вивчити, «чи не збереглося в описах архівних або переказах народних, навіть народних піснях вказівок на місця битв православних з татарами, на місця поховань православних. Чи не збереглися на полях і курганах старовинні хрести особливої форми, – що вони означають і про що свідчать?».

Звертав увагу архієпископ і на необхідність пояснення топонімів: «На Волині було багато місцевостей, цікавих за своїм історичним значенням. Так, для прикладу, між Кременцем і Почаєвом і донині існує гора, яка має назву «Божа гора». Чому вона так називається... Відомо, що на Волині було багато діячів на користь православ'я і давніх князів з роду Володимира, литовських та інших родів. Необхідно знати, де вони поховані і як відмічені місця їх поховань. Також необхідні відомості, де були стародавні кладовища, чи збереглися їх залишки?». Далі архієпископ підкреслював мету і значення цієї дослідницької роботи: «Відповіді – по можливості докладні і точні – на всі запропоновані питання необхідні для того: а) щоб пам'ятки давньої православної Волині увічнити якими-небудь знаками в храмах або поза ними; б) щоби зібрати, таким чином, матеріал, розробкою якого має зайнятися церковно-археологічне товариство, засноване у Житомирі. А тому пропоную Волинській духовній консисторії довести до відома усіх приходських священиків через благочинних потурбуватися ретельно зібрати необхідні відомості і направити їх мені для подальшого розпорядження. Крім того оголосити, що всі Волинські священики запрошуються бути член-кореспондентами заснованого в Житомирі церковно-археологічного товариства для вивчення Волинської церковної старовини та історії Волинської єпархії з найдавніших часів».

Новим важливим етапом у діяльності товариства стало видання «Волинського історико-археологічного збірника». 1896 року вийшов його перший випуск, а 1900 року – другий. У них вміщено ґрунтовні краєзнавчі дослідження.

Наступним етапом у формуванні організаційних основ церковно-історичного краєзнавства можна вважати затвердження нового Статуту Волинського церковно-археологічного товариства 9 лютого 1905 р. У ньому розширювалася діяльність його членів: надавалося право проводити археологічні дослідження (при умові одержання відповідного відкритого листа), передбачалася активніша публічна діяльність через влаштування виставок, публічних лекцій, ширшу видавничу роботу і т. д.

На жаль, революційні події, зміна влади і політики щодо церкви і пам'яток, які пов'язані з її історією, призвели до занепаду церковно-історичного краєзнавства на багато наступних років і десятиліть.

На науковий рівень підняли краєзнавство і музеєзнавство, а також організацію виставкової та екскурсійної діяльності викладачі світських вищих навчальних закладів України. 1869 року почало діяти Київське товариство дослідників природи, засноване при Київському університеті св. Володимира. Його члени організували науково-дослідні ботанічні, геологічні, зоологічні екскурсії і подорожі, а з 1871 року почали видавати збірники своїх наукових

праць. Також активну наукову діяльність вели члени Історичного товариства Нестора-Літописця, заснованого при Київському університеті 1874 року. Члени цього товариства проводили археологічні екскурсії, писали наукові статті і доповіді, які виголошували на своїх засіданнях.

Це товариство зніціювало проведення у Києві 1874 року III Всеросійського археологічного з'їзду, а також XI у 1899 році. 1907 року у Києві утворилося Українське наукове товариство, яке, зокрема, займалося і організацією наукових екскурсій. 1909 року також у Києві було засновано Орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кеслера, чільними діячами якого були В. М. Артоболевський, М. В. Шарлемань, які зробили досить багато для організації екскурсійної діяльності в Україні. Важливу роль почало відігравати і створене 1910 року Київське товариство з охорони пам'яток старовини та мистецтва, до якого входили відомі вчені М. Ф. Біляшівський, М. В. Довнар-Запольський, В. В. Хвойко. Це товариство теж організовувало екскурсії з науковою метою.

Помітне місце серед наукових товариств займало і Товариство дослідників Волині, засноване в Житомирі 2 грудня 1900 року. До складу Товариства увійшло близько 130 дослідників, серед яких були і відомі вчені, і аматори-ентузіаста краєзнавчої роботи. У своїй діяльності вони керувалися Статутом Товариства, у розробці якого брали участь археолог С. Гамченко, етнограф і фольклорист М. Коробка. У структурі Товариства були утворені такі секції : етнографічна (голова – Є. Щербицький), історична (гол. М. Трипольський), економічна (гол. Я. Яроцький) і природнича (гол. Р. Собкевич). До складу Товариства входили як почесні і дійсні члени поетеса Леся Українка, етнограф Василь Кравченко, геологи Степан Бельський і Павло Тутковський, ентомолог А. Ксенжопольський, мовознавець і сходознавець Агатангел Кримський, ботанік М. Копачевська, мовознавець О. Шахматов та інші відомі постаті.

Вже на першому засіданні Товариства 15 лютого 1901 року відбулися деякі організаційні зміни. Так, через відмову М. М. Трипольського головою історичної секції став Я. В. Яроцький, а секретарем – О. А. Фотинський. Історична секція, у свою чергу. Складалася із семи відділів : археографії, археології, архівознавства, геральдики, нумізматики, палеографії політичної і побутової історії. Тоді ж на першому засіданні мова йшла про заснування великого музею. Як його основу було вирішено використати музей, який був розміщений у будівлі публічної бібліотеки у Житомирі. Тим більше, що закладав основи цього музею ще у 1896 році Я. Яроцький, один із засновників Товариства дослідників Волині. Він досліджував кургани, давні стоянки і городища (загалом до 1905 року, доки він працював у Житомирі – виявив близько 30 археологічних пам'яток). Одержані знахідки поповнювали фонд музею. Як бачимо, діяльність Товариства і музею відбувалася у тісній співпраці.

1909 року музей, який постійно поповнювали експонатами усі члени Товариства (для прикладу, П. А. Тутковський передав значну частину особистої колекції гірських порід і мінералів, а також геологічні карти, фотографії, монети, книги) уже не поміщався у бібліотечній будівлі, тому музейні експонати перенесли у приміщення Житомирського будинку працелюбства (вугол вулиць Гоголівська і Хлібна), де музей і діяв упродовж наступних років. 1913 року було затверджено Статут Центрального Волинського музею. У його структурі залишалися незмінними згадані вище чотири відділи. Станом на 1 січня 1914 року у музеї налічувалося 8292 експонати. У 1915 році до складу Комітету музею входили : Іван Оскарович Доманевський, Микола Михайлович Судзиловський, Павло Аполлонович Тутковський, Герман Феодорович Блеккер, Борис Сергійович Мезенцов, Олександр Григорович Нікітін, В. Н. Дроздов, а хранителем музею була М. Н. Копачевська.

У той час віце-головою Товариства дослідників Волині був Володимир Антонович Любинецький, секретарем – Петро Никандрович Абрамович, природничу секцію очолював Степан Володимирович Бельський, економічну – Олександр Григорович Нікітін, етнографічну – Фома Григорович Закусило, а місце голови історичної секції залишалося вакантним і в 1914 та 1915 роках. Членами Ради Товариства дослідників Волині були Сергій Адамович Бржозовський, Вацлав Длоугі, Орест Фотинський. Загалом Товариство уже об'єднувало 193 дійсних членів і 22 почесних. До числа останніх входили відомі письменники і вчені : Сергій Гамченко, М. Дашкевич, О. Карпинський, Олександр Клосовський, Володимир Галактіонович Короленко, Агатангел Кримський, К. Тімірязєв, Ол. Шахматов. Вони допомагали і науковими консультаціями, і навіть особистими коштами для проведення наукових досліджень. Так, у 1912 році академік Ол. Шахматов надав 400 рублів (це співвідносно з теперішніми 40 тисячами гривень) для видання етнографічних матеріалів, які зібрав Василь Григорович Кравченко.

Отже, Товариство дослідників Волині стало важливим науковим центром в Україні, його навіть неофіційно вважали регіональною академією наук. Частина учених, які були в цьому Товаристві, з часом продовжили свою наукову діяльність у Києві, але житомирський період у їхньому житті став важливим етапом формування їх як учених всеукраїнського і навіть європейського рівня.

Новим етапом у розвитку краєзнавчих досліджень та охорони культурно-історичної спадщини став період творення і становлення української державності у процесі Української національної революції 1917–1921 років.

З утворенням Української Центральної Ради у березні 1917 року з'явилася можливість творення українського культурного життя. Почала приділятися увага і збереженню історико-культурної спадщини. Одним з перших кроків

стало створення при Міністерстві народної освіти Департаменту позашкільної освіти, у складі якого був окремий екскурсійний відділ. Голова цього Департаменту відомий педагог Софія Русова опікувалася і цим відділом, у якому працювали уже згадувані вище В. Артоболевський, М. Шарлеман і наш відомий земляк Данило Щербаківський.

12 травня 1917 року відбулися організаційні збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСІМ). До його складу увійшли відомі українські вчені: М. Біляшівський, М. Василенко, М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов. Очолив Центральний комітет М. Біляшівський. Він же був і комісаром з охорони пам'яток на Київщині. Він у травні 1917 року направив у вище згадану організацію клопотання про необхідність ремонту і охорони Андріївської церкви у Києві. Також він клопотався загалом про збереження церковного майна, зокрема наголошував на необхідності охорони ризниці Троїцького монастиря і розміщеного в ній тимчасово давньосховища. З ініціативи М. Біляшівського було створено комісію з обстеження стану Андріївської церкви і визначення обсягу першочергових охоронних робіт, щоправда, до самих робіт ще справа не дійшла. У серпні 1917 року стан Андріївської церкви також вивчав С. П. Яремич. Громадськість також переймалася збереженням цієї архітектурної пам'ятки. Так, К. В. Широцький у газетній публікації писав: «Нехай іде тяжка війна, нехай внутрішній нелад відбирає всю нашу енергію і всі кошти, а все ж таки не можна спокійно поставитися А на Чернігівщині активну позицію зайняв В. Л. Модзалевський, комісар з охорони пам'яток цього краю, який у травні 1917 року звернувся до Чернігівської губернської учительської спілки із закликом зберігати культурну спадщину. А в липні 1917 року він виступив перед слухачами губернських учительських курсів української мови з циклом лекцій «Пам'ятки чернігівської старовини як зразок українського мистецтва». В. Л. Модзалевський підтримував зв'язки із землевласниками Чернігівщини, котрі повідомляли йому про наявність і стан давніх церков та цінностей, які у них зберігалися. З червня 1917 року почав діяти і Полтавський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, до складу якого увійшли А. Булдовський, В. Липинський, К. Мощенко, Л. Падалка, В. Щепотьєв і наш земляк, уродженець села Шпичинці на Житомирщині Вадим Михайлович Щербаківський. Очолив цей комітет Костянтин Васильович Мощенко.

31 серпня 1917 року з ініціативи Наталії Полонської відбулося організаційне засідання Товариства друзів церковної старовини. Його метою було об'єднання дослідників релігійних пам'яток. До числа засновників цього товариства входили О. Глаголев, О. Жураковський, П. Кудрявцев, С. Маслов,

П. Своєхотов, В. Сладковцев. 3 вересня 1917 року почав діяти відділ музеїв і охорони пам'яток як окремий підрозділ Генерального секретарства освітніх справ. Очолив цей відділ М. Біляшівський. Він звернув увагу тодішнього генерального секретаря народної освіти І. М. Стешенка на необхідність охорони музеїв релігійних старожитностей – єпархіальних, церковно-археологічних, церковно-історичних та ін. М. Ф. Біляшівський також наголосив на охороні Андріївської церкви у Києві і потребі проведення розкопок на місці Зарубського монастиря біля Трахтемирова біля Канева, а також на необхідності реєстрації культових пам'яток. М. Ф. Біляшівський звернувся з клопотанням до Київської міської управи про виділення 10 тисяч рублів для проведення дренажних робіт на Андріївській горі. Це клопотання підтримали і члени Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

З утворенням у листопаді 1917 року Всеукраїнської Православної Ради стало можливим приступити до реєстрації культових пам'яток в Україні. Цю роботу почав виконувати спеціально створений комітет з представників духовенства. 8 грудня 1917 року на засіданні Всеукраїнської Православної Ради було утворено комісію з охорони церковних пам'яток старовини і мистецтва. Свідченням зближення співпраці духовної і світської української влади стало висловлення письмової подяки від українського духовенства Генеральному секретарству народної освіти за «охорону церковної старовини Української церкви, а також охорону національного мистецтва в церковному житті». ВПЦР делегувала своїх представників до складу Центрального комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва – дияконів Голика, Дурдуківського і Мазюкевича. Тепер уже саме духовенство зверталося до представників української влади з приводу охорони пам'яток. Так, голова Чернігівської ради соборного управління протоієрей Єфімов у листопаді 1917 року звернувся до Чернігівського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва з проханням допомоги в організації охорони соборів Чернігова від можливих грабунків. Тому у відповідь на це прохання секретар Чернігівського комітету В. Л. Модзалевський направив клопотання до Чернігівської міської ради про забезпечення охорони соборів у нічний час озброєними караулами.

Гетьман Української Держави Павло Скоропадський також приділяв значну увагу охороні історичних і культурних пам'яток. Так, у червні 1918 року утворено було при Міністерстві віросповідань відділ охорони церковної старовини. А при Головному управлінні мистецтв і національної культури, яке очолював Петро Дорошенко, почала діяти Комісія з охорони пам'яток старовини і мистецтва. Одними з перших завдань було поставлено видання закону, який охороняв би пам'ятки старовини і мистецтва, а також необхідність заснування губерніяльних архівних комісій. Ця Комісія налагодила видання

журналу «Українська старовина», який виходив у Кам'янці-Подільському. Проект пам'яткоохоронного закону станом на 26 квітня 1918 року був уже підготовлений і схвалений радою відділу охорони пам'яток. Але до затвердження закону справа, на жаль, не дійшла. 29 квітня до влади прийшов Павло Скоропадський.

З проголошенням Української гетьманської держави Павло Скоропадський приділяв увагу і охороні пам'яток мистецтва і старовини. При Головному управлінні мистецтв і національної культури, яке очолював Петро Дорошенко, відновилася робота відділу охорони пам'яток. У цьому відділі працювали: М. Біляшівський (голова), а також А. Гарбар, О. Гуцало, Н. Данько, В. Іщенко, Ф. Кондрашенко, І. Косенко, Г. Красицький, І. Моргілевський, А. Постоловський, К. Татарин, К. Трохименко, К. Широцький. В. Шугаєвський. До числа ентузіастів охорони пам'яток церковної старовини належали протоієрей Й. П. Кречетович і його колеги. Велику роботу почала проводити утворена у листопаді 1918 року Всеукраїнська академія наук. У її структурі було створено Археологічний комітет. У той час у деяких губернських містах діяли громадські організації, які переймалися проблемами збереження культурної спадщини. Так, на початку листопада 1918 року у Полтаві Костянтин Васильович Мощенко заснував і очолив Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва. У Житомирі таким ентузіастом був директор учительської семінарії Павло Григорович Постоев, який 1918 року видав один з перших в Україні підручників з географічного краєзнавства «Рідний край».

Активно діяли на ниві краєзнавства члени осередків «Просвіти» у різних українських містах: Вінниці (Д. Маркович), Житомирі (В. Кравченко), Кам'янець-Подільську (Н. Григоріїв-Наш), Києві (М. Біляшівський, С. Єфремов) Лебедині на Харківщині (П. Зайцев), Одесі (І. Липа, А. Ніковський, С. Шелухін), Олешках на Херсонщині (М. Куліш), Охтирці на Сумщині (Б. Антоненко-Давидович), Чернігові (Д. Дорошенко). Протягом 1918 року просвітяни видали низку краєзнавчої літератури: «Наші національні скарби» Миколи Біляшівського, «Коротенька історія Чернігівщини» Дмитра Дорошенка, «Шевченкова могила» Сергія Єфремова, «Од Києва до Канева: історичні місцевості» В. Романовського, «Слобожане : історико-етнографічна довідка» Миколи Сумцова.

Директорія УНР в умовах воєнних дій проти агресії Радянської Росії не мала змоги приділяти значну увагу питанням розвитку культури і, зокрема, збереженню історичних пам'яток. Проте, незважаючи на несприятливі обставини, все-таки запровадила у губерніях і повітах УНР посаду комісара з питань охорони пам'яток старовини і мистецтва. Прагнули підтримати цю

справу й ентузіасти на місцях. Так, у Полтаві Михайло Якович Рудинський заснував Галерею мистецтв, написав книгу «Архітектурне обличчя Полтави». Продовжував діяти Полтавський музей старожитностей, яким керував Вадим Михайлович Щербаківський, учений-етнограф і археолог.

В умовах, коли відновилася війна проти радянської Росії за збереження незалежності постала потреба «утворити комісію для написання історії війни українського народу за визволення свого краю». Одним із важливих кроків виконання цього завдання стало відкриття у Києві 1920 року військово-історичного музею-архіву. Разом з тим відмітимо, що воєнні дії великою мірою завадили його подальшій діяльності і загалом реалізації політики української влади щодо охорони культурно-історичних цінностей.

З радянською владою українське населення «познайомилося» уже в 1919 році, коли в Харкові утвердився більшовицький уряд. У лютому 1919 року він утворив при Народному комісаріаті освіти Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, до складу якого ввійшли С. Таранущенко, Ф. Шміт. У складі комітету діяли такі секції: архівно-бібліотечна, архітектурно-монументальна, музейна. Були утворені підпорядковані Всеукраїнському комітету повітові та губернські комітети.

Але в умовах, коли до влади на більшовицьких гаслах прийшли люди із заледве початковою освітою і низькими моральними принципами, охорона пам'яток мистецтва і старовини була важливою і необхідною справою лише представників української інтелігенції, яких і так донедавна налічувалося небагато, а з приходом радянської влади вагома їх частина мусила емігрувати. Як можна було упередити грабування поміщицьких маєтків і палаців червоноармійцями? Як можна було завадити проведенню самочинних обшуків і реквізицій представниками нової влади або тих справжніх злочинців, які казали, що діють за наказом радянської влади? Коли в Житомирі у самого Василя Григоровича Кравченка представники такої влади самочинно забрали речі з його будинку?

Коли стався голод на Поволжі 1921–1922 рр., радянське керівництво в Україні, виконуючи наказ російсько-більшовицької влади, почало реквізиції церковних цінностей під приводом подальшої передачі їх для порятунку голодних людей. Протягом квітня – червня 1922 року по всій Україні забирали із лавр, соборів, церков і монастирів речі богослужбового призначення зі срібла, золота, платини. Хоча офіційно декларувалося, що по одній речі, необхідній для проведення того чи іншого церковного обряду треба залишати, однак забирали все. Таким чином влада хотіла унеможливити проведення богослужінь і загалом знищити Церкву як ідеологічного супротивника. Адже Церква у християнських заповідях закликала «не убий», «не вкради», а більшовицька влада такі дії

узаконювала. Люди більше довіряли Церкві, а не радянському керівництву, тому влада і спрямувала цей удар під лицемірним приводом надання допомоги голодним людям. Ленін у своєму листі до Молотова писав: «Ми можемо (а тому й повинні) провести вилучення церковних цінностей з найбільш шаленою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням якого б то не було спротиву... А зробити це успішно можна тільки тепер, у момент несамовитого голоду». Ця реквізиція проводилася під гаслом допомоги голодуючому Поволжю, але у той самий час страшний голод переживало населення на півдні України. Як потім виявилось, що на допомогу Поволжю з числа реквізованого влада так нічого і не направила, тобто це був зручний і лицемірний привід забрати і присвоїти цінні речі.

Конфіскація церковних цінностей здійснювалася гвалтовними методами і перетворилася у справжній грабунок. Зривали золоті і срібні оправы з євангелій і оклади з ікон, а самі книги та ікони викидали на смітник або глумилися: стріляли в них, розрубували або кидали під ноги і ходили по них. Коли священники пропонували, що зберуть необхідну кількість продуктів, рівнозначну вартості запланованого до реквізиції, радянське керівництво категорично відмовлялося. Тобто не продукти були потрібні більшовицькій владі...

Унаслідок цієї антирелігійної кампанії втрати були величезні. Особливо це стосувалося Києво-Печерської лаври. Було конфісковано срібних речей загальною вагою 11 тонн, золотих – близько 64 кг, а також 2417 діамантів, кожен з яких був вагою від 3 до 5 каратів (а кілька мали вагу близько 9 каратів), 1106 штук смарагдів, 1345 штук рубінів, 41 сапфір, 10 низок перлів, 18 штук перлових риз з дорогоцінним камінням, 6 обрусів з вінцем і коронкою. Серед 500 найдорожчих предметів: золотий хрест, подарований Богданом Хмельницьким; панагія з діамантовими прикрасами, подарована царицею Анною; золота панагія з присвятою царя Петра I, дорогоцінна панагія з діамантовими прикрасами від Катерини I; золота лампада з китицею діамантів і перлів (241 діамант і 207 перлів), подарована Катериною II; дорогоцінна золота лампада з діамантовою китицею від царя Олександра II; вишита перлами плащаниця; прикраса зі смарагдами і рубінами з ікони Обручника Йосифа; євангеліє із золотою верхньою обкладинкою, яка мала вагу понад 4 кг і була інкрустована 200 діамантами і срібною нижньою обкладинкою вагою близько 3 кг, прикрашеною дорогоцінним камінням; золота риза з ікони Божої Матері, інкрустована 550 діамантами; дві золоті митри з кованого золота, прикрашені дорогоцінним камінням (до речі, ці митри ще 1870 року були оцінені у 25 мільйонів доларів кожна або 50 мільйонів російських рублів).

Багато дорогоцінних речей було забрано, крім Києво-Печерської лаври, також із Братського Богоявленського монастиря на Подолі: два напрестольні

срібні хрести, один з яких подарував монастирю Петро Могила, а другий – Петро Конашевич-Сагайдачний; срібну чашу, подаровану матір'ю гетьмана Івана Мазепа. З Михайлівського Золотоверхого собору серед багатьох речей конфісковано срібну раку з п'ятьма срібними свічниками вагою понад 390 кг, яку подарував гетьман Іван Мазепа.

Такої ж долі зазнали й інші церкви і монастирі в Україні. У радянських газетах публікували відомості про кількість і загальну вагу вилучених цінностей, але ці дані були значно занижені від реальних. Та навіть ці офіційні відомості вражають. Так, з церков Харківської губернії за квітень – початок травня 1922 року конфісковано 428 пудів (понад 3000 кг) срібних речей, у Донецькій губернії за цей же період – 171 пуд (понад 1200 кг) предметів зі срібла, у Чернігівській – 170 пудів срібних і 10 фунтів золотих речей (4,5 кг), в Одеській – 200 пудів срібла і 4 фунти золота, у Катеринославській – 300 пудів срібла і 10 фунтів золота.

Згідно зведених даних, які подавала влада, до 16 травня в Україні було зібрано золота – три пуди 3 фунти (1 фунт = 0,45 кг) і 75 золотників (1 золотник = 4,2 г), срібла – 3105 пудів 22 фунти і 54 золотники, 852 штуки діамантів і алмазів, 117 штук перлів, інших дорогоцінних каменів 2725 штук, 24 митри, інкрустовані дорогоцінними каменями, а також 125 рублів золотом, 8615 рублів сріблом.

У звіті Подільської губернської комісії з вилучення церковних цінностей від 30 червня 1922 року вказувалося, що забрано цінні речі з 70 костьолів, 1048 церков, 21 монастиря і 188 синагог. В результаті реквізовано 129 пудів срібних речей і 1 фунт 35 золотників золотих предметів, а також 60 рублів золотом і 7041 рубль сріблом. Серед найдорогоцінніших речей, які були вилучені: 2 золоті монстранції і золотий хрест з коштовним камінням вагою більше 6 фунтів (близько 3 кг).

А загалом до 16 вересня 1922 року вже було забрано у кілька разів більше церковних цінностей, ніж за період квітень-травень: 34 пудів золота, 24000 пуди срібла, 14770 алмазів та діамантів, півтора пуда перлів і понад два пуди дорогоцінних каменів [1, с. 92-93]

Вражає також те, що більшу частину реквізованих золотих і срібних речей переплавили у бруски-зливки, таким чином для суспільства, для людства ці, без перебільшення, витвори мистецтва були безповоротно втрачені. Під час цих варварських реквізицій церковного майна піддавалися руйнуванню і релігійні споруди. Для прикладу, у селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії під час пошуків коштовностей конфіскатори зруйнували родинний склеп родини гетьмана Данила Апостола у церкві Святого Спаса,

поглумилися над домовинами із останками гетьмана, його дружини та інших родичів.

Проти грабіжницьких реквізицій виступали священики, віряни, але за це їх влада заарештовувала і віддавала під суд. В Житомирі єпископ Федукович у знак протесту вчинив акт самоспалення. На захист церковних речей, які мали мистецьку цінність, піднімали свій голос і науковці, музейні працівники. Інколи їхня наполегливість приносила певний результат. Так, для визначення культурно-історичної цінності церковних речей на Полтавщині запросили Михайла Яковича Рудинського, директора Центрального пролетарського музею у Полтаві та завідувача історико-етнографічним відділом цього музею Костянтина Васильовича Мощенка. Їм вдалося переконати представників губернської влади, щоби 132 кг церковних реліквій зі срібла було передано в їхній музей. Вони також узяли під охорону музею 72 релігійні споруди, 54 з яких були пам'ятками культової архітектури.

Зі впровадженням нової економічної політики і політики українізації дещо поліпшилося становище української культури, але все рівно залишалися складними для розвитку музейної справи та краєзнавства 1920 – початок 1930 роки. Дуже влучну оцінку тому часу дав Федір Ернст у статті «Справа охорони пам'яток мистецтва і старовини у Києві»: «В цілому за минулі роки, незважаючи на страшні обставини... зроблено все ж таки багато. Музейні діячі працювали як пожежна команда, часто в небезпеці, завжди тягали речі на власній спині, незважаючи на голодне існування і на старцівську оплату їхньої праці» [2, с. 162].

В умовах існування радянської влади в Україні українська наукова і творча інтелігенція прагнула зберегти те, що було створено і зроблено під час Української національної революції 1917–1921 років. Головну роль у цьому відігравали українські вчені. Так, наприкінці 1920 року при ВУАН утворилася Комісія краєзнавства, яку очолив академік Андрій Лобода. Членами цієї Комісії стали М. Василенко, В. Липський, П. Тутковський, О. Фомін та ін. Велику роль у першій половині 1920-х років відігравали і осередки «Просвіти».

Саме завдяки ентузіастам і їхній активній діяльності наповнювалися життям новостворені музеї. Такими сподвижниками благородної справи стали Микола Біляшівський, Василь Кравченко, М. Макаренко, Павло Постоев, Данило Щербаківський, Дмитро Яворницький. 1920 року було відкрито Одеський державний художній музей, а 1922 р. – Київську картинну галерею. 1924 р. оголошено історико-культурним заповідником територія із залишками будівель, де було давньогрецьке місто Ольвія. 1924 року засновано Коростенський окружний музей краєзнавства, який очолив відомий український археолог Федір Козубовський. З 1926 р. також почав діяти музей-заповідник на

могилі Т. Шевченка у Каневі, а з 1928 р. – музей М. Гоголя у Великих Сорочинцях і музей В. Короленка у Полтаві.

Політика українізації, яка проводилася з 1923 р., помітно поліпшила загальний культурний розвиток в Україні і зокрема в музейництві і краєзнавстві. З 1925 року почав виходити часопис «Краєзнавство». 14 лютого 1925 року на засіданні Президії Укрголовнауки було заслухано і затверджено запропонований М. Яворським проект Положення про Всеукраїнську нараду з краєзнавства. Ця нарада відбулася 28 травня того ж року у Харкові. У її роботі взяли участь відомі вчені Д. Багалій, М. Рудинський, П. Тутковський, М. Шарлеман, М. Яворський, О. Яната та ін. Було створено Український комітет краєзнавства при Головнауці. Очолив цей Комітет М. Яворський. З 1927 року УКК узяв під свою опіку видання часопису «Краєзнавство», який виходив до 1930 року.

У 1920-ті роки особливо активно розвивалося географічне краєзнавство. Автор одного з перших українських підручників «Рідний край» професор Волинського інституту народної освіти з Житомира Павло Григорович Постоев 1925 року у співавторстві з Ф. Федюченком видав підручник «Початкова географія та елементи краєзнавства». Наступного року П.Г. Постоев опублікував краєзнавчий посібник для вчителів, присвячений географії Волинської округи, центром якої був тоді Житомир.

Географічне краєзнавство дало поштовх до активізації туристсько-екскурсійної діяльності. Популяризаторами її стали члени Київської краєзнавчої комісії. Голова цієї комісії Степан Рудницький 1927 року опублікував статтю «Радянська туристка – одна з підойм краєзнавства»

Але невдовзі все завершилося згортанням українізації і розгромом українських культурних сил.

Судовий процес у справі СВУ, а з тим «розстріляне відродження» призвели до занепаду і музейної справи та краєзнавства. Посилився ідеологічний контроль радянської влади, музеї перетворилися у заклади пропаганди комуністичної ідеології і атеїстичної боротьби. Дивним виглядало механічне перенесення методів морального заохочення з народного господарства у культурну сферу. Вводилося в практику соціалістичне змагання між музеями. Так, у березні 1930 р. Коростенський музей звернувся до всіх колективів музейних установ республіки включитися у соцзмагання [3, с. 445]. Владою ставилося завдання: «Краєзнавчі організації повинні всіма силами сприяти мобілізації колгоспного активу на краще проведення робіт з підготовки коня, сільськогосподарського інвентаря і насіння до сівби...» [4, с. 6]. Звичайно, про якусь плідну наукову роботу вже не йшлося. До того ж, радянська влада винищила найбільш діяльних і розумних діячів музейної справи і краєзнавства. Жертвами більшовицької політики стали, зокрема, Тодось Мовчанівський,

Костянтин Васильович Мощенко, Михайло Якович Рудинський, Данило Михайлович Щербаківський. Знищено було і визначні пам'ятки архітектури, особливо це стосується культових споруд. Так, у 1934–1935 роках у Києві знесли комплексну споруду Києво-Михайлівського монастиря, зокрема, Золотоверхий собор, споруджений ще на початку XII століття, а також інші пам'ятки XII століття – Трьохсвятительську церкву, церкву Святої Богородиці на Подолі, Межигірський монастир. У Полтаві зруйнували Хрестовоздвиженський монастир, пам'ятку сімнадцятого століття.

У порівняно кращих умовах перебувало західноукраїнське населення : тут зберігав свою популярність пластовий і туристичний рух. Найбільшими ентузіастами туризму, безумовно, була молодь, об'єднана у скаутську організацію «Пласт». Вони організовували туристичні табори – це таборування стало важливою формою фізичного і морального виховання (вишколу). Пластові табори поділялися на постійні і мандрівні. На початку 1920-х років відновило свою діяльність українське туристичне товариство «Чорногора», яке було засноване ще 1910 року в м. Станіславі (нині м. Івано-Франківськ). Головою відновленого товариства став лікар Ярослав Грушкевич. До складу «Чорногори» входили представники української інтелігенції. Вони організовували екскурсії, туристичні походи, просвітницькі лекції про корисність таких захоплень.

1924 року у Львові утворилося українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство «Плай», яке відкрило свої філії у Перемишлі, Самборі, Стрії, Тернополі. Про діяльність цього товариства розповідалося у журнальному додатку до газети «Новий час» під назвою «Туристика і краєзнавство», який виходив під редакцією професора Івана Крип'якевича з 1925 року. Сам учений у цьому виданні опублікував частину своїх праць: «Богданівська каплиця біля Підлісець Кременецького повіту», «Легенда про печери у Страдчі», «Приповідки про галицькі міста», «Мандрівки Якова Головацького».

Товариство «Плай» 1932 року започаткувало курси львовознавства, влаштувало фотовиставку «Львів у світліні». І. Крип'якевич 1932 року видав путівник «Історичні проходи по Львову». А 1935 року Є. Пеленський опублікував свій путівник «Долиною Опору і Стрия». З 1937 року це товариство «Плай» розпочало видання часопису «Наша Батьківщина», редактором якого став Степан Щурат. В українській пресі публікувалися праці краєзнавців, як учених, так і простих ентузіастів. Зокрема: статті М. Гавдяка «Завдання українського краєзнавства», І. Свенцицького «Краєзнавство та музейництво» та І. Шендрика «Архіви і краєзнавство» у часописі «Наша Батьківщина», стаття М. Заклинського «Пізнай свій край: опис мандрівки по Карпатах» у часописі «Ранок», опубліковані 1937 року, стаття Є. Каменегорського «Завдання

українського мандрівництва» (1938, «Наша Батьківщина»). Разом з тим зауважимо, що західноукраїнське населення теж не мало повноцінних можливостей для організації свого культурного життя через дискримінаційну щодо українців національну політику поляків. Так, 1928 року на Волині, а 1930 року на Галичині польська влада заборонила легальну діяльність Пласту. У наступні роки політика польської адміністрації щодо українців стала ще жорсткішою і жорстокішою. 1939 року західноукраїнські землі були включені до складу УРСР.

Репресії 1937–1938 років і Друга світова війна підірвали краєзнавчий і туристичний рух в Україні. Лише з кінця 1950-х років завдяки певному пом'якшенню політичного режиму поступово відновлюються краєзнавчі дослідження і внутрішній туризм. Великі надії приніс вихід книги І. Крипякевича «Богдан Хмельницький», але це влада дозволила у зв'язку з відзначенням 300-ліття Переяславської Ради. На далі тема історії українського козацтва мало заохочувалася чинною владою.

1962 року засновано Республіканську раду з туризму. Головною темою краєзнавчих розвідок стають сторінки боротьби регулярних військ, партизанів і підпільників проти нацистсько-німецьких загарбників. Також набувають популярності туристичні походи студентів, школярів по місцях бойової слави. Починають проводитися туристичні змагання серед учнівської молоді. У містах, містечках і селах відкриваються громадські музеї; у багатьох навчальних закладах з'являються музейні кімнати. Звичайно, як і всі сфери людського життя у той час, краєзнавство і туризм мали виразно ідеологічний вплив та ідеологічну заангажованість, що обмежувало вибір періоду краєзнавчих досліджень («Боротьба пролетаріату за...», «Антифеодальна боротьба селян...», «Встановлення радянської влади на...» тощо) і визначало вузьку тематику туристичних походів («Партизанськими стежками», «Зірковий похід» і т. д.). Відхід від визначених рамок загрожував критикою автора і негласною забороною друкувати його праці. Так сталося, коли у Дніпропетровську вийшла книга Миколи Киценка «Хортиця в героїці і легендах». Автора звинуватили в ідеалізації козащини і його книгу вилучили з бібліотек. Хоча цій книзі дала позитивну оцінку дослідниця козацької доби Олена Апанович, але що значила для влади її думка, коли її праці та ж влада заборонила видавати.

Важливою подією стало утворення 1966 року Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури. Тепер стало можливим на державному рівні дбати про збереження нашої історико-культурної спадщини. Велику об'єднуючу роль відіграла спільна праця близько ста тисяч краєзнавців і вчителів над підготовкою 26-томної «Історії міст і сіл України», яка була видана з 1967 по 1974 рік.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років в Україні заснували низку архітектурно-ландшафтних музеїв (скансенів). Так, 1972 року було засновано Львівський музей народної архітектури та побуту. Також з'явилися такі музеї у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Чернівцях. Значну частину становили музеї видатних діячів літератури та мистецтва. Так, у Житомирі 1973 року було засновано літературно-меморіальний музей Володимира Галактіоновича Короленка.

1979 року при Інституті історії України НАН України було відкрито відділ історичного краєзнавства. До сфери його завдань відносилися : дослідження історії міст і сіл України, розроблення проблем музеєзнавства і пам'яткознавства, підготовка «Зводу пам'яток історії та культури», а також організація Всеукраїнських краєзнавчих конференцій. Перша така конференція відбулася уже 1980 року у Вінниці.

З початком горбачовської перебудови з'явилися сприятливі умови для історико-краєзнавчих досліджень, адже було знято негласну заборону з таких тем як українська козаччина, національно-визвольна боротьба українського народу, голодомори і репресії, які пережив український та інші народи. Посилився інтерес і до фольклорно-етнографічних досліджень. 27 березня 1990 року з ініціативи науковців Інституту історії АН України і Українського фонду культури відбувся перший Всеукраїнський з'їзд краєзнавців, на якому відновили Всеукраїнську спілку краєзнавців, яка була закрита радянською владою ще у 1930-х роках.

Відкриття маловідомих або невідомих сторінок нашої історії, з одного боку, пробуджувало національну свідомість і, з другого боку, посилювало критичне ставлення до існуючої радянської політичної системи, у якій Українська республіка перебувала у колоніальному становищі. Тому цілком закономірним і логічним стало прагнення до відновлення незалежності України, що відбулося 24 серпня 1991 року. Почалося творення українського культурного життя, важливими сферами якого були краєзнавчий і туристичний рух. У багатьох містах України утворюються краєзнавчі осередки. Зокрема, у Житомирі уже діяло відновлене 5 січня 1990 року Товариство дослідників Волині, яке очолював М.Ю. Костриця. Також ще із 13 березня 1989 року діяли Рівненське обласне краєзнавче товариство на чолі з І. Пащуком і організоване 17 листопада 1989 року Волинське обласне товариство краєзнавців. У подальші два роки утворилися краєзнавчі товариства і в інших містах України.

Розвиток краєзнавства сприяв популяризації туристичного руху. У Черкасах 12–14 жовтня 1992 року відбулася перша Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України».

9 грудня 1995 року було видано Указ Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». З метою виконання цього Указу утворили спеціальну Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури, зокрема, поставлено завдання відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври.

У грудні 1996 року відбувся другий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Джерела та література

1. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2006. – 294 с.
2. Климчук А.М. Нумізмати Житомирщини у праці Антонія Ришарда «Польський нумізматичний альбом» / Андрій Миколайович Климчук //Постаті землі Житомирської. Наук. Зб. «Велика Волинь». Вип.51. – Бердичів :ФОП Мельник М.В. ,2015. –С. 349 - 351
3. Тронько П. Т. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – №1
4. Казмірчук О. А. Організаційні основи церковно-історичного краєзнавства на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.
5. Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: дис...канд.. іст. Наук. 07. 00. 01. – К. 2003.
6. Костриця М. Ю. П. А. Тутковський – видатний український дослідник Полісся / Микола Юхимович Костриця // Українське Полісся : вчора, сьогодні, завтра : Збірка наукових праць. – Луцьк, 1998. – С. 16 - 19
7. Махорін Г. Л. Українська національна революція 1917 – 1922 років і її перебіг на Житомирщині/Геннадій Леонідович Махорін. – Житомир: О. О. Євенок, 2017. – 198 с.
8. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. /Василь Верига. – К.:Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
9. Жолоб М. П. Вилучення культових цінностей у польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. /М.П. Жолоб // Драгоманівські історичні студії : зб. наук. праць молодих істориків / відп.ред. і упор. О.В. Потильчак, І. Г. Ветров, О.О. Сушко. – К. : Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 1. – С.205 – 211.
10. Костриця М. Ю. Внесок професора Павла Постоєва у розвиток географічного краєзнавства / Микола Юхимович Костриця // Історія української географії . Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Вип.1(9). – Тернопіль :Підручники і посібники, 2004. – С.28 – 30
11. Попович С. Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму / Сергій Попович //Краєзнавство. – 2000. - №1 – 2. – С.88 - 98
12. Тронько П. Краєзнавство на межі тисячоліть / Петро Тронько // Краєзнавство. – 2000. - №1 – 2. – С. 8 - 19
13. Верига В.Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р/Василь Верига. – К. :Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
14. Цит. за: Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2006 – 294 с.
15. БабенкоЛ. Л., Бабенко С. С., Білоус Г. П. Репресоване краєзнавство(20-30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.
16. Советское краеведение. – 1933. – № 2.

РЕЛІГІЙНА ЕЛІТА В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНИ

В сучасних умовах релігія є вагомим чинником розвитку суспільства, що, в першу чергу, відображається у сфері моралі, духовності людини. Водночас, попри задеклароване відокремлення церкви від держави, вона значною мірою впливає на суспільні процеси. Більшість країн світу враховують релігійний чинник у внутрішній та зовнішній політиці, адже він може мати як інтегруючий, так і дезінтегруючий характер. Рівень впливу релігії на суспільні відносини в різних державах є різним, адже це залежить від особливостей віровчення, культу, церковних ієрархів. Адже саме релігійна еліта визначає основні напрямки відносин між державою та церквою.

Нинішня державна політика України спрямована на їх гармонізацію. Діяльність релігійних організацій прирівняна в правах з громадськими організаціями. Вирішуються питання власності та трудових відносин. Навіть законодавство України про освіту визнає священнослужителів суб'єктами навчально-виховного процесу нарівні з діячами науки, культури, працівниками державних і громадських організацій, що повертає священство в коло національної інтелігенції та еліти.

Зауважимо, що сучасний етап розвитку відносин між церквою та державою в Україні вписується в загальноєвропейські тенденції політизації релігії. Цей процес охопив навіть ті релігійні деномінації, які досі відсторонювалися від політики. Безперечно, у демократичному суспільстві неприпустимим є використання релігійних переконань для політичної агітації, проте, перебуваючи у тісних зв'язках зі світом, що дедалі більше політизується, залишатися поза суспільним життям релігія не може. Навпаки, нині в Україні релігія увійшла в різні сфери суспільного життя.

Дані тривалого моніторингу Інституту соціології НАН України засвідчили, що церква й надалі має високу довіру населення. Більшість жителів нашої держави традиційно ототожнюють себе із християнською традицією східного обряду, але при цьому їм притаманне толерантне ставлення до представників інших релігійних поглядів [7, с. 77–78]. Відтак досвід державно-церковних відносин в Україні свідчить про зростання авторитету, соціальної та гуманітарної ролі церкви. Все це формує більш широкий спектр поглядів на релігію, спонукає до усвідомлення необхідності розширення сфери взаємодії держави і церкви в різноманітних аспектах суспільних відносин.

Варто зазначити, що вплив церкви на формування єдності українського народу є неоднозначним, тобто релігія впродовж історичного розвитку виступала і інтегруючим, і дезінтегруючим чинником. Актуальним і відкритим залишається питання: чи може сьогодні українська нація бути об'єднана домінуючою православною церквою? Адже українське православ'я переживає складні часи, незважаючи на провідні позиції серед інших конфесій, тисячі відбудованих і побудованих культових споруд, серйозну підтримку провладними структурами. Це пов'язано з неоднорідністю православного середовища, а також із тим, що воно не охоплює всього населення України [9, с. 133]. Станом на 1 січня 2018 року за даними Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України Українська Православна Церква (Московського Патріархату) мала 12348 громад, Українська Православна Церква Київського Патріархату – 5167, Українська Автокефальна Православна Церква – 1167, Українська Автокефальна Православна Церква (оновлена) – 28 [4]. Проте зважаючи на останні події, зокрема отримання Томосу про автокефалію Православної Церкви України, відбуваються значні зміни, це співвідношення змінюється. В цьому контексті можна прослідкувати тісну взаємодію та консолідацію зусиль держави і церкви.

Специфічність кризи в українському православ'ї, а відтак і її глибина у порівнянні із кризовими явищами у православних церквах інших посттоталітарних країн, полягає у дуже істотній неоднорідності православних України, перш за все, у ставленні до національних проблем. Варто наголосити, що проблема православної спільноти України є опосередкованим відображенням більш широких проблем, зокрема: рівня національної свідомості, духовного й морального здоров'я нації, політичної культури суспільства, стану національної еліти.

Вчені зазначають, що міжправославні суперечності стали конфліктом ідентичностей. Проте це не тільки конфлікт між українською й неукраїнською ідентичністю, а й виразної української ідентичності з невиразною, що намагається ототожнитися з православною культурною спільністю, стати «просто православною», тим самим уникнути відповіді на питання про «фінальну колективну ідентичність», про приналежність до певного етносу [2, с. 259]. З цього приводу існує багато думок.

Враховуючи український варіант поліконфесійності, той внесок, який за роки релігійної свободи в країні запропоновано різними церквами для блага своєї нації, вітчизняні вчені все частіше пропонують статус «національної» віддавати тій церкві або навіть церквам, які справді працюють на процес збереження нації [9, с. 134]. Варто наголосити, що основу демократичної та гуманістичної національної ідеї повинна складати

система моральних цінностей, лише за таких умов вона може бути інтегруючим чинником українського суспільства. Церкву, яка впродовж тривалого часу лишається авторитетним суспільним інститутом, час від часу намагаються використовувати певні політичні сили, забуваючи, що її першочергове завдання не в налагодженні порядку у земних справах, а в духовному спасінні людей.

Відтак, причин невдач у державній релігійній політиці було чимало, зокрема:

- надмірна заполітизованість суспільства, влади і церкви, спроби використання релігії як інструменту політики;
- невдалий вибір пріоритетів у релігійно-церковній сфері, втручання держави та політичних сил у справи церкви, дії влади за принципом симпатій до одних церков і антипатій до інших;
- значний вплив радянської моделі державно-церковних відносин на релігійно-церковне життя в Україні;
- недостатнє використання досвіду та уроків минулого в релігійно-церковній політиці;
- відсутність реального прогнозу щодо можливих наслідків державної політики в релігійно-церковній сфері [5, с. 85–86].

Проте на сучасному етапі відбулися в цій сфері позитивні зміни, про що свідчить об'єднання і політичних, і релігійних діячів для отримання автокефалії Православної Церкви України, прагнення до отримання якої висловлює переважна більшість українського населення. В нинішніх умовах надання Томосу про автокефалію ПЦУ є історичною подією, оскільки в результаті була створена *Помісна Церква – це об'єднання православних вірян, яке створюється за територіальним принципом. Помісна Церква стає незалежною та самоврядною на території певної держави та зазвичай узгоджується з політико-адміністративним поділом та державними кордонами [1].* Водночас надзвичайно великою є відповідальність Церкви перед українським народом, адже ця подія не повинна стати приводом для міжрелігійних конфліктів, а виступити в ролі інтегруючого чинника розвитку сучасної України. У всіх вищезазначених процесах надзвичайно важливою є роль еліти.

Зауважимо, що задеклароване відокремлення церкви і держави як рівноправних соціальних суб'єктів в жодній країні не існує у буквальному сенсі. Більш того, для сталого суспільно-політичного розвитку держави необхідно шукати не шляхи відокремлення, а спільні риси та налагоджувати співпрацю з церквою. Особливої актуальності така співпраця набуває в часи політичної та економічної кризи, які охопили українське суспільство і

вимагають негайних скоординованих зусиль на всіх рівнях управління суспільством [7, с. 79].

Не варто заперечувати роль, яку відіграли певні елітні прошарки суспільства на початку становлення України як незалежної держави та формування її базових інституцій. Водночас не можна знімати з них відповідальність і за прорахунки на цьому шляху. Весь період незалежної держави українська еліта не займалася пошуком і узгодженням системи духовних цінностей, яка була б зрозумілою і близькою кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві і виступала б основою національної консолідації. Не було сформульовано загальнодержавної національної ідеології, яка б визначила фундаментальні напрямки розвитку держави, головні морально-духовні цінності, на які повинна орієнтуватися нація у своєму поступі, принципи захисту національних інтересів та самої держави. Якщо говорити про найважливішу ознаку, якої бракує українській еліті, то це відповідальність за свої дії, низький рівень загальної і політичної культури. Бо лише той, хто бере на себе відповідальність за розвиток суспільства, і в кого є здібності цю відповідальність реалізовувати, можуть здобути такий авторитет, який дасть їм змогу впливати на суспільну свідомість. Якщо вищезазначеного немає, функції еліти не реалізуються – не можуть бути відтворені ідеї, цінності, традиції, які б сприяли суспільному розвитку [6, с. 103]. Національна еліта – це та суспільна група, яка відповідає за стратегію розвитку суспільства і держави, за збереження нації.

Формування еліти повинно відбуватися із тих представників суспільства, які виявили неабиякі здібності, незалежно від матеріальних можливостей за принципом меритократії, коли не походження, багатство, не близькість до засобів його розподілу, а особисті заслуги і конкретний внесок у справу виступають головними критеріями входження в еліту демократичного суспільства. Процес творення української національної еліти передусім пов'язаний з покращенням її якості, що має виявлятися у підвищенні професійної компетентності провідних політиків країни, представників владних структур різного рівня, їх освіти, культури і моральних характеристик, авторитету, легітимності й ефективності діяльності. Жодні реформи не будуть реалізовані, якщо на всіх щаблях влади не будуть працювати не тільки високопрофесійні, відповідальні, а й високопорядні, чесні патріотичні громадяни.

Важко заперечити те, що провідна роль у державотворчому процесі належить національній еліті, головним завданням якої є спрямування всіх зусиль на розбудову держави. Саме національна еліта формує цілі й

перспективи розвитку суспільства, приймає стратегічно важливі рішення, використовує ресурси державної влади для їх реалізації. Упродовж державної незалежності в Україні не сформувалася така еліта, яка прагнула б стати провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Формування національної еліти є складним процесом, який за різних історичних умов набуває різних кількісних та якісних показників, які й визначають функціональну спроможність національної еліти, рівень її впливу на історичну долю народу. В сучасних умовах для України залишається актуальною проблема формування високодуховної національної еліти, спроможної піднятися над власними вузькоєгоїстичними прагненнями, адекватно відобразити корінні інтереси народу і консолідувати суспільство для їх задоволення [6, с. 105].

Всередині країни завданням еліти є виконання ролі консолідатора нації в політичному, регіональному, мовно-культурному, духовному аспектах. За елітою, звичайно, залишається функція керівництва державою (а при її відсутності функція провідника у боротьбі народу за свою державність). При визначеності приналежності певних осіб до еліти, важливо розуміти, що сама адміністративна, службова, наукова чи інша посада ще не є гарантом для цього. Для «суспільного інтелекту» характерна новаторська роль у своїй галузі, авторитет і популярність, визнаний неформальний статус лідера [5, с. 79]. Це твердження набуває особливої актуальності саме для релігійної еліти, яка повинна усвідомити, що її першочерговим завданням є служіння на благо суспільства, а це, безперечно, є співзвучним з християнським віровченням. Варто наголосити, що служіння носить вільний характер і належить до особистого життя. Проте якщо підкреслити елемент свободи, то фактично ніхто не може уникнути служіння як форми співжиття у суспільстві. Водночас це поняття знаходиться у площині моралі, духовності.

Існує таке поняття як Християнське служіння. Воно полягає у розділенні потреб, страждань, які доводиться зносити ближньому. Цей тип служіння має нагадувати форму співстраждання. Таке служіння проявляється через щиросердя, вільний прояв людини, яка навіть всупереч своїм інтересам та бажанням йде назустріч тому, хто потребує. До такого служіння закликав Ісус Христос [3]. Приклади такого служіння є. В цьому контексті варто згадати Патріарха Української Греко-Католицької Церкви Любомира Гузара.

Ставлення українців до Архієпископа релігієзнавці вважають суспільним феноменом. В 2008 р., за даними дослідження, проведеного соціологічними службами Ukrainian Sociology Service та фонду Демократичні ініціативи, Любомиру Гузару довіряли 21,2% жителів України, серед яких були не тільки парафіяни УГКЦ, якими на той час себе вважали близько 9% населення країни.

Можна припустити, що надалі його популярність тільки збільшувалася, адже згідно з дослідженнями фонду Демократичні ініціативи 2015 р., парафіянами УГКЦ себе називають 11% українців.

Секрет такої популярності та авторитетності Любомира Гузара можна пояснити його мудрістю відповідей на гострі питання, які хвилюють сучасну людину. Він говорить простою і водночас мовою високого європейського інтелекту. Разом із Л. Гузаром до українських церков прийшла європейська культура спілкування з політичними інститутами – не просити матеріальних пільг для себе, а говорити про принципи і цінності [10]. Адже Патріарх завжди акцентував увагу на тому, що Україна завжди була і є частиною Європи.

Ми є європейською країною, яка розвивалася на християнських засадах. Причому Європа культурно неможлива без України. Він наголошував, що часто ми забуваємо про свою спадщину, приймаючи все європейське як одкровення. Зважаючи на це, зауважимо, що важливо бути частиною Європи, враховувати здобутки духовного та суспільного розвитку інших європейських країн, до справедливості і поваги прав людини, але не занурюватися в Європу бездумно. Адже в Україні є своя культура, якщо б ми серйозно замислились над власними досягненнями і культурою, то здивувалися, як багато у нас є гідного [8]. Необхідно навчитися орієнтуватися не лише на європейські успіхи, що безперечно є важливим для подальшого розвитку України, а й цінувати свої здобутки, враховувати напрацювання та досвід попередніх поколінь українського народу.

Патріарх зауважував, що проблемою для українців є звикнути жити у свободі. Він говорив: *«Ми потребуємо часу. Треба навчитися жити у свободі»*. Адже, свобода – це стан, у якому людина може і повинна перебувати. Потреба у свободі є наслідком виховання, а це не відбувається в один момент. Травма, залишена рабством, надто глибока, і вона постійно нагадуватиме про себе – рефлексивною відповіддю ударом на удар, прагненням відібрати у слабого, готовністю обдурити й упевненістю, що тільки так і можна вижити [11].

Зважаючи на вищезазначене, надзвичайно актуальною для України є проблема формування лідерів, еліти сучасного суспільства. Поширеною є думка, що в нашій державі немає гідних лідерів. Однак, як вважав Любомир Гузар, харизматичних лідерів і у всьому світі небагато, це рідкісне явище. А в сучасній Україні, та й у всьому світі важко знайти людей, яких можна порівняти з такими постатями як В. Черчилль, Ш. де Голль,

В нашій країні ця ситуація зумовлена тим, що у нас немає культури політичного лідерства. Лідер – це людина, яка хоче більшого; яка знає, чим обдарована; яка виступає рушієм позитивних процесів і спонукає оточуючих бажання досягати своїх цілей. У нас же досі багато хто, кого ми хочемо

бачити лідерами, лише бажають бути багатими. І це погано. Проте існує інша позитивна тенденція в українському суспільстві. Як говорив Патріарх: «У нас немає великих лідерів, але у нас є малі. Це ті добрі люди, які, наприклад, стали волонтерами» [8]. Такі люди багато чим можуть пожертвувати і не шукають слави – та її і не буде. Але через це вони не перестають робити добро. Як зазначав Л. Гузар, якщо ми будемо наслідувати таких людей, то зрозуміємо, як багато у нас духовної енергії, що може дати чудовий результат. Не маючи великих лідерів, важливо вчитися у тих, хто того заслуговує. І важливо не втратити себе.

Кожна людина отримує від Бога покликання, і бути людиною – означає усвідомити його. Але це нелегко, якщо не прислухатися до себе, не намагатися зрозуміти. Розкрити свою життєву мету, себе у тому, що ти робиш, – це і є щастя бути людиною. Особистість, що реалізувалася, любить те, що робить, любить Бога, а головне, здатна любити і поважати себе. А якщо так, вона зможе любити і поважати іншу людину, бути з нею разом і створювати загальне спільними зусиллями [8]. Оскільки без любові та поваги до оточуючих неможливою є побудова розвинутого демократичного суспільства.

Впродовж десятків років Любомир Гузар залишається духовним лідером для українців. Його телевізійні виступи збирали рекордну аудиторію, а висловлювання миттєво ставали афоризмами. Важливо те, що приналежність Патріарха до еліти ніхто не піддає сумнівам, вважаючи його лідером української нації не тому, що він займав високі посади, а тому, що це людина, яка присвятила своє життя служінню іншим, яка поважала та цінувала кожного українця. За що й отримав людську пошану та любов, і не лише серед прихильників УГКЦ. Шукаючи лідерів чи намагаючись самому стати частиною еліти, завжди необхідно пам'ятати слова Любомира Гузара: «Еліта – це люди, котрі вміють дивитися далеко вперед і зберігають головне – людську гідність» [10]. На нашу думку, ідеї Патріарха є надзвичайно актуальними для сучасного українського соціуму, адже акцентують увагу саме на моральній складовій формування еліти.

Отже, в сучасних умовах державно-церковні відносини зазнають значних трансформацій. Не зважаючи на задекларовану відокремленість церкви від держави, вона була і залишається одним із суспільних інститутів, що мають значний вплив на розвиток українського суспільства. Особливо важливою у цих процесах є роль релігійної еліти, яка разом із елітою політичною, повинна взяти на себе роль лідера у процесах формування національної свідомості українців. Адже в нинішній ситуації це є надзвичайно актуальним для України. Водночас необхідно взяти на себе і відповідальність за подальший розвиток українського суспільства. Потенціалом для вищезазначеного українська еліта володіє, що

доводить її об'єднання для отримання автокефалії Православної Церкви України, що має надзвичайно велике значення не лише для релігійної сфери, а є вагомим для всього українського суспільства.

Джерела та література

1. Вселенський патріарх передав томос Україні: процедура отримання церковної незалежності офіційно завершена [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/pcu-otrimala-tomos>
2. Єленський В. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / В. Єленський // Релігія та формування модерної української нації / За ред. Л. О. Филипович. – К. Наукова думка. – 2006. – С. 242–262. – с. 259).
3. Завідняк Б. Еліта як феномен відображення служіння ближньому / Богдан Завідняк [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://xic.com.ua/z-istoriji-dumky/3-bogoslovja/162-elita-jak-fenomen-vidobrazhennja-sluzhinnja-blyzhnomu-aksiologichnyj-vymir-ponjattja-elita-na-osnovi-zrazka-dvorjanskoji-elity-v-19-stolitti-v-nimechchyni>
4. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/.
5. Іщук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху / О. В. Іщук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2015 – Випуск 12. Історичне релігієзнавство. – С. 78–87.
6. Карлова В. Національна еліта як суб'єкт державотворення: український досвід / Валентина Карлова // Вісник Національної академії державного управління. – 2012 – № 1. – С. 98–106.
7. Музиченко Г. В. Державна політика України у сфері суспільно-релігійних відносин / Г. В. Музиченко // Грані. – 2014. - № 11 (115). – С. 76–80.
8. Прості істини. Любомир Гузар розмірковує про те, куди рухається Україна [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/publications/prosti-istini-ljubomir-guzar-rozmirkovuje-pro-te-kudi-ruhajetsja-ukrajina-1239634.html>.
9. Спис О. А. Роль церкви у процесі нації творення: український варіант / О. А. Спис // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2017 – Вип. 15. – С. 132-134.
10. Фещенко Р. Могутній старець. Як Любомир Гузар став моральним авторитетом нації / Роман Фещенко [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/publications/mogutnij-starets-jak-ljubomir-guzar-stav-moralnim-avtoritetom-dlja-natsiji-spetsproekt-nv-65191.html>.
11. Щоткіна К. Той, що хотів бути людиною. Уривок із книги про Любомира Гузара / Катерина Щоткіна [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/5/149863/>

ПРОБЛЕМИ ЛІДЕРСТВА ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ В СУЧАСНОМУ ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ

Після розпаду СРСР і системи соціалізму кожна з пострадянських країн шукала свій шлях до суверенності й утвердженні власних державних позицій у новому «багатополярному» світі. Переосмислення свого майбутнього, як і майбутнього своїх держав, відбувалося на усіх рівнях соціуму – і здорова частина політичної еліти, і інтелектуали (згадаємо «маніфест» Єжи Гедройця), і громадяни давно вже не бачили перспектив виходу з глибокої кризи соціалістичних ідей і практик. Примітно, що першими хвилю зламу старих систем підняли масові народні рухи патріотичного спрямування, підтримані інтелектуалами своїх країн: польська «Солідарність», литовський «Саюдіс», «Народний Рух України» та ін.

Однак якщо у більшості пострадянських країн саме ці сили кінець кінцем змогли забезпечити формування націленого на реформи ядра політичної еліти, яке забезпечило проведення болісних для економіки і населення, але відносно швидких темпів переходу до ринкових умов господарювання, то в Україні на довгі десятиліття влада залишилася в руках старої партійно-радянської номенклатури і «червоних директорів» (керівників промислових гігантів).

У 90-і рр. ХХ ст. до найбільш впливових сегментів української політичної еліти приєдналися т.зв. «олігархи» – люди, які швидко збагатилися на непрозорій приватизації державних підприємств та цілих галузей економіки. В ряді випадків олігархами стали люди з високих державних або господарських посад – ті самі «червоні директори», міністри, банкіри та ін.

Поступово в Україні склалася конфігурація зрощення олігархічного і державного управління – так звані фінансово-промислові групи, кожна зі своєю сферою впливу у парламенті, уряді, медіа, формуванні зовнішніх та внутрішніх пріоритетів держави. Зрозуміло, що корпоративні інтереси ФПГ, остаточно оформившись у кінці 90-х рр. ХХ ст., часто йшли врозріз із нагальними вимогами швидких економічних, правових і політичних реформ, які б забезпечили сталий рух держави до європейських стандартів. Професіоналізм, лідерські ініціативи і компетентність у публічній службі в таких умовах втрачали зміст.

Цим зумовлений різний темп трансформацій і швидкість переходу до світових практик, що спостерігаються між Україною та більшістю її європейських сусідів з радянським минулим. Сьогодні можна впевнено

констатувати, що протягом чверті століття незалежного розвитку наша держава втратила не тільки час і темп, а й низку сприятливих нагод для швидкого реформування політичної і економічної системи з опорою на нову генерацію управлінців лідерського типу. Публічне управління в українських реаліях все частіше зводиться до насичення суспільної свідомості безвідповідальною політичною риторикою на тлі піар-акцій представників влади усіх рівнів при одночасній непублічній роботі на ті чи інші приватні бізнес-проекти.

У соціальному аспекті напруга між управлінською елітою та масами не зникає, а навпаки загострюється: демонстративна успішність абсолютної меншості різко контрастує зі зниженням життєвого рівня більшості на тлі тривалої війни на Сході держави й економічних потрясінь. На повний зріст постало питання зміни політичної еліти й забезпечення для цього реального механізму соціальних ліфтів для політиків і адміністраторів середньої і нижчої ланок державного управління.

Не можна сказати, що окреслена вище проблема залишається поза увагою наукової спільноти. Ґрунтовними й насиченими предметними спостереженнями і пропозиціями є монографії колективу авторів за редакцією В. Толкованова [1], М. І. Пірен, В. А. Ребкала [2]; публікації Р. Сторожева [3]; Л. Столяра [4] та ін.

Між тим, згадані процеси стали помітними й закордонним симпатикам України. Френсіс Фукуяма, один із світових авторитетів у соціально-гуманітарних галузях знання, під час останніх відвідин Києва зазначив: «Лідерство – не питання однієї людини, яка буде вести за собою все суспільство. Потрібно формувати суспільство одностороннім. Координувати свої дії і реалізувати довгострокові зміни в кращу сторону. Одна з тих речей, яких бракує Україні – це сучасна держава. Тобто не політизована бюрократія, а служба, де працювали б прекрасні технарі і держслужбовці, морально готові представляти громадські, а не особисті інтереси» [2].

З точки зору класичної політології лідер – це авторитетна особа, яка здійснює вирішальний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення політичних та інших цілей [3, с. 456]. У теорії державного управління термін «лідерство» розглядається як управлінські взаємовідносини між керівником і підлеглими, засновані на ефективному поєднанні різних джерел влади і спрямовані на спонукання людей працювати на досягнення поставлених цілей [3, с. 58-65].

В управлінських структурах керівник не обов'язково повинен бути харизматиком, але авторитет для нього – неодмінна умова успішності. Авторитет лідера завойовується й такими шляхами: виваженістю, безумовною компетентністю, досвідом, вмінням працювати під тиском і в умовах стресу,

здатністю налаштувати колектив на якісне і своєчасне виконання завдань. Публічне управління відчуває нині великий дефіцит кадрів означеного типу.

Зрештою, для держслужбовця нелогічне на перший погляд поєднання творчого, ініціативного лідерства з рутинним професіоналізмом чиновника, який традиційно асоціюється з вмінням неухильно виконувати посадові інструкції, у сучасному світі зовсім не виглядає нонсенсом чи проблемою. На наш погляд, на первинному і середньому рівнях управління саме менеджери такого типу є рушійною силою реформ. Критична маса професійних лідерів середньої ланки здатна до стабільної генерації процесу оновлення еліти на вищих щаблях управлінської ієрархії: в умовах децентралізації обсяг влади і ресурсу, сконцентрований у цьому середовищі, цілком порівняний з можливостями владної еліти.

«Це і є сучасна демократія» – підкреслює Фукуяма – «така, як у Великобританії, Данії, Японії або Південній Кореї. Ці країни успішні, оскільки на держслужбі у них об'єктивні, багатосторонні і дуже професійні люди. Україна все ще має потребу в цьому. І ці країни досягли результату не просто завдяки створенню вишів, а завдяки навчанню людей для держуправління, об'єднавши реформу державного управління з реформою вищої освіти. Так сталося в Оксфорді та Кембриджі в 50-х. Тоді ж заснували Лондонську школу економіки і інші важливі центри. Країна повинна інвестувати в освітні установи з конкретною метою – створити потенціал для дійсно сучасного уряду. Потрібно мати еліту і в бюрократії, не тільки в бізнесі» [1].

З нашої точки зору, цілком слушне зауваження щодо зміни якісних характеристик освіти (про що вже багато сказано в останні роки) варто поєднати з впровадженням кількох програм для цільової аудиторії – управлінців, праця яких має публічний характер: керівників структурних підрозділів державної служби, партійних, профспілкових і громадських організацій, засобів масової інформації – організацій, які окреслюють контури сучасної політичної системи і є її структурними елементами.

- Ці люди на своїх рівнях є частиною управлінської і/або політичної еліти, і кожному з них самотійно відкривати для себе таємниці успішності не потрібно, адже існують давно апробовані практики, засновані на працях сучасних класиків елітизму і теорій лідерства Д. Белла, М. Кастельса, Р. Міхельса, Г. Олпорта, Є. Тоффлера та ін [3-7], розвідках українських авторів [8]. Досить давно відомі праці Г. Кунца та С. О'Доннела, Р. Стогділла та ін., які прямо стосуються техніки і практики управління [9; 10].

Згадані роботи цілком актуальні для українських потреб, містять ґрунтовний аналіз трансформацій у публічному управлінні в умовах

інформаційного суспільства, і програма ознайомлення з основами побудови сучасної держави була б не зайвою для вітчизняної лідерської спільноти.

- На наш погляд, управління невеликими підрозділами дається людям важче, ніж глобальне керівництво, у якому схема умовно спрощується до двох опцій – постановки завдань і контролю за їх виконанням. Низовий і середній рівень управління передбачає не тільки уміння керівника вимагати й контролювати, націлити колектив на кінцевий результат, але й орієнтацію в основах психології, соціології, соціальної філософії, логіки, навичок у власному професійному зростанні і системній праці. Вище ми вказували, що без цих та інших складових авторитет і лідерство у колективі неможливі.

Отже, введення у практику системи перманентних тренінгів за згаданими знаннями і навичками видається корисною. Не буде зайвим проведення на таких тренінгах і окремих занять з практичних проблем, підказаних життям:

- У керівника середньої та низової ланки не може бути «улюблених» працівників. Всі люди працюють поруч, робочий процес відкритий, тому виділяти окремий клан за ознаками особистої відданості, як це часто буває у наших реаліях, не варто. Інша річ – надійний заступник з числа досвідчених фахівців, який перебирає на себе частину завдань у випадках їх накопичення або форсмажорних ситуацій.

- Особливий талант управлінця, який зустрічається нечасто – створення колективу односторонців. За твердженням американського дослідника П. Друкера, «керівником-лідером можна вважати такого керівника, який має прибічників, прихильників, людей, які його підтримують і слідуєть за ним із великим бажанням і вірою в нього» [14]. На наш погляд, тут може стати у нагоді неформальне та індивідуальне спілкування з колегами, до якого часто інтуїтивно приходять адміністратори середньої і низової ланок.

- Чи не найціннішим ресурсом людини є досвід. В умовах перманентного оновлення кадрів у публічному управлінні заходи по обміну досвідом між керівниками районного, міського, обласного і державного рівня є конче необхідними.

Таким чином, ми бачимо, що навіть побіжний аналіз сучасних практик публічного управління в умовах українських трансформаційних зусиль дає підстави до підвищення їх інтенсивності і якості без суттєвих вкладень у витратні складові.

Джерела та література

1. Управлінське лідерство / Кол. моногр. / За заг. ред. В. В. Толкованова. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – 600 с.
2. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки: Моногр. / За ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. – К., 2003. – 180 с.

3. Сторожев Р. І. Професійні компетенції лідерства в державному управлінні / Р. І. Сторожев / Особливості реалізації державної кадрової політики в Україні // *Theory and Practice of Public Administration* 3(58) / 2017. – С. 1-8.
4. Столяр Л. Проблеми лідерства в державному управлінні / Л. І. Столяр // *Збірник наук. пр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України*. 2012. – Вип. 1. – С. 58–65.
5. Френсіс Фукуяма. Найцінніший ресурс України / Фукуяма Френсіс. – [Електронний ресурс]. – Доступно на: <https://nv.ua/opinion/fukyama/samyj-tsennyj-resurs-ukrainy--2473577.html>
6. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002 – 576 с.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. / Д. Белл; [Перевод с английского под редакцией В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 783 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; [Пер. с англ.] – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
9. Robert Michels. Political parties. A Sociological Study on the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. / Michel Robert. – Batoche books. Kitchener. – 2001.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. / Э. Тоффлер; [Пер. с англ.]. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 781 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна. / Э. Тоффлер; [Пер. с англ.]. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 776 с.
12. Кунц Г., С. О’Доннел. Управление. Системный и ситуационный анализ управленческих функций.
13. Stogdill Ralph M. Handbook of Leadership: A Survey of Theory and Research. / Ralph M. Stogdill // [Електронний ресурс]. – Доступно на: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00220612.1975.10778712>.
14. Nowoczesne przywództwo w organizacji publicznej na rzecz zmian – rola wyższych stanowisk w służbie cywilnej: w ramach “Planu szkoleń centralnych w służbie cywilnej na 2011 r.”. Warszawa, 2011. 50 L.

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН

Системний аналіз процесів т.зв. «турбулентності», що охопили нині увесь світ, у науковій спільноті активно розпочався не так давно – фактично два роки тому, коли згадані процеси вже набрали силу.

Між тим, ми ще у 2011 р. прогнозували, що з посиленням глобалізаційних тенденцій поряд з ними неодмінно повинні з'явитися і зворотні, відцентрові [1, с.27-34]. Головні принципи глобалізму – вільне пересування людей, капіталу і послуг, народжені у надрах ліберальних і неоліберальних ідеологій, які слугують обрамленням інтересів передусім міжнародного фінансового капіталу, кінець-кінцем призвели до посилення свого антагоніста – неоконсерватизму як виразника інтересів капіталу промислового.

Промисловий капітал в епоху швидкого переходу до нового технологічного укладу і цифрової (ширше – інтелектуальної) економіки, за якої прибуток стрімко зміщується у невиробничу сферу, природним чином не має намірів цей прибуток втрачати і виводить у політичний мейнстрім консервативних лідерів і гасла, давно випробувані часом.

Ідеї «Америка (Польща, Угорщина, Італія і т.д.) понад усе», збереження сімейних цінностей і національних традицій, самоідентифікації малих народів і груп, мови як фактору збереження нації та ін. є дійсно актуальними, привабливими для значної частини соціуму і тому ефективними у всі часи. Їх сьогодні активно експлуатують крайні ліві і крайні праві, популісти і консерватори, демагоги і аналітики на утриманні правих партій і великих промислових корпорацій. На глобальну арену виходять гравці – держави і їх лідери, які оперують ідеями довоєнних часів або навіть минулих століть. Іноді складається враження, що архаїка і популярні тепер двосторонні міждержавні бізнес-угоди таки розколюють сучасну світову систему колективних домовленостей і рішень, взаємних зобов'язань і взаємної допомоги т.зв. «відкритого суспільства».

Зазначимо, що і саме «відкрите суспільство» не без гріха, і появу сучасних ознак хаосу багато в чому зумовило глибинними суспільними трансформаціями у своїх надрах.

Головний здобуток доволі тривалого домінування ліберальної ідеї та її варіантів досягло основної мети: у економічно домінуючій частині світу, яка умовно називає себе «Захід» виросло кілька поколінь вільних людей, проникнутих нестримними бажаннями особистої самореалізації, які

принципово ігнорують «застарілі» етичні догми і ціннісні правила.

Звідси випливає низка деструктивних тенденцій: крах сім'ї і релігії як факторів соціальної регуляції, проблеми у демографії і моралі, нульове протягом останніх 25 років зростання продуктивності праці і рівня зарплат [2], потяг людей до зміни місць і подорожей замість сумлінної праці на одному місці і корпоративній солідарності. Звідси і непривабливий портрет верхівки соціуму означеного типу: відсутність політичних лідерів – важковаговиків, сірі, аморфні правлячі еліти, схильні до бюрократизації, кулуарних домовленостей і корупції.

Держава, побудована на ліберальних засадах, як правило, соціально орієнтована, її гарантії забезпечують вищезгаданий стиль життя і високі стандарти такого життя. Не будемо забувати реалій, що склалися у світовій системі: демократія як політичний режим і неолібералізм як концепція розвитку міцно утвердилися у 86 державах світу (2015 р.); в цих державах проживає 40% населення планети, на їхню долю припадає 68% світового ВВП [2].

У цих умовах блискавичний і агресивний ренесанс консерваторів, підкріплений різко зростаючою популярністю крайніх лівих і правих ідей і партій стало ледь не повною несподіванкою для лібералів, яскравою ілюстрацією застою в ідеях і забюрократизованості в діях.

Оскільки з неоконсервативних позицій доволі давно (більше 10 років) виступає Росія, логічним виглядає активізація консервативно налаштованого бізнесу, правих політиків і партій, орієнтованих на цю країну у Європі. Але коли на світову політичну сцену вийшов напрочуд діяльний президент-консерватор Д. Трамп, за спиною якого стоять правий популіст, ідеолог руйнації світового порядку С. Беннон та уся міць Сполучених Штатів, стало здаватися, що ліберальна ідея і демократія загалом тріщать по швах. Кілька глибоких криз поглибили це відчуття – фінансова, мігрантів, політичних інститутів і повоєнних домовленостей.

Україна, безперечно, не може залишатися обабіч світових потрясінь, оскільки, хоча і знаходиться на периферії економічних і політичних трансформацій, залежить від них корінним чином і гостро реагує на зміни кон'юнктури і оточуючих країну факторів. Не блискуча внутрішня ситуація й затягування реформ поглиблює ці тенденції.

Ситуація повної невизначеності у сьогоденні протистоянні об'єктивних глобальних тенденцій наступного розвитку світової економіки і курсу на повернення «до витоків» – т.зв. національних держав з акцентом на першість передусім національних інтересів може, на наш погляд, призвести до двох варіантів наступних змін:

Шлях перший. Формування на світовій арені замість глобального ринку

кількох політико-економічних кластерів на основі комплексу двосторонніх угод, де будуть об'єднані держави зі спільними стратегіями і схожими ідеологіями, заснованими на орієнтації виробників на національну робочу силу, пріоритеті власних інтересів перед домовленостями, які передбачають поступки у таких інтересах;

Шлях другий. Поступове витіснення поточного консервативного тренду комплексом об'єктивних економічних факторів, які грають на подальшу глобалізацію світового ринку: впровадження у промислове виробництво робототехніки, масова поява робочих місць у сфері сервісу, інженерно-конструкторському, інформаційному та біотехнологічному бізнесі, впровадження технологій штучного інтелекту у логістиці та ін.

В будь-якому з означених випадків Україна в наступні 5–10 років має зробити вибір на користь швидких якісних реформ і світових трендів, аби не залишитись осторонь цивілізаційних процесів. Тим більше, що Європа та інші симпатичні Україні попри низку негативних тенденцій не залишають нашу державу поза увагою [4].

Джерела та література

1. Мельничук І. А., Мельничук О. Ю. [Роль і психологічна готовність політичної та інтелектуальної еліт в умовах реальності, що змінюється: адекватні відповіді на глобальні загрози та виклики XXI століття](#) // І. А. Мельничук, О. Ю. Мельничук / Вісник ЖДУ ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – С. 27-34.

2. Робин Ниблетт Отступление либерализма // Ниблетт Робин / [Електронний ресурс]. – Доступно на: <https://www.globalaffairs.ru/number/Otstuplenie-liberalizma-18654>

3. Олександр Шморгун Всесвітньо-історичні тренди: порятунк чи катастрофа? // Шморгун Олександр / [Електронний ресурс]. – Доступно на: <http://hvylya.net/analytics/society/vsesvitno-istorichni-trendi-poryatunok-chi-katastrofa.html>

4. В ЕС подсчитали объем предоставленных Украине средств за последние 4 года / [Електронний ресурс]. – Доступно на: <http://kontrakty.ua/article/126406>

ВІЙНИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ: НОВІ ПРАКТИКИ ПРИ НЕЗМІННИХ ЦІЛЯХ

Історично війна розглядалася людством як жахлива екстраординарна подія, «кара небесна», що стояла у масовій свідомості поряд з мором, посухою та землетрусом. Дійсно, до війни, яка насильницьким чином перекреслює в людині обидві головні біологічні та екзистенціальні настанови – самозбереження і продовження роду – звикнути практично неможливо.

Разом з тим у всі часи війна охоче використовувалася політиками як дієвий інструмент досягнення рішучої переваги над опонентом. Більше того, у окремі історичні епохи на зразок часів домінування Риму; середніх віків у Європі та ін., військовий тиск вважався чи не головним засобом дипломатії, залишивши за собою в континентальній культурі розвинений культ сили, виражений в етиці, літературі, мистецтві, а у міжнародному праві – сучасні державні кордони.

Війна сьогодення має низку суттєвих відмінних ознак порівняно з практиками минулого:

- Конвекційний спосіб ведення бойових дій. Хоча про «гібридну» війну як дефініцію і стратегію відомо з 2005 р. [1; 2], її комплексне наповнення у реальному часі несе для опонента низку несподіваних донедавна загроз: різку активізацію соціальної напруги і масових заворушень, інтенсивності кібератак об'єктів інфраструктури, саботажу наказів центру і т. ін. Як і кожна війна, такі дії потребують інспірування ззовні деструктивних процесів на території супротивника, тривалої ідеологічної обробки місцевої політичної, економічної, адміністративної та силової еліти, їхнє матеріальне і статусне стимулювання.

- У згаданих вище процесах вирішальною силою виступає агресивна пропаганда з використанням можливостей всього спектру засобів масової інформації.

- «Мережевий» характер сучасного військового конфлікту. Глобальні завдання у постіндустріальну епоху вирішуються не максимальним напруженням усіх сил стратегічного центру, а кропіткою системною роботою мережі локальних виконавців. Приміром, сьогодні важко уявити фронтальне зіткнення великих військових з'єднань, натомість автономні батальйонні тактичні групи у потрібній кількості і комплектації здатні вирішити практично будь-який конфлікт на свою користь, якщо військові дії відбуваються на підготовленому ґрунті. Така робота планується задовго (за кілька років) до початку т.зв. «гострої фази» зіткнення.

- Широке використання несистемної військової сили – приватних компаній і місцевих озброєних і навчених колаборантів. Це приносить економію кадрового військового ресурсу, значний пропагандистський ефект і якісну дезінформаційну завісу для медіа та закордонних спостерігачів.

Найбільш яскраво означена тактика у XXI ст. проявила себе у російсько-українському конфлікті на Донбасі. Російська сторона на всіх міжнародних перемовинах з питань врегулювання цих подій демонстративно виступає як «стороння сила» і «посередник» у діалозі сторін.

Існують і інші, невійськові чинники сучасної конвекційної війни, найбільш дієвими з яких є:

- дипломатичний;
- інформаційний;
- економічний.
- контрпропагандистський;

- використання спотвореної на свою користь псевдоісторичної аргументації і частини наукової і творчої інтелігенції, яка її легітимує.

Усі приведені вище чинники спрямовані у першу чергу на нейтралізацію міжнародної реакції та можливих санкцій з боку світової спільноти.

Важливою є також планова комплексна робота політичної еліти агресора на внутрішньополітичному фронті задля обґрунтування необхідності початку війни, формування сприятливого клімату у політикумі, культурному та інформаційному середовищі, мобілізації населення на підтримку радикальних політичних рішень з боку керівництва держави.

Разом з тим підкреслимо, що справжні цілі війни, як і тисячі років тому, залишаються незмінними. Головне політичне і військове завдання – нанесення стратегічної поразки супротивнику, руйнування його планів і напрямів розвитку ставиться і сьогодні. Однак порівняно з минулими практиками, сучасний комплексний підхід до вирішення цього завдання є дещо іншим. Війна нині носить яскраво виражений мережевий характер. Суттєво зросла питома вага інформаційної, кібернетичної, ідеологічної, економічної складових при активному залученні компактних спецпідрозділів та місцевих квазівійськових формувань.

Джерела та література

1. Hoffman F. How Marines are preparing for hybrid wars / F. Hoffman // Small Wars Journal. – P. 38-42.
2. Isherwood M. W. Airpower for Hybrid War / Michael W. Isherwood. – Mitchell Institute for Airpower Studies, 2009. – 34 p.

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

В будь-якому суспільстві існує і повинна існувати група піонерів, лідерів, меншина населення, які ухвалюють найважливіші рішення в суспільстві і управляють більшістю.

Ця група лідерів, що здійснює функції державного управління, володіє специфічними особовими управлінськими здібностями і професійними менеджерськими якостями, що допомагають перебувати при владі, утримувати її та приймати ефективні управлінські рішення. Цей особливий прошарок людей називають правлячою або політичною елітою.

Політична еліта – це привілейована група, яка займає керівні позиції у владних структурах і безпосередньо бере участь в ухваленні рішень, пов'язаних з використанням владних повноважень в інтересах суспільства.

В даному дослідженні акцентується увага на окремих аспектах формування політичних еліт у період незалежності України, їх розвиток, становлення та особливості трансформації в умовах адміністративної реформи, участь у процесах державотворення і зміцнення сучасного демократичного суспільства.

Як показує досвід розвинутих демократій, демократичний вектор розвитку, який обрала Україна, передбачає ефективну взаємодію влади і суспільства. В сучасних умовах демократичним перетворенням в Україні властиве те, що, з одного боку народовладдя є символом жаданого майбутнього, а з другого – суспільні інститути та ЗМІ, практика участі населення у виборах співіснують із розчаруванням у реалізації демократичних реформ.

Так, на сучасному етапі, в Україні існує низка економічних та політичних чинників, які стримують реформи. До економічних чинників можемо віднести: спад виробництва, безробіття та інфляцію, зростання боргів держави та дефіцит бюджету, до політичних – низьку політичну культуру істеблішменту, недосконалу виборчу систему, корупцію та клановість у системі державних та недержавних інституцій, недостатню адаптованість політичної еліти та її лідерів до соціально-політичних змін у сучасному українському суспільстві та світі.

Але історія показує, що у кризові моменти в людській спільності завжди знаходяться особи, лідери, особистості, здатні взяти на себе прийняття доленосних рішень, вибір і дії щодо подолання суспільних проблем.

Саме їх здібності, розум, передбачливість, рішучість допомагають

суспільству долати негаразди. Традиційно такі завдання покладаються на політичну еліту, яка покликана професійно керувати справами суспільства, врегульовувати конфлікти, розв'язувати протиріччя, піклуватися про добробут співгромадян.

Однак суспільство не має права покладатися на те, що до влади завжди приходитимуть відповідальні й компетентні люди, які можуть конкретно піклуватися про співгромадян, процвітання Батьківщини і авторитет Української держави. По суті, йдеться про роль ціннісних орієнтирів правлячих кіл. Саме вони визначають політичний «портрет» правлячої еліти й досить мало залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади.

Формування ціннісних засад функціонування політичної еліти визначає історичний виклик, який сьогодні стоїть перед Україною, перед нашим народом і владою. Десятиліттями усталені соціальні зв'язки в державі морально застаріли і рвуться. Влада перестала служити народу, а громадськість не в змозі віднайти консенсус щодо вибору майбутнього країни. Партії та їх лідери змагаються в політичному процесі не шляхом представлення програм розвитку суспільства, а через гучне обнародування вад опонентів, а то й просто компроматів.

На жаль, у вітчизняній науковій літературі присвяченій актуальним питанням публічного управління відсутнє системне висвітлення зазначеної проблеми. Багато робіт присвячено еволюції вітчизняної політичної еліти. На особливу увагу в цьому аспекті заслуговують роботи М. Ф. Головатого, С. В. Загороднюка, Ю. Г. Кальниша, М. В. Кравченко, В. М. Князева, В. Г. Кременя, М. М. Логунової, В. І. Лугового, М. І. Михальченка, І. Ф. Надольного, М. І. Пірен, В. А. Ребкала та ін.

Метою даного дослідження є аналіз становлення політичних еліт у період незалежності України, з'ясування їх ролі в державотворчих процесах, визначення проблеми становлення і функціонування української національної еліти та напрями щодо формування якісних політичних еліт у сучасній Україні.

Роль правлячої політичної еліти надзвичайно важлива в будь-якій державі й особливо актуалізується на етапах становлення або трансформації тієї чи іншої системи. Саме тому дослідження правлячої еліти особливо цінне в Україні, відносно молодій державі, яка переживає перші етапи розвитку власних політичних інститутів.

Після розпаду СРСР і проголошення незалежності України значна частина лівої політичної еліти, на відміну від своїх колег із реформованих комуністичних партій країн Центральної Європи та Балтії, не сприйняла ідеї незалежності України, побудови демократичної держави та ринкової економіки, орієнтуючись на відновлення СРСР та соціалістичного ладу. Час був утрачений

здебільшого на боротьбу різних політичних сил за владу, яка диктувалася переважно економічними інтересами та точилася навколо питання про те, яка група політичної еліти контролюватиме доступ до розподілу економічних і фінансових ресурсів країни і здійснюватиме приватизацію національного надбання.

На думку окремих науковців, сучасна українська політико-управлінська еліта розподіляється на три групи, це:

- прихильники ідеалів радянського суспільства;
- прихильники інтеграції до західного суспільства;
- новітні політичні діячі, які не пов'язані ні з першими ні з другими.

У процесі модернізації відбувається як перегрупування політичних сил, так і розмежування усередині політичної еліти. Не зумівши виконати свою місію розбудови справедливого суспільства на початковому етапі незалежності держави, стара еліта розпалася: одні її представники відійшли від активної політичної діяльності й поринули у бізнес, інші очолили клуби, фонди й асоціації, треті пішли на пенсію. Але значна її частина, квапливо «модернізувавши» свої погляди, залишилася у вищих органах державного управління.

В утвердженні демократичних перетворень українського суспільства шляхом реформ активізуючу та консолідуючу роль відіграватиме європейський вибір, який Україна прагне здійснити в найближчий час. Процес європейської інтеграції досить складний: з одного боку Україна є проблемою для Європейського Союзу, з іншого – Європейський Союз є певною проблемою для України.

Україна є потенційно одним з найпотужніших конкурентів Європейського Союзу з виробництва сільськогосподарської продукції та продукції окремих галузей промисловості. З іншого боку, Україна є проблемою для Європейського Союзу з точки зору зовнішньої та політики безпеки. Наша держава має проблеми з верховенством права, утвердженням демократії та становлення громадянського суспільства, без яких неможливе членство України в ЄС. Належність України до Європи визначається не тільки географічними, а й історичними, політичними, економічними і соціокультурними чинниками.

Становлення і поступ України як незалежної держави знаменує також етап у розвитку об'єднаної Європи. Україна постійно декларує європейські орієнтири внутрішнього розвитку, але на практиці вони недостатньо репрезентовані впливовими суспільно-політичними силами. Сьогоднішня ситуація в Україні багато в чому визначена категорією «хаосу»: хаос в економіці, хаос в політиці, хаос в духовному житті і побуті. Причини цього хаосу в суспільному житті загальновідомі: розвал тоталітарного «соціалізму» і

крах стратегії прискореної побудови капіталізму західного зразка. В підсумку суспільство залишилось без глобальних цілей та ідеалів, з малоефективною владою, зі злочинністю, яку хаос цілком влаштовує, з народом, який не захищений ані економічно, ані політично, ані соціально.

І багато в чому це провина політичної еліти – володарюючої й опозиційної. Саме в політичній еліті знайшлися групи людей, які вирішили використати хаос в своїх цілях – можливості розкрадання державного майна, маніпулювання громадською думкою, утримання влади, знищення опонентів. В Україні не здійснено реальних реформ в інтересах людей, олігархи посилюють свій вплив, відбулося масштабне обкрадання населення.

Еліта в усі часи була у суспільстві обраною верствою, меншістю суспільства, яка прагнула до влади. Історично еліта виконує функції творення і розвитку. Еліта нації складається із кращих людей по престижу, народженню, багатству, заслугам, становищу, духовності, моралі, освіті. Еліта покликана бути взірцем, навчати, управляти, нести відповідальність за державницькі справи, життя та соціальне самопочуття народу в державі. Саме така еліта – «совість» нації потрібна в Україні. Що являє собою нинішня українська еліта, кого ми можемо до неї віднести?

а) Кращих представників українства (а не людей за певним соціальним статусом).

б) Меншість, що здійснює найважливіші функції в суспільстві.

Для успішної розбудови сучасної України актуальним є формування ефективного механізму залучення на еліт регіональному і загальнонаціональному рівнях. Українській еліті притаманна надто швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями. Саме тому еліта (особливо загальнонаціональна) надто строката, динамічна, часто непрогнозовано переходить з одного політичного табору до іншого. У зв'язку з чим, за всі роки незалежності демократичні сили України так і не спромоглися поставити загальнонаціональні інтереси вище від партійних, поступитися політичними амбіціями на користь реалізації національного інтересу.

Часто представники української еліти є майстрами обману, ведення політики шляхом маніпуляції та хитрощів. За ціннісними орієнтаціями, реальними діями, можна сказати, що на Україні є тоталітарно-ліберальна еліта. Серед еліти є дві групи: перша – колишні функціонери, друга – еліта безпосередньо пов'язана з соціально-ринковою, підприємницькою діяльністю, бізнесом.

Як приклад – склад Верховної ради України, місцевих органів влади. Чому маємо так багато проблем з формування національної української еліти? Одна із причин та, що після розпаду СРСР з початком незалежності в Україні була

занедбана кадрова робота, на хвилі популізму, використовуючи демократичні гасла, до влади приходили демагоги. На першому плані у них є не служіння власному народу, а вже потім собі. А навпаки: корпоративні, власницькі інтереси у їх діях є домінуючими. Друге, що сьогодні є серйозною проблемою, це неузгодженість дій еліти загальнонаціональної і регіональної, що посилює федералістські настрої і ставить під загрозу єдність унітарної української держави.

Ми є свідками того, що багато представників еліти дориваються до влади, а здобувши її, не знають для чого вона їм потрібна. Вони не знають і не вміють розпоряджатись владою в інтересах народу, хоча весь час такі представники української еліти апелюють іменню до народу. З цього приводу Українська еліта стала ділитись на київську, донецьку, дніпропетровську, вінницьку, але особистої різниці між ними немає (притаманні такі риси як самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватись з ним).

Що бракує українській еліті? В першу чергу державницької відповідальності за практичні дії, а також і політичної культури.

Політична еліта сучасної України не є позакласовою соціальною групою, що виражає інтерес суспільства в цілому. Це – верхівка панівного класу, що здійснює керівництво суспільством в ім'я підтримки соціальної системи, яка і ставить цей клас у привілейований стан. Проблемою номер один сучасного політичного життя України є процес трансформації політичної влади. Вдається створити ефективну політичну владу – можна здійснити реформи в економіці, науці, культурі. Не вдається – нічого не вийде, залишається лише надія.

Основний недолік усіх сучасних спроб проведення політичних реформ в Україні полягає в тому, що не вироблена сама ідеологія цих реформ. Сьогодні в Україні практично так і не сформульована науково-виважена концепція виходу України із кризи, побудови нової ринкової демократичної держави. До реальної демократії, правової держави, де б поважались права і свободи людини (насамперед економічні і політичні) ми прийдемо ще не скоро.

Таким чином, в Україні тільки-но формується політична еліта, здатна очолити незалежну державу. Та управлінська еліта, що нині існує, в своїй переважній більшості – еліта перехідної епохи, вкорінена в старі державні і політичні структури. Навіть більшість лідерів націонал-патріотичного флангу використовують методи і стереотипи недалекого радянського минулого. Необхідно ще років п'ять, десять, щоб нова політична еліта набула сили.

Проблеми ефективного управління пов'язана з тим, що здобуття незалежності не супроводжувалося подоланням явного розриву якості управління еліт із попереднім періодом адміністрування, трансформацією політико-управлінської еліти, переходом до нового її, якісного стану.

В сучасному механізмі функціонування політичних еліт в Україні спостерігається спадковість, клановість, протекціонізм, перенесення суттєвих старих ознак та норм у політичну культуру та політичну практику сучасної еліти незалежної Української держави.

У цілому, процесу формування української політико-адміністративної еліти ще далеко до завершення, а для нього характерні не тільки глибокі ідеологічні розбіжності і відмінності між партіями і рухами, але і низька ефективність прийняття управлінських рішень. Тільки зміцнення незалежної держави може стати фундаментом сильної національної політичної еліти, здатної мислити і діяти відповідно до сучасних реалій. Дослідження показало, що за роки незалежності в Україні не була сформовано певна «аристократія», яка прагнула б стати провідником для суспільного об'єднання та відродження України. Тому надзвичайною актуальним завданням подальших наукових досліджень є розв'язання проблеми формування національно та політично свідомої еліти, здатної створити й ефективно впроваджувати українську національну ідею.

Джерела та література

1. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков; за наук. ред. Е. Н. Афоніна. – К.: Вид-во НАДУ. – 2006. – 252 с.
2. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. В. Кордон. – 2-ге вид. – Київ: Центр учб. літ., 2010. – 171 с.
3. Кафарський В. І. Політична система України // Політична система України: проблеми становлення і розвитку / За ред. В. І. Кафарського. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 5-56.
4. Пірен М. І. Політико-владна еліта України [Текст] : (соціо-психологічна модель) : монографія / М. І. Пірен ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К.; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
5. Шульга М. О. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності : Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24-37.

ПРОБЛЕМА ЗНАЧУЩОСТІ ОНОВЛЕННЯ ЕЛІТИ В ПОЛІТИЧНІЙ ТА СУСПІЛЬНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Суспільний та економічний поступ, будь-який злет духовності, кожний феномен культури, науки чи політики зумовлюються передусім елітою. Саме ця діяльна й активна категорія людей забезпечує прогресивний поступ нації. Прагнучи змінити і вдосконалити існуючий світ, такі люди продукують матеріальні, духовні та інтелектуальні цінності, займаються науковою діяльністю, розвивають мистецтво чи йдуть у політику для інтелектуального насичення, збагачення суспільства, розвитку держави. Посідаючи стратегічно важливі позиції в суспільній системі, елітні групи є одним із «локомотивів історії», «фіксаторів соціального порядку». Значущість еліти в умовах нових векторів розвитку суспільств у ХХІ столітті помітно зростає [див. 1].

Особливо підвищується роль еліт під час криз, суспільних трансформацій, тобто тієї рефлексуючої меншості, яка на основі критичного аналізу попередніх структур національної самосвідомості, формулює національну ідею – нові формоутворюючі параметри, котрі виводять національну самосвідомість на новий рівень структурування. Це, по суті, і відбувається в сучасній Україні – країна перебуває у стані формування новітніх вимірів національного життєвіття та самосвідомості як інноваційних формоутворень та новітніх смислових рівнів соціально-економічної, політичної, етнічно-культурної, конфесійної самоорганізації. За слабкої структурованості суспільства, відсутності усталених масових соціальних верст зі своїми усвідомленими інтересами і усталеною політичною й ідеологічною орієнтацією саме дії елітних груп визначають напрям суспільного розвитку, сприяють формуванню конкретних потреб розвитку держави, її національних пріоритетів.

Історична трагедія українців полягає в тому, що постійно обривався зв'язок елітних поколінь, втрачалась традиція жертвовного служіння своєму народові, коли упродовж століть чужі еліти нав'язували Україні, її регіонам різні принципи і засади організації життя, культуру й традиції. У державі з багатовіковою традицією еліта – це продукт селекції, прошарок суспільства з відповідними традиціями, навичками, навіть, секретами, які, як мудрість, передаються від покоління до покоління [див. 2; 3, с. 274].

Хоч як боляче це усвідомлювати, але проблеми формування національної еліти, становлення провідної верстви для нашої країни нині такі ж животрепетні, як і в минулі часи. За роки незалежності, на жаль, у нас не сформовано власної еліти – «національної аристократії», яка прагнула б стати

провідником суспільної консолідації та духовного відродження України. Вітчизняний істеблішмент уособлює квазіеліту, яка не здатна адекватно відповідати на виклики глобалізованого світу, гідно захищати національні інтереси. Безпорадність соціально-економічної політики, «номенклатурний патріотизм» керівної еліти зробили країну такою слабкою, що вона змушена йти на небезпечні поступки у відносинах з іншими державами. Більше того, економічна ситуація, до якої довів Україну правлячий істеблішмент, поставила перед ним же питання і про збереження своєї влади. Реальною для України є й загроза опинитися на узбіччі світового розвитку [4, с. 14-18].

Не сформовано й усталеного шляху якісного відбору еліти – починаючи від менеджера невеликого підприємства до керівника-новатора загальнодержавного рівня, не визначено способи та джерела її рекрутування. Нинішня ситуація з розподілом владних посад засвідчує живучість корпоративних, бізнесових, родинних зв'язків, які належать до неопатримоніальних елементів і котрі формують на політичному й соціально-економічному Олімпі елітне середовище винятково з власних родичів та знайомих. Демократична система формування політичних чи професійних еліт по-справжньому не діє, та й суспільство до неї не готове. На сьогодні соціальні структури та інститути нашої держави є ще недостатньо зрілими та інтегрованими, щоб послідовно забезпечувати елітогенез.

Незважаючи на певні ідеологічні й політичні розбіжності, представники правлячих еліт остаточно і, схоже, безповоротно оформилися в окрему самовідновлювальну касту, яка контролює основні ресурси країни, виступає від імені народу, представляє в країні інтереси глобальних політичних та економічних інститутів і є відокремленою від інших співвітчизників системою нездоланих переборок, фільтрів і перешкод, їй не вистачає контактів із власним народом. Крім того, вона вже не допускає й свого відлучення від влади. До нинішнього правлячого класу, на жаль, не дійшла та хвиля благородства, солідарності, жертвовності, яка піднялась в українському суспільстві після другого Майдану.

Більше того, вітчизняна еліта, демонструючи свою нездатність до успішного націє- й державотворення, нерідко звинувачує у цьому народ : мовляв, він не так голосує і не тих обирає, не правильно поводить ся і т. ін. Якщо виправданням своєї недолугості та неуспіху у державницькому будівництві висувається «недозрілість нації», то можна ставити діагноз : така еліта не має майбутнього. Вочевидь народу, що здатен вибороти власну незалежність, не потрібна еліта, котра перш за все опікується власними інтересами, ніж загальносуспільними.

Україна не має відповідальної національної еліти, державників,

породистих буржуа. Англійський джентльмен, французький буржуа, американський середній клас – це модель поведінки, принципи, освіта, цінності та ознаки, які чітко зрозуміли суспільству. Сучасній українській еліті бракує усвідомлення того, що ж насправді має бути головним у процесі реформування вітчизняної політичної й соціально-економічної системи. Нинішня еліта нездатна генерувати ідеї розвитку. Не є запереченням і той факт, що своїм корінням вона має переважно село, живе традиціями та інстинктами села, тобто їй притаманна насамперед така риса, як рустикальність. Тому об'єктивно назріла необхідність оновлення правлячої еліти.

Немає чітко визначеного середнього класу, який є в будь-якій демократичній державі. В умовах зубожіння широких верств населення складаються об'єктивні умови для формування не стільки класу середніх власників, який є соціальною базою громадянського суспільства, скільки маргіналів. Загальна культурна деградація торкається не тільки еліт, а й представників інших верств. Значна частина населення переживає найсильнішу фрустрацію, задаючи нові параметри маргінального способу життя. В суспільстві поширюються настрої зневіри, подвійна мораль, апатія і цинізм, втома. Соціальна ситуація буквально травмує й знесилює багатьох людей. Негативізм став домінантою масової свідомості [5; 6, с. 19-31].

Сьогодні з ділових кіл, різних верств суспільства поступово зростає нова політична еліта, її структура складна й постійно змінюється. Вона формується в жорсткій боротьбі між різними, нерідко антагоністично налаштованими прошарками суспільства, їхніми рухами, партіями, блоками. Намагання утвердитися й перемогти в цих хаотичних політичних умовах, жадоба влади й власності живлять серед значної її частини нерозбірливість у засобах (макіавеллізм), залежність від власної й чужої буржуазії. Не відстає «нова еліта» від «старої» й у зловживанні службовим становищем, участю навіть на рівні законодавчої влади в комерційній діяльності, лобізмом тощо. До того ж нинішня еліта вражена ерозією конфліктності й протистояння, тому вона не спроможна об'єднати націю і стати провідною верствою в суспільстві. Схоже, в українському політикумі, зацикленому на перманентну і нещадну боротьбу з опонентами, далеко не всі розуміють, що провести широкомасштабні реформи без внутрішньої консолідації і компромісів буде надзвичайно складно.

У духовно-світоглядному просторі української політичної еліти продовжують домінувати авторитарні преференції. Суть цієї ситуації не змінюється навіть тоді, коли публічно декларуються прихильність до демократичних цінностей. У дійсності йдеться про суто ритуальну риторичку, приписану політичною доцільністю прихильників відповідним пріоритетам. Все це докази того, що нинішня політична еліта (як і чинні можновладці) поки

що не в змозі опанувати енергетику демократії, яка формується «знизу» – в надрах українського суспільства. У багатьох випадках демократія сприймається не як влада народу, а як «влада демократів». Це переконливо доводять українські майдани, і це наша спільна трагедія. Водночас потрібно з розумінням ставитися до причин незрілості наших проповідників, оскільки практично вся історія України, й насамперед ХХ ст., супроводжувалася перманентним знищенням національної еліти як такої [3, с. 274].

Отже, вітчизняна еліта не стала якіснішою, і ті люди, які називають себе елітою, не є нею за характеристиками, що притаманні західним країнам. Звісно, треба усвідомлювати, що ми несемо на собі вантаж постколоніальної держави і еліти наші так само є постколоніальними. Вони не мають суб'єктного мислення і не дивляться на Україну як на суб'єкта геополітики, щоб грати на світовій шахівниці на рівних. Ці еліти звертаються до сильніших, не знаходячи внутрішніх ресурсів в українській нації. Проблема полягає саме в якості політичних еліт. Причина цього в тому, що блокується політична конкуренція, яка й є джерелом для зростання якісних політичних еліт. В суспільстві достатньо людей, які можуть стати новою політичною елітою, але існує проблема внутрішні комунікації. Триває маніпулювання думками експертів, що ми бачимо на прикладі змін до Конституції, коли рішення прийнято владою, а експерти лише обслуговують його обґрунтування. Все це демонструє те, що в Україні й досі не вироблено стратегічної політики. Нинішня політична еліта, на нашу думку, не здатні заснувати модерну українську державу.

Безперечно, політична система України стала більш демократичною, відкритою за рахунок зростання громадянської активності, відсутності домінуючої партії влади і більшої конкуренції між новими центрами політичного впливу. Події на Євромайдані вселили віру в можливість швидких і невідворотних змін, відкрили перспективи дійсних реформ у напрямку модернізації економіки та створення воістину демократичного врядування. Для цього необхідно було швидко і безкомпромісно провести кардинальні реформи в різних галузях та сферах суспільного життя, використовуючи величезний кредит довіри суспільства і шанс, даний історією вдруге. Проте спротив новаціям, що чинився та продовжує наростати, призвів до напівреформ чи псевдозмін, що обернулись суспільним розчаруванням.

В Україні відбувається надзвичайно складний процес новітнього націє- і державотворення, одночасного проведення реформ в багатьох сферах суспільного життя у форсованому темпі. При цьому Україна змушена розбудовувати повноцінну незалежну державу зі своєю економікою, мовою, культурою, дипломатією, інформаційним простором в умовах зовнішньої агресії. Процеси державотворення ускладнюються різноманітністю нашої

країни, історично та геополітично зумовленими відмінностями. Це потребує адекватного розуміння елітою національних особливостей власної країни та усвідомлення необхідності гармонізувати стосунки між народами й етносами, які її населяють. Тому одне із завдань політичної еліти – це сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори, в яких всі українці різних регіонів за допомогою освіти та просвіти могли усвідомити себе соборною державоцентричною нацією. Для еліти важливо консолідувати різноманітні інтереси і волевиявлення в єдину результуючу волю і тим самим розширити свою соціальну базу. Треба зберігати цілісність, яка може потім перерости у суб'єктність нової політичної еліти.

Характеризуючи сучасний стан українського суспільства, слід пам'ятати, що ми ще не пройшли найбільш складний і відповідальний відрізок розвитку нашої держави. Так, ми відстояли незалежність, Україна відбулася як самостійна держава. Однак сьогодні перед нами постали питання на порядок складніші, ніж ті, які вирішувалися на попередньому етапі становлення держави. Потрібно дати відповідь, чи в змозі ми подолати олігархічний характер розвитку нашої держави, забезпечити її європейський і демократичний вектор, становлення громадянського суспільства. Чи зможемо ми забезпечити конкурентноздатну економіку, що функціонує за принципами інноваційного розвитку, чи зможемо зробити не просто економіку, а соціально ринкову економіку. Не слід забувати, що як поза межами України, так і всередині її є противники української незалежності.

Одна чи з не найбільш загально визнаних, сумнозвісних та небезпечних вад української політичної еліти – це її провінціалізм, зверхність та самолюбство, відсутність єдності, брак таких необхідних в умовах перехідного суспільства толерантності та конструктивізму. Політична й інтелектуальна еліта зобов'язана працювати над тим, щоб уникати радикальних дій та небезпечних для мирного розвитку суспільства сценаріїв. Своєю діяльністю вона має сприяти перетворенню власної країни на інвестиційно привабливу зону, що забезпечувала б сталий інноваційний економічний розвиток.

Сьогодні ми повсякчас бачимо боротьбу владної політичної еліти з так званою «професійною» опозицією, яка наполягає на власній компетентності і незамінності для майбутнього держави. Очевидно, що Україна потребує, за висловом О. Забужко, «притомної», конструктивної опозиції, яка б зуміла реально, а не словами, реалізувати позитивні сценарії розвитку. Не менш важливим є й той факт, що опозиції не вистачає згуртованості, авторитету, плану та реального вкорінення в суспільство. Дуже чітко й безжально оцінює «лідерів нації» Ліна Костенко: «На маскарадї піару ми не бачимо їхніх справжніх облич. Всі вони представлені там як поп-моделі, діджеї суспільної

свідомості» [7, с. 404].

Сучасне українське суспільство відчуває гострий дефіцит якості еліти, що дається взнаки як всередині країни, так і у відносинах із зовнішнім цивілізованим світом. На часі – сформувати нову генеративну еліту, яка має протистояти люмпенізації українського суспільства, що нині проникає в усі його прошарки, стаючи серйозною проблемою. Перша й визначальна необхідна зміна полягає в тому, щоб відтворити в Україні національно-патріотичну еліту, яка б ставила на перший план саме ідею служіння своєму народу, оскільки нинішня українська «еліта» – політична й економічна – всі свої думки, інтереси й зусилля спрямовує на тотальне присвоєння матеріальної власності, інформаційного простору, силових структур та інтегрування зі світовим капіталом. Процес елітаризації політичного класу має розглядатися не лише як важливий атрибут державного будівництва, а й як основа політичної модернізації і тому потребує осмисленої загальнодержавної політики. Важливо забезпечити відкритість формування нової політичної еліти, упередити можливість її трансформації у «нову номенклатуру», подолати пріоритетність економізму над гуманітарним мисленням. Зрештою, українська політична еліта має стати складовою європейської еліти, ідентифікувати себе з відповідними цінностями.

Потрібно кардинально змінити й інституційну модель держави. Нинішня модель успадкувала тоталітарну радянську систему і продовжує діяти як радянська машина. Державні інституції сьогодні масово доводять свою неефективність та підмінюються кримінально-корупційними моделями, управлінські якості системи атрофуються, а інтелектуальний потенціал її людського наповнення – невпинно знижується. Еліта має чітко розуміти, що Україна гостро потребує зміцнення державних інституцій, а не тільки їхнього кількісного зростання. Необхідно чітко сформувати основні духовні та матеріальні засади для будівництва сучасних українських інститутів держави, права і громадянського суспільства, виходячи з ризиків і викликів, що постали сьогодні перед Україною.

Правляча верства повинна вирізнятися не тільки зосередженням у своїх руках значних обсягів державно-інформаційної влади і становищем у суспільстві, а й високим професіоналізмом і патріотизмом, шляхетністю і чеснотами, слугувати взірцями високої моральності. Нова еліта повинна стати елітою заслуг (меритократією), елітою відповідальності, а не елітою привілеїв. Як найбільш політично активна й національно свідома верства вона має продукувати суспільно значущі цінності, гідно репрезентувати інтелект, волю, культуру, духовність, традиції, мову, ментальність нації й передавати наступним поколінням новаторські збагачений спадок. Задля уникнення

новітньої української руїни елітарні верстви та прогресивно налаштовані інтелектуали як промоутори нації, повинні бути не тільки ініціаторами соціально-економічних перетворень, а й носіями духовно-креативного, морального потенціалу. Еліті належить надзвичайно велика роль у розв'язанні протиріччя між стихійною трансформацією попереднього етапу українського суспільства і свідомою сучасною його трансформацією й модернізацією.

Сьогодні перед Україною постали як мінімум чотири взаємопов'язані завдання: 1) формування національної ідеї, яка повинна заповнити існуючий світоглядний вакуум і стати способом вирішення екзистенціальних питань існування української нації, основою консолідації українського суспільства, надати йому нових імпульсів самоствердження; 2) формування дієздатної, конструктивної у своїх прагненнях національної еліти. Вона має опиратися насамперед на історичні досягнення і прагнення українського народу, на духовну суверенність нації, її споконвічні ідеали; 3) розвиток і зростання економіки має визначатися креативним потенціалом суспільства і будуватися на системі усталених соціально-комунікаційних зв'язків, на основі створення максимально сприятливих умов самореалізації енергетичних можливостей кожної особистості і нації загалом; 4) здійснення інноваційної модернізації, під якою необхідно розуміти стрибкоподібне технологічне, господарське, соціально-політичне і гуманітарне оновлення українського суспільства і українців на основі моделі випереджаючого, а не наздогоняючого розвитку, на основі проактивної, ініціативної стратегії, а не реактивної практики [8, с. 4; 9, с. 14-17].

Динамічний розвиток сучасного світу, глобалізація усіх сфер суспільного буття і трансформація соціокультурного простору кардинально змінюють базові інфраструктури життя людей. Нині інформаційний ресурс і знання стають провідними в життєвих стратегіях і соціальних практиках як соціальних спільнот, так і соціумів загалом. Значущість інтелектуальних ресурсів зростає і на макро-, і на мезо-, і на мікрорівні соціального простору. Відтак базові риси сучасних суспільств безпосередньо пов'язані зі зміною ролі інтелектуальної праці у всіх сферах життєдіяльності суспільства, актуалізацією знанієвих та інтелектуальних ресурсів у соціальних процесах, виходом на перший план саме інтелектуальної еліти, яка максимально продукує зазначені ресурси і забезпечує інноваційний розвиток суспільства.

На жаль, в сучасному українському суспільстві через низку об'єктивних і суб'єктивних причин чинників негативний полюс сприйняття інтелектуальної еліти в суспільній свідомості домінує над позитивним. Має місце слабе представництво інтелектуальних прошарків у стратифікаційній структури соціуму. Загалом, інтелектуальна еліта не має у своєму розпорядженні достатніх ресурсів і капіталів, необхідних для формування суспільства

інтелекту, забезпечення інноваційного розвитку України. Слід пам'ятати, що ми живемо в часи соціальних мереж і зростаючого штучного інтелекту та запиту на креативність. І ця креативність контрастує зі світом української політики, алгоритми якої були сформовані в 90-ті роки, а ідеї (контент) ще в XVII–XX століттях. Зважаючи, що сучасна епоха вимагає від нас креативного підходу до вирішення соціально-економічних проблем, а не відтворення попереднього соціально-економічного досвіду та знань, прагнення до господарської ефективності нації передбачає, таким чином, формування інноваційної програми соціально-економічного проекту сучасної української нації [див. 10].

Інституційно максимальні можливості для вирішення завдань щодо формування інтелектуальної еліти має система освіти. Вона значно змінилася під впливом нових викликів сучасності і стала одним із чинників радикальних суспільних перетворень. У системі освіти досить яскраво почали виявлятися меритократичні тенденції, що корелюють з аналогічними тенденціями в межах розвитку всього суспільства. Як результат, наразі можемо говорити про комплекс тенденцій у розвитку освіти, які дозволяють їй брати активну участь у процесі формування інтелектуальної еліти суспільства і розвивати інтелектуальний, духовний і моральний потенціал нації. Лише елітна освіта, яка базується насамперед на інноваційних знаннях і наукових відкриттях, може забезпечити перехід України від індустріальної до постіндустріальної інноваційно-креативної економіки. Саме тому ми не можемо дозволити повільну трансформацію вищої школи й відтік інтелекту за кордон.

Найбільш яскравими якостями вітчизняної інтелектуальної еліти є високий рівень інтелектуального капіталу, освіти, культури, інтелігентність, інноваційність, творчий характер мислення, висока результативність професійної діяльності та інші. Її представники найчастіше спираються на професійні і морально-етичні ресурси у своїх соціальних практиках. Разом із тим, у змісті освіти інформаційного світу, що зумовлює надзвичайно вагомe значення науки та інноваційних технологій відносно людини і суспільства, слушно зазначає В. Кремень, спостерігається тенденція відмови від енциклопедизму і рух у бік соціально значущих і практичних знань, які наразі потрібні в реальному житті [11, с. 71]. Важливо також підкреслити особливу актуальність розвитку сучасної освіти у вимірі формування новаторських засад та принципів підготовки майбутніх суб'єктів соціальної діяльності, орієнтованих на розвиток соціально-креативного мислення.

Сучасне українське посткомуністичне, постгеноцидне суспільство однаково потребує як кваліфікованої політичної еліти, здатної насичувати владні структури, забезпечуючи розв'язання стратегічних завдань

національного розвитку, так і справжньої, духовно зрілої інтелігенції. У будь-якому здоровому суспільстві інтелігенція є своєрідною зв'язкою між його прошарками, вона немов би цементує суспільство, надає почуття повноцінності, значущості, стабільності. Спихування інтелігенції на узбіччя, а надто – у глухий кут, обертається політичним безладдям, соціальним хаосом і тотальною деградацією, утратою соціальної раціональності. Брак потреби в інтелігенції розв'язує руки деструктивним силам.

Подальший розвиток і модернізацію України зможуть здійснити тільки самодостатні, особистісно цілісні, принципові та ціннісно-орієнтовані люди, які керуються зрозумілою і простою формулою гармонізації суспільного буття – гідність людини, визнання її прав і свобод, законних інтересів для самовдосконалення і самоорганізації різного рівня співтовариств, суспільства, людства. У цьому ключ до справедливої реалізації принципу суспільного блага в інтересах усіх громадян України. І лише тоді, коли влада навчиться прислуховуватися до цього громадянського суспільства, – лише тоді ми можемо розраховувати на зміни.

Українське суспільство має зробити рішучий крок не тільки в бік демократії, а й у бік класичних еліт через позиції гідності та потреби розкривати свою культурну ідентичність. У цих суспільних порухах, як не прикро констатувати, дуже часто бракує провідництва, яке могло б систематизувати сучасні політичні та культурні ідеї, аби їх зміряти з тими вічними категоріями добра та краси і подати в більш конструктивне річище. Позиція українця як громадянина та інтелектуала після Євромайдану стала виразнішою і дедалі витонченішою. У цій витонченості присутні його великий життєвий досвід і незмірне бажання актуалізувати ті постулати, які виводили з кризових ситуацій інші суспільства в різні історичні епохи.

Сьогодні гостро постала необхідність формування нової генеративної еліти – еліти заслуг (меритократії), еліти відповідальності, спроможної забезпечити ефективне управління країною в умовах стрімких політичних і соціально-економічних змін, вміло регулювати всі аспекти суспільного життя. Формування громадянського суспільства і побудова правової демократичної держави зумовлюють необхідність функціонування політичної еліти як соціально орієнтованого інституту. Має розпочатися реальний процес елітаризації політичного правлячого класу через його оновлення, поповнення насамперед молоддю.

Основними вимогами до процесу сучасного *elitogenesis*, успішної реалізації політичною елітою функцій суб'єкта суспільних трансформацій, якісних змін, є зокрема:

- наявність політичного плюралізму, зміна виборчої системи з метою

гарантування рівноправної конкуренції потенційних еліт;

– забезпечення певної рівноваги, компромісу, балансу різних соціальних сил, тобто формування консенсусно-об'єднаного типажу політичної еліти;

– максимальна відкритість еліт на всіх рівнях, постійне поповнення їх професійно підготовленими і функціонально здібними людьми;

– оновлення менталітету політичної еліти, усвідомлення того, що суспільні зміни потребують серйозного інформаційного супроводу, а також врахування думки народу, інституцій громадянського суспільства;

– наявність постійного демократичного контролю за діяльністю владних структур з боку громадськості, ЗМІ, політичних партій та організацій;

– консолідація різних верств суспільства, гармонізація їхніх соціальних інтересів, досягнення співробітництва і тісної взаємодії всіх сил у суспільстві;

– чітке дотримання законності, демократичних норм і процедур, необхідних і обов'язкових для нормального функціонування правової держави і громадянського суспільства [4, с. 85-86].

Зрозуміло, що еліта, як уже зазначалось, не може формуватися штучно, за командою. Це – процес еволюційний й органічний, який стосується будь-якого суспільства. Суспільство фактично природно відбирає лідерів, авторитетів думки, і від того, наскільки зрілим є це суспільство, залежить і якість еліти. Тому, якщо ми хочемо мати більш якісну еліту в будь-яких сферах, ми повинні говорити вже про рівень самого суспільства. Необхідно формувати політичну націю, громадянське суспільство, яке обиратиме лідерів не на основі популістських гасел чи підкупу, а на базі ґрунтовного аналізу, здатності мислити й діяти державницькі. Таке державницьке мислення має бути у свідомості більшості українців. Відповідно, й вимоги до лідерів у такого суспільства матимуть державницькі критерії. Якщо ж нинішні й потенційні політичні лідери України надалі використовуватимуть традиційні демократичні цінності просто як ідеологічну ширму, то попереду нас чекатимуть чергові соціальні потрясіння.

Отже, трансформації, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, формують соціальне замовлення на якісно новий тип політичної еліти, здатної бути суб'єктом суспільних змін, їх ініціатором і координатором, нести відповідальність за реформування країни, свою професійну та управлінську пригодність. Процес елітаризації політичного класу – це не лише важливий атрибут державного будівництва, а й основа політичної модернізації.

Джерела та література

1. Михайлева Е. Г. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений: монография / Е. Г. Михайлева; Нар. Укр. акад. – Харьков: Изд-во НУА, 2007. –

2. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (ІХ – середина ХVІІ ст.) / А. І. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
3. Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України : наук.-попул. есе / А. С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2011. – 288 с.
4. Козловець М. А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства / М. А. Козловець // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Політологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків: Право, 2017. - № 2 (33). – с.74-87.
5. Общество без доверия / под. ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.
6. Головаха Е. И. Патология посттоталитарного общества: от психиатрического самодиагноза к анализу специфических социопатий / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 5. – С.19–31.
7. Ліна Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: Вид-во «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». – 416 с
8. Окара А. Нова ідея для нової України / А. Окара // День. – 2010. – 9 червня. – С.4.
9. Козловець Н. А. Модернизация как императив развития украинского общества / Н. А. Козловець // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього : зб. матеріалів ХVІІІ Всеукр. наук. конф. викл., молодих науковців і студ., (м. Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Х. : Право, 2016. – С. 14–18.
10. Глушко Т. П. Економічна теорія нації у контексті глобалізаційних процесів (соціально-філософський аналіз): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Тетяна Петрівна Глушко. – Київ: 2016. – 393 с.
11. Кремень В. Г. Світ знання: людина, наука, освіта / В. Г. Кремень. – К.: Знання України, 2016. – 87 с.

ДЕРЖАВНА ВЛАСНІСТЬ: АСПЕКТИ КОНТРОЛЮ І АУДИТУ В ПРОЦЕСІ УПРАВЛІННЯ

Основна причина, що зумовлює необхідність присутності державної власності і власності територіальних громад – це потреба фінансування державного управління і витрат національної безпеки та неспроможність ринку в певних ситуаціях вирішувати окремі господарські проблеми громадян. Адже, саме державний сектор економіки повинен забезпечити функціонування економічної моделі ринкового типу держави, захистити соціальні стандарти якості життя та розвиток національного виробництва. В розвинутих країнах державний сектор економіки формується з метою створення нових робочих місць, утримання інфраструктури загальнонаціонального і територіального значення. Державний сектор господарювання є в тих галузях, в яких неприпустимо ведення підприємницької діяльності та які не дуже цікаві бізнесу. Водночас, виникає питання, навіщо Адміністрації Президента України десятки санаторних комплексів, Житомирський лікєро-горілчанний завод, молокопереробний цех, млин, крупорушка, цех з виготовлення ковбасних виробів, рибгосп для розведення товстолоба, вирощування зернових, картоплі та овочів в державному підприємстві «Чайка», аптека та більше 7 тис.га лісових угідь.

Майно і фінансові ресурси, що знаходяться у державній або комунальній власності поділяються на дві частини. Одна частина закріплюється за державними або комунальними підприємствами (організаціями, установами, закладами) на обмежених речових правах господарського відання або оперативного управління. Це розподілене публічне майно складає базу для участі в майбутньому обороті цих суб'єктів господарювання як самостійних юридичних осіб.

Друга частина – фінансові ресурси, які не закріплені за підприємствами (організаціями, установами, закладами), а розподіляються їм через кошти відповідних бюджетів для виконання функцій держави і територіальних громад.

В Україні відсутня нормативно визначена сутність поняття державного сектора економіки. Відтак, в законодавчих актах використовують такі категорії як «державна власність», «комунальна власність», «державний бюджет», «місцеві бюджети», «державні підприємства», «комунальні підприємства», «бюджетні установи (організації, заклади)», «корпоративні права держави».

Саме ці поняття і визначають сутність державної власності України, її майна і фінансових ресурсів.

Кількісна оцінка суб'єктів господарювання державного і комунального секторів економіки подана в табл. 1.

Таблиця 1

Суб'єкти господарювання державного і комунального секторів економіки України*

(на 1 січня звітного року, од.)

Юридичні особи	Роки			
	2016	2017	2018	2019
Державні підприємства	4019	3982	3893	3822
Казенні підприємства	33	32	32	32
Комунальні підприємства	11438	11677	11640	12842
Публічні акціонерні товариства	4149	3122	2186	1727
Державні організації (установи, заклади)	12629	11322	10708	10147
Комунальні організації (установи, заклади)	61940	62167	61782	60508

*Узагальнено авторами за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Отже, державний сектор економіки України формується майном і бюджетними коштами біля 90 тис. одиницями суб'єктів господарювання, які перебувають у власності центральних або місцевих органів влади і використовуються державою та територіальними громадами для виконання політичних, соціально-культурних та економічних функцій.

Щодо корпоративних прав держави, то станом на 1 січня 2019 р. вони були розміщені в 468 господарських товариствах, з них у 367 акціонерних товариствах, 80 – товариствах з обмеженою відповідальністю та 21 національній компанії. Із загальної кількості господарських товариств, які мають частку держави у статутному капіталі: 256 господарських товариств (54,71 %) державна частка понад 50 % (контрольний пакет), з яких 145 (30,98 %) мають державну частку 100 %; 104 (22,22 %) мають державну частку розміром від 25 % до 50 % (блокуючий пакет) і 108 (23,07 %) мають державну частку у статутному капіталі менше 25 %.

Проаналізуємо структуру і результати діяльності суб'єктів господарювання державного сектору економіки України у 2017 році за показниками моніторингу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (табл. 2 і 3).

Таблиця 2

Інформація про результати проведення єдиного моніторингу ефективності управління об'єктами державної власності України за 2017 рік*

Найменування суб'єктів управління	Кількість суб'єктів господарювання, що належать до сфери управління					Чистий прибуток (збиток), млн.грн.	Загальна вартість активів, млрд.грн.	Середньооблікова кількість штатних працівників, тис.осіб	Середньомісячна заробітна плата, гривень
	усього	з них:							
		працюючі	прибуткові – з числа працюючих	непрацюючі	інформація відсутня				
Всього по Україні, в т.ч.:	3 385	1 618	1 174	1 351	416	46 052,9	1608,0	809,4	8 360
Міністерства	1 796	587	378	1 012	197	4 340,4	438,4	280,5	8 823
Державні комітети та інші органи виконавчої влади	925	650	518	206	69	-1 073,3	146,4	162,5	8 462
Місцеві органи виконавчої влади	59	28	18	25	6	-2,5	0,8	1,6	5 982
Національні академії	418	236	175	74	108	159,8	7,9	13,5	5 584
Господарські структури	168	108	78	33	27	2 318,8	61,5	73,9	9 070

*Узагальнено авторами за даними <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>

Таблиця 3

Частка державного сектору у складі економіки України за 2017 рік*

№ з/п	Вид економічної діяльності	Питома вага, %					
		кількості суб'єктів господарювання	чистого доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	середньої вартості необоротних та оборотних активів	середньої кількості працівників суб'єктів	капітальних інвестицій	державного сектору економіки**
	Усього	0,6	8,6	16,9	13,2	7,7	9,4
	у тому числі						

1	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	1,1	4,0	1,4	11,9	1,5	4,0
2	Промисловість	1,1	11,5	16,5	13,1	12,2	10,9
2.1	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	2,9	2,8	2,9	22,2	2,4	6,6
2.2	Переробна промисловість	1,1	2,6	4,6	8,3	1,6	3,6
2.3	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1,9	40,4	56,7	32	50	36,2
2.4	Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	0,4	1,4	4,3	2,3	1,3	1,9
3	Будівництво	0,2	0,4	0,9	0,8	0,8	0,6
4	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів	0,1	0,6	3,2	0,8	0,4	1,0
5	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	0,5	24,1	32,7	43	36,8	27,4
6	Тимчасове розміщення й організація харчування	0,4	1,5	6,2	2,8	2,4	2,7
7	Інформація та телекомунікації	0,6	2,0	4,5	6,4	2,7	3,2
8	Фінансова та страхова діяльність	0,1	0,1	0,3	0,4	...**	0,2
9	Операції з нерухомим	0,2	0,5	3,3	1,7	0,4	1,2

	майном						
10	Професійна, наукова та технічна діяльність	1,8	68,3	69,2	22,3	7,2	33,8
11	Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	0,2	0,4	0,6	1,2	...**	0,6
12	Освіта	0,7	1,8	1,2	1,9	0	1,1
13	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,5	1,4	4,3	1,9	0,3	1,7
14	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	2	6,7	32,5	24,4	6,2	14,4

*Узагальнено авторами за даними <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>

** Питома вага державного сектору економіки розрахована відповідно до Методики визначення частки державного сектору у складі економіки: Наказ Мінекономрозвитку від 20.12.2012 № № 1466

В 2017 році в державному секторі економіки України кількість суб'єктів господарювання становила 3385 одиниць, з яких працюючі 1618 (47,8 %), в тому числі прибуткові 1174 (72,6 %), непрацюючі – 1351 (39,9 %). Найбільшими суб'єктами управління об'єктами державної власності були Міненерговугілля (417), Мінагрополітики (351), Мінекономрозвитку (338), Державне агентство лісових ресурсів (349), Фонд державного майна (168), Київська міська державна адміністрація (12), НАНУ (253), НААН (163), Укроборонпром (123).

Питома вага діяльності суб'єктів господарювання загальнодержавного сектору економіки України становить 9,4 %. Найбільше діяльність суб'єктів господарювання загальнодержавного сектору сконцентрована у постачанні електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (36,2 %), транспорті, складському господарстві, поштовій та кур'єрській діяльності (27,4 %), професійній, науковій та технічній діяльності (33,8 %).

Важливою складовою державного сектору економіки є кошти державного і місцевих бюджетів (табл. 4).

Таблиця 4

Видатки бюджетних коштів України у 2018 році

млрд.грн.

Показники	Бюджети		Всього
	місцеві	державний	
Всього, в т.ч.:	563,3	686,9	1250,2
За функціями			
Освіта	165,7	44,3	210,0
Пенсії	7,8	150,1	157,9
Соціальний захист	137,6	13,8	151,4
Відсотки за запозиченнями	0,7	115,4	116,1
Правоохоронні органи	1,2	116,8	118,0
Медицина	93,2	22,6	115,8
Збройні сили	-	97,0	97,0
Чинівницький апарат	27,9	47,5	75,4
Транспорт	42,3	28,0	70,3
Інші галузі економіки	34,4	18,4	52,8
Культура та спорт	18,9	10,1	29,0
Комунальне господарство	30,0	0,3	30,3
Сільське господарство	0,4	13,7	14,1
Охорона довкілля	3,0	5,2	8,2
Паливно-енергетичний комплекс	0,1	3,4	3,5
За елементами			
Поточні видатки			
Оплата праці	158,8	173,2	332,0
Пенсії	0,1	151,3	151,4
Відсотки за запозиченнями	0,7	128,3	129,0
Дослідження та регіональні програми	92,2	68,7	160,9
Поточні трансферти підприємствам	40,2	13,8	54,0
Комунальні послуги	18,1	9,4	27,5
Предмети та обладнання	10,2	21,3	31,4

Продукти харчування	10,4	5,6	15,9
Медикаменти	1,4	10,0	11,4
Стипендії	1,5	3,9	5,4
Поточні трансферти за кордон	0,6	1,7	2,3
Інше	158,3	69,9	228,2
Капітальні видатки			
Капітальні трансферти підприємствам	42,4	31,0	73,4
Капітальний ремонт	43,4	10,4	53,8
Предмети та обладнання довгострокового користування	12,3	14,7	27,0
Капітальне будівництво	12,9	13,5	26,4
Державні запаси	-	0,6	0,6
Земля та нематеріальні активи	0,1	1,2	1,3
Капітальні трансферти населенню	1,0	0,5	1,5

*Узагальнено авторами за даними <http://cost.ua/>

Через державні і місцеві бюджети в Україні за 2018 рік було використано 1250,2 млрд.грн. публічних коштів на виконання окремих функцій держави і місцевих органів самоврядування територіальних громад пов'язаних із задоволенням всіх видів публічних інтересів за елементами поточних та капітальних видатків.

Досліджуючи проблеми ефективності державної власності, незважаючи на особливості її економічного середовища, насамперед, необхідно звернути увагу на неефективність самого процесу управління наявними в державі та територіальних громадах майном і фінансовими ресурсами. Про це свідчать результати діяльності діючої в Україні системи контролю за використанням державної власності (рис. 1; табл. 5-6).

У 2018 році в результаті діяльності органів Державної аудиторської служби України було встановлено втрат державних та комунальних фінансових і матеріальних ресурсів на суму більше 21 млрд.грн., з них 10,9 млрд.грн. за об'єктами державної власності і 9,5 млрд.грн. комунальної власності. Рахункова палата України в 2018 році у процесі фінансового контролю виявила втрати ресурсів на суму понад 17 млрд. грн., з них порушення адміністрування доходів – 6,8 млрд.грн., нецільове використання коштів – 5,8 млрд.грн., неефективне управління коштами – 4,4 млрд.грн. В цілому, тільки цими двома суб'єктами державного контролю було встановлено збитків на суму біля 2

млрд.дол США, які Україна запозичає у МВФ.

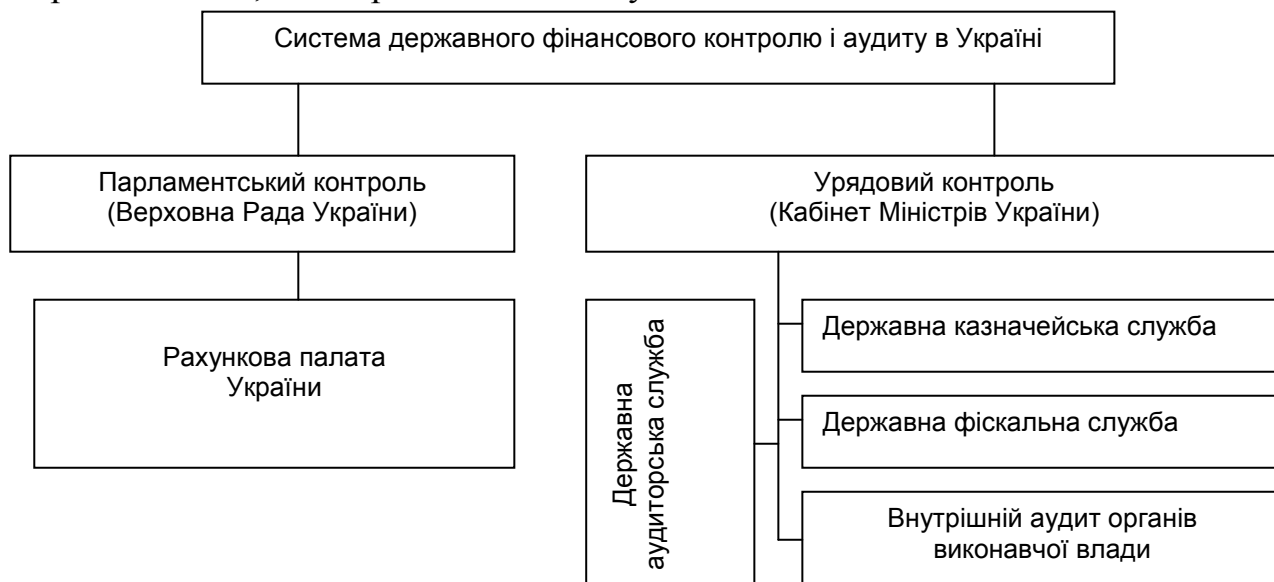

Рис. 1. Суб'єкти державного фінансового контролю і аудиту в Україні

Таблиця 5

Результати діяльності Держаудитслужби України в сфері ревізій і перевірок за 2018 рік*

(млн.грн.)

Показники	Сума всього	В т.ч. ресурси	
		державні	комунальні
1. Виявлено порушень законодавства, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів			
1.1. Недоотримано фінансових ресурсів	955,0	758,9	125,1
1.2. Проведено витрат з порушенням законодавства, в т.ч.:	1295,0	922,5	347,0
1.2.1. Нецільові витрати державних ресурсів	65,5	42,6	22,9
1.2.2. Незаконні витрати	1081,6	858,4	320,7
1.2.3. Недостачі	47,8	21,5	3,4
Разом	2250,0	1681,4	542,1
2. Виявлено порушень законодавства у сфері закупівель	929,3	729,3	183,6
3. Виявлено фактів неефективних управлінських дій (рішень) або ризикових операцій, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів			
3.1. Упущені вигоди/	306,0	177,0	129,0

неотримані доходи			
3.2. Непродуктивні/ зайві витрати	1083,2	647,2	435,4
Разом	1389,2	824,2	564,4
4. Виявлено фактів неефективних управлінських дій (рішень) або ризикових операцій, що можуть призвести до втрат фінансових і матеріальних ресурсів у подальшому			
4.1. Упущені вигоди/ неотримані доходи	85,1	13,3	71,8
4.2. Непродуктивні/ зайві витрати	489,7	323,6	166,1
Разом	574,8	336,9	237,9
Всього	5143,3	3571,8	1528,0

*Узагальнено авторами за даними <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/index>

Таблиця 6

Результати діяльності Держаудитслужби України в сфері аудиту за 2018 рік*

(млн.грн.)

Показники	Сума всього	В т.ч. ресурси	
		державні	комунальні
1. Виявлено фактів неефективних управлінських дій (рішень) або ризикових операцій, що призвели до упущених вигод/неотриманих доходів або непродуктивних/зайвих витрат			
1.1. Упущені вигоди/неотримані доходи	3755,5	1846,0	1842,9
1.2. Непродуктивні/зайві витрати	3781,1	2742,5	864,5
Разом	7536,6	4588,5	2707,4
2. Виявлено фактів неефективних управлінських дій (рішень) або ризикових операцій, що можуть призвести (свідчити) про упущені вигоди/неотримані доходи або непродуктивні/зайві витрати			
2.1. Упущені вигоди/неотримані доходи	1774,4	875,1	719,7
2.2. Непродуктивні/зайві витрати	6346,2	1536,1	4472,2
Разом	8020,6	2411,2	5191,9
3. Виявлено порушень законодавства, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів			
3.1. Недоотримано фінансових ресурсів	119,5	88,5	31,0
3.2. Проведено витрат з порушенням законодавства, в т.ч.:	221,2	198,1	23,1
3.2.1. Нецільові витрати державних ресурсів	0,9	0,5	0,3

3.2.2. Незаконні витрати	206,0	184,1	21,9
3.2.3. Недостачі	14,4	13,5	0,8
Разом	340,7	286,6	54,1
4. Виявлено порушень законодавства, що можуть призвести до втрат фінансових і матеріальних ресурсів			
4.1. Недоотримання фінансових ресурсів	25,1	6,8	18,3
4.2. Проведення витрат з порушенням законодавства, в т.ч.:	43,8	29,2	14,6
4.2.1. Нецільові витрати	-	-	-
4.2.2. Незаконні витрати	25,7	19,3	6,4
4.2.3. Недостачі	18,1	9,9	8,2
Разом	68,9	36,0	32,9
Всього	15966,8	7322,3	7986,3

*Узагальнено авторами за даними <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/index>

І насамкінець, про організаційний рівень управління об'єктами державної і комунальної власності.

По-перше, чому відсутня інформація від державних суб'єктів управління про результати господарювання 416 державних підприємств (табл. 2), зокрема, Апарату Верховної Ради України (всі 9 суб'єктів господарювання), Міністерства культури (всі 68), НАНУ (108), Укроборонпрому (9)?

По-друге, чому кожне третє державне підприємство, які мають майнову інфраструктуру, не працює, зокрема, в підпорядкуванні Кабінету Міністрів України – 1 підприємство, Мінагрополітики (253), Мінекономрозвитку (211), НАНУ (46), НААН (27)?

По-третє, якого рівня менеджменту, кваліфікації кадрів, відповідальності, аудиту і контролю майнових ресурсів не вистачає на рівні центральних органів влади, що з числа працюючих підприємств від яких одержано інформацію не прибутковими є 444 (27,4 %), зокрема, в Кабінеті Міністрів України (2), Мінагрополітики (29), Мінекономрозвитку (36), НАНУ (43), НААН (18).

На нашу думку, результати використання державної і комунальної власності в процесі проведення аудиту потрібно оцінювати за відповідними критеріями результативності і цільового використання.

Критерієм ефективності для державних суб'єктів господарювання має стати створена додана вартість та ринкова вартість, як показники життєздатності підприємства, а для використаних бюджетних коштів – результати діяльності національної економіки, або територіальної громади загалом, а також результативні показники окремих бюджетних програм. При цьому, як критерій ефективності використання бюджетних коштів, що

формується національною економікою, пропонується використовувати показник валового внутрішнього продукту.

Створена додана вартість на підприємстві може бути визначена як інтервальний показник за наступним алгоритмом:

$$\text{ДСП} = \text{АНМ} + \text{ОДП} + \text{ВСП} + \text{ВПП} + \text{ЧПП};$$

де ДСП – додана вартість, створена в процесі господарської діяльності підприємства, АНМ - розподілена амортизаційна вартість необоротних активів; ОДП – одержані доходи персоналом підприємства; ВСП - поточні витрати і внески на соціальні потреби; ВПП – витрати на податки підприємства; ЧПП – чистий прибуток підприємства.

Створена додана вартість як інтегрований показник є ефектом господарської діяльності, що пов'язані з формуванням доходів персоналу, соціальним забезпеченням населення, доходами бюджетів держави та інвестиціями на поновлення і приріст активів підприємств за рахунок власних коштів.

Ринкова вартість підприємства як моментний показник формується із сукупності справедливих вартостей ресурсів, що забезпечують господарську діяльність. Ринкова вартість підприємства може визначатися за наступним розрахунком:

$$\text{РВП} = \text{ВЧА} + \text{ВПЗ} + \text{ВДР},$$

де РВП – ринкова вартість підприємства; ВЧА – вартість чистих активів підприємства; ВПЗ – вартість прав і зобов'язань підприємства, що обліковуються на позабалансових рахунках; ВДР – вартість ділової репутації підприємства.

Критерій «ефективність» процесу використання бюджетних коштів доцільно визначати за рівнем дотримання параметрів «раціональність», «економічність», «економність», «результативність» («продуктивність» і «відповідна якість продукту»), між якими, в свою чергу прослідковується причинно-наслідковий зв'язок щодо створення фінансової віддачі.

Цільове витрачання бюджетних коштів являє собою точне дотримання одержувачами загальнодержавних і місцевих органів їх призначення згідно з установленими обґрунтованими видами, напрямками і строками.

Фінансову віддачу бюджетних коштів можливо визначати за формулою:

$$\text{ФВБ} = \text{РВБ} : \text{ВФР},$$

де ФВБ – фінансова віддача використаних бюджетних коштів; РВБ – результат (ефект) від використаних бюджетних коштів; ВФР – використані бюджетні фінансові ресурси.

Звідси, можливо розрахувати приріст фінансової віддачі, як різницю між звітними періодами та фінансову віддачу приросту використаних бюджетних

коштів у звітному періоді.

Методику розрахунку запропонованої системи показників для оцінки ефективності використання бюджетних коштів наведено в табл. 7 на прикладі результатів господарювання національної економіки України.

Таблиця 7

Оцінка ефективності використання бюджетних коштів України*

Показники	Роки					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Валовий внутрішній продукт (ВВП), млрд. грн.	1465,2	1586,9	1988,5	2385,4	2983,9	3558,7
Приріст ВВП в порівнянні з попереднім періодом, млрд. грн.	x	121,7	401,6	397,8	598,5	574,8
Зведений бюджет, млрд.грн.	483,4	494,2	720,4	877,2	1136,8	1323,2
Приріст зведеного бюджету в порівнянні з попереднім періодом, млрд. грн.	x	10,8	226,2	156,7	259,7	186,3
Фінансова віддача в розрахунку створеного ВВП на 1 грн. витрат бюджетних коштів, грн.	3,03	3,21	2,76	2,72	2,62	2,69
Приріст фінансової віддачі в порівнянні з попереднім періодом	x	0,18	- 0,45	-0,04	- 0,10	0,07
Фінансова віддача приросту використаних бюджетних коштів	x	11,3	1,78	2,53	2,30	3,09

*Узагальнено авторами за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/> та <http://cost.ua/>

Із таблиці 7 видно, що національна економіка України має низьку ефективність використання бюджетних коштів з негативною динамікою.

Українська модель функціонування державного сектору економіки характеризується високим рівнем корупції в органах державної влади, що апріорі прирікає Україну на невдачу в будь-яких спробах здійснити необхідні соціально-економічні перетворення.

Експерти відносять нашу державу до групи країн так званого кумівського капіталізму (crony capitalism) [4], для яких характерними є наявність корупційних зв'язків між державним і приватним секторами, хабарництво, відсутність конкуренції та механізмів регулювання, а також передача за заниженими цінами державних активів у власність приватному сектору. Неefективне використання державної власності руйнує фінансовий потенціал держави, сприяє розвитку корупції, знижує довіру економічних суб'єктів до фінансової політики держави. Вважаємо, що обмеженість реальних прав держави як власника і відсутність ефективного механізму контролю призводять до «розтягування» активів, перетікання фінансових ресурсів у «тіньову економіку». Володіння акціями, частками й іншими активами не забезпечує

участі держави в реальному управлінні й ухваленні рішень, що робить практично неможливим збільшення надходжень до бюджету і використання державних активів як інструменту державної політики на користь забезпечення економічного зростання і стимулювання інвестиційної активності.

Важливо також звернути увагу на систему оподаткування прибутку державних підприємств, яка не передбачає прямого впливу їх менеджменту на створення ринкової вартості підприємства та самостійного використання доданої вартості, особливо, в частині впливу на створений чистий прибуток і амортизаційну політику. В 2019 році створений прибуток державних підприємств оподатковується за Податковим кодексом України на рівні 18 %, а 90 % чистого прибутку після загального оподаткування відраховується безпосередньо в бюджет. За таких умов, навіть найбільш ефективний менеджмент не може забезпечити необхідну ринкову інноваційну результативність господарської діяльності державних підприємств.

Усі вказані вище недоліки сучасної системи управління державним сектором економіки можна і потрібно усунути. Держава та її територіальні громади з наявними майновими ресурсами і бюджетними коштами повинні виступати масштабним господарським суб'єктом за рахунок участі якого в ринковій економіці будуть ефективно виконуватися всі функції загальнодержавного і територіального характеру, які забезпечують потреби населення.

Джерела та література

1. Звіт про роботу Фонду державного майна України та хід приватизації державного майна у 2018 році. URL: <http://www.spfu.gov.ua/ru/>
2. Методичні рекомендації застосування критеріїв визначення ефективності управління об'єктами державної власності: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України 15.03.2013 № 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0253731-13#n11>
3. Порядок здійснення контролю за виконанням функцій з управління об'єктами державної власності: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 червня 2007 р. № 832. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-2007-%D0%BF>
4. Стасишин А. В., Дубик В. Я., Барська І. В. Державний сектор економіки України: проблеми та сучасний стан розвитку. *Молодий вчений*. 2018. № 10. С. 889-893.

Відомості про авторів :

Скидан Олег Васильович – доктор економічних наук, професор, ректор Житомирського національного агроекологічного університету;

Мельничук Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Войтенко Архип Борисович – кандидат державного управління, професор, заслужений юрист України.

Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка;

Козловець Микола Адамович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Житомирського державного університету імені І. Франка;

Кондратюк Любов Романівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка;

Марченко Світлана Давидівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Махорін Геннадій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Мельничук Вікторія Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Михайлова Тетяна Іванівна – асистент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Мороз Юлія Юзефівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту ЖНАЕУ;

Романюк Неля Йосипівна – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Сініцький Андій Цезарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Суліменко Лариса Антонівна – кандидат економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку та аудиту;

Суліменко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент

кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Талько Олена Борисівна – кандидат філологічних наук, доцент;

Талько Борис Юрійович – викладач Житомирського музичного училища ім. В. С. Косенка;

Цаль-Цалко Юзеф Сигізмундович – доктор економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту ЖНАЕУ;

Шевченко Олександр Миколайович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Шевчук Світлана Федорівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри суспільних наук ЖНАЕУ;

Якобчук Валентина Павлівна – кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління ЖНАЕУ.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Скидан О. В., д.е.н, професор, ректор Житомирського національного агроекологічного університету.....

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Мельничук І. А., Суліменко О.Г. Релігійні вірування німців-колоністів Волинської губернії в ХІХ – на початку ХХ ст.

Мельничук І. А., Суліменко О.Г. Німці Волині – Житомирщини в 40-50-х рр. ХХ ст. та процеси їх реабілітації

Мельничук І. А., Суліменко О.Г. Німецька колонізація Волинської губернії в ХІХ – на початку ХХ ст. (історіографічний огляд німецькомовних джерел)

Сініцький А. Ц. Військова еліта Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) у 1918–1920 рр. Персоналії.

Сініцький А. Ц. Українська політична еліта та національна ідея. (початок ХХ століття)

Суліменко О. Г., Михайлова Т. І. До історії становлення, занепаду та відродження однієї з церков на Житомирщині (на прикладі с. Забріддя Черняхівського району Житомирської області)

МЕМУАРИ, БІОГРАФІСТИКА

Романюк Н.Й. Наукова школа Костянтина Воблого

Шевченко О. М. Історія психології в Україні (Степан Балей)

Суліменко О. Г. Житомирський період діяльності видатного етнографа, краєзнавця, фольклориста, професора в. Г. Кравченка (1898–1931 рр.)

Капелюшний В. П. Дослідження процесів національного державотворення доби української революції 1917–1921 рр. у науковому доробку професора Б. І. Андрусишина

Сініцький А.Ц. Генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник

Сініцький А. Ц. Формування української державності 1917–1921 рр. крізь призму особистісного фактору вітчизняної військової еліти. Д. Д. Вітовський

Марченко С. Д. Політичні погляди та громадянська позиція І. Фещенка-Чопівського

Суліменко Л. А. Формування та розвиток наукової школи доктора економічних наук, професора, академіка УААН П. Т. Саблука

Талько О.Б., Талько Б.Ю. Постать Мирослава Скорика у контексті духовно-моральних цінностей

Шевчук С.Ф., Кондратюк Л. Р. Вчений, наука і філософія (життя і творчість О. О. Любіщева)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Махорін Г. Л. Історія розвитку науково-краєзнавчих досліджень, музейництва і охорони пам'яток культурної спадщини в Україні

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Мельничук В. В. Релігійна еліта в умовах суспільних трансформацій України

ПОЛІТОЛОГІЯ

Мельничук І. А. Проблеми лідерства та професіоналізму в сучасному публічному управлінні

Мельничук І. А. Україна в контексті глобальних соціально-політичних змін

Мельничук І. А. Війни постіндустріальної епохи: Нові практики при незмінних цілях

Войтенко А. Б., Якобчук В. П. Сучасна політична еліта в Україні: особливості формування

Козловець М. А. Проблема значущості оновлення еліти в політичній та суспільній модернізації України

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Мороз Ю. Ю., Цаль-Цалко Ю. С. Державна власність: аспекти контролю і аудиту в процесі управління.

